

LUND UNIVERSITY

Tre städer, två broar och ett museum : minne, politik och världsarv i Bosnien och Hercegovina

Nikolic, Dragan

2012

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Nikolic, D. (2012). *Tre städer, två broar och ett museum : minne, politik och världsarv i Bosnien och Hercegovina*. [Doktorsavhandling (monografi), Institutionen för kulturvetenskaper]. Lund University (Media-Tryck).

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

TRE STÄDER, TVÅ BROAR OCH ETT MUSEUM

Minne, politik och världsarv i Bosnien och Hercegovina

Dragan Nikolić

TRE STÄDER, TVÅ BROAR OCH ETT MUSEUM

Minne, politik och världsarv i Bosnien och Hercegovina

Dragan Nikolić

LUNDS
UNIVERSITET

Institutionen för kulturvetenskaper /
Avdelningen för etnologi

Dragan Nikolić - *Tre städer, två broar och ett museum*

Avdelningen för etnologi
Institutionen för kulturvetenskaper
Biskopsgatan 7, 223 62 Lund
Tel. 046-222 00 00
dragan.nikolic@kultur.se
www.kultur.se

Copyright

© Dragan Nikolić 2012

ISBN

978-91-7473-332-7

Omslagsbild

Bron över Drina. Foto: Lucija Mujanović

Grafisk formgivning & Sättning

Ilgot Liljedahl & Jonas Palm

Tryck

Media-Tryck, Lunds universitet, Sverige 2012

KLIMATKOMPENSERAT
PAPPER

Till Nea

Innehåll

FÖRORD	9
Historisk Kronologi	11
Lista över förkortningar	14
INLEDNING	17
Förlusten av framtid	17
Syfte	19
I spåren av ett kulturmord	20
När arv blir världsarv	22
Tidigare forskning	24
Upplevelse av kulturarv	28
Metod och material	29
Fenomenologi och minnesforskning	32
Disposition	44
Noter	46
MOSTAR	53
Bron som symbol	55
Bron som internationellt kulturminne	56
Invigningen	58
Mostars delning	60
Livet i skuggan av kulturminnen	75
Där hoppet gror	87
Postscriptum	99
Noter	100

VIŠEGRAD	103
Inledning	105
Lokalsamhälle och minnescermoni	134
Minnesceremoni i ett nationellt perspektiv	140
Transnationella aktörer	145
Internationellt	148
Postscriptum	152
Noter	155
JAJCE	159
Inledning	161
Staden som ett museum under bar himmel	167
Samhälle i väntan	175
Avpolitisering och Rekulturalisering	191
Avpolitisering	193
Rekulutralisering	205
Repolitisering	249
Repolitisering	251
Postscriptum	271
Noter	273
AVSLUTANDE DISKUSSION	277
Hur kriget laddar ett världsarv	280
Nya sammanhang	281
Noter	283
SUMMARY	285
Three Towns, Two Bridges and a Museum	285
Litteratur	293
Källor	301
Otryckt material	303

FÖRORD

De femton långa studieåren i Lund kan enkelt sammanfattas som *cykliska*. Som i en cirkel rörde jag mig på Helgonbacken där jätten Finn enligt utsago hade sitt boende: litteraturvetenskapliga, slaviska, kulturvetenskapliga, etnologiska institutionerna – den akademiska basen för de humanistiska vetenskaperna som på olika sätt hade Europa som forskningsfält. En process som till slut ledde till att ett avhandlingsämne växte fram.

I mars 2007 antogs jag till forskarutbildningen i etnologi. Klartecken kom från den humanistiska fakulteten vid Lunds universitet, men det var främst tack vare finansären, den svenska statens biståndsorgan SIDA, som genom SAREC bedriver u-landsforskning. Glädjen var stor, samtidigt som jag kände ett tungt ansvar inför det som skulle komma. Jag hade nämligen fått för mig att humanistiska studier i allmänhet och kulturanalytiska i synnerhet är av förhållandevis obetydligt intresse i fråga om biståndsforskning. Med detta i bakhuvudet går jag fortfarande och hoppas på att anledningen till finansieringen av denna doktorandtjänst vilade på en kvalificerad insikt om humanioras roll, dess betydelse och praktiska tillämpning. Inte bara ifråga om forskning kring kulturarv och dess potential för ett lands identitet och utveckling utan också dess betydelse inom biståndsforskningen. Stort tack riktas därför till finansären.

Att arbeta på ett tack är inte endast någonting man bara gör strax innan tryckningen. Det växer fram kontinuerligt, under hela arbetsprocessen. Det kan ske långt borta under fältarbetets gång eller nära vid skrivbordet efter en lång natts misströstan, under småtimmarna, när det blinkar ett rött utropstecken på skärmen och jag får bekräftat att detta trots allt inte är ett ensamprojekt. Utan outtröttliga insatser, ständig uppmuntran, gränslös inspiration och sann humanism från min handledare Jonas Frykman och biträdande handledare Maja Povrzanović Frykman, hade detta projekt inte varit möjligt. Ni fanns där som ett kunskapens fundament, men alltid i rörelse, balanserande och vägledande där jag vistades mellan känslor och förnuft mellan två världar. Jag är innerligt tacksam.

Ett stort tack går också till Lars-Eric Jönsson som var opponent på slutseminariet och som gång efter annan, läst mitt manus, noggrant och med storskarpsinnighet.

Jag vill också rikta ett stort tack till Orvar Löfgren, Tom O'Dell och Magnus Idvall som följt mitt arbete med stort intresse under alla år och som både kunigt och med kritisk skärpa läste avhandlingsavsnitt till högre seminariet och slutligen i manuskript.

Vidare finns en rad personer som har läst olika delar och haft värdefulla synpunkter. Ett stort tack riktas till Åsa Alftberg, Karin Gustavsson, Kenan Habul – som i sällskap med många kämpat med mina språkliga brister och poetiska uttryck, Max Liljefors och Barbara Törnquist Plewa.

Sedan vill jag tacka mina kollegor som jag har haft många givande samtal med under årens lopp. Tack Mats Arvidson, Mikael Askander, Anna Burstedt, Niclas Hagen, Kristofer Hansson, Gabriella Nillson, Magnus Wikdahl och Robert Willim. Tack Ninni Fioretos för god samvaro på små ytor. Tack också till Margaretta Tellenbach för omsorgsfull språkgranskning av texten.

Ett särskilt tack går till de anställda i den stimulerande miljö där jag vistats, på Finngatan 10, internt känd som etnologernas hem, samt Kulturanatomen. Tack Lynn Åkesson, Margareta Stigsdotter, Karin Salomonsson, Ingmarie Wate, Christel Anderberg, Susan Ross och Henrik Brissman. Ni har alla varit till stor hjälp. Tacka vill jag också tryckningspersonalen på Media-Tryck, för tålamod och förståelse.

Jag vill också tacka de människor jag mött under dessa år, såväl i som utanför Bosnien och Hercegovina, och som förmår stå över de många formerna av kollektivt tryck och behållit sin unika individualitet. Utan mina informanter – ”samtalare” – hade inga nya kunskaper fästs på papperet. För gästfrihet vill jag tacka familjen Lovrenović och Hadžić i Jajce, familjen Bošković och Zekić i Mostar och Marković i Višegrad. Jag vill också rikta ett innerligt tack till min bror Goran och mina vänner Dragana och Siniša Kedža för gränslös uppmuntran, råd och dåd. Till Andrej och Anja för insikten att jag bryr mig om. Mitt mest kärleksfyllda tack går till Elma, min fru. Det har varit en lång resa som vi gjort tillsammans. En resa som egentligen bara har börjat.

Avhandlingen tillägnas mina föräldrar och alla dessa mina vänner

Malmö, våren 2012.

Historisk Kronologi

1463 Det självständiga kungadömet Bosnien erövrar av Ottomanska riket.

1908

- 5 oktober – Österrike-Ungern annekterar Bosnien och Hercegovina. Slutet på det ottomanska rikets styre.

1914

- 28 juni – Skotten i Sarajevo. Gavrilo Princip, medlem i den pro-jugoslaviska rörelsen och revolutionära gruppen ”Unga Bosnien”, skjuter och dödar den österrikiske tronföljaren, kronprins Franz Ferdinand.
- 28 juli – Österrike-Ungern förklarar Serbien krig. Första världskriget bryter ut.

1918 Österrike-Ungern tillhör förlorarnas sida efter första världskriget. Dubbelmonarkin upplöses. Serbien, tillsammans med Österrike-Ungerns gamla besittningar (Slovenien, Kroatien och Bosnien) bildar Serbernas, kroaternas och slovenernas kungarike.

1929 Landet byter namn till Kungariket Jugoslavien.

1941 Nazityskland invaderar Jugoslavien.

1943

- Den 25 november ägde ZAVNOBIH – antifascistiska rådet för Bosnien och Hercegovinas nationella frigörelse rum i Mrkonjić Grad.
- Den 29 november hålls ett andra AVNOJ-mötet i Jajce, där partisanerna skapade en interimregering och en folkkommitté.

1948 28 juni – Jugoslavien tillkännager brytningen med Stalin.

1974 Jugoslaviens sista författning antas.

1980 4 maj – Jugoslaviens president Josip Broz Tito dör.

1990 Den så kallade anti-kommunistiska koalitionen bestående av etno-nationalistiska partier som Partiet för demokratisk aktion (SDA), Serbiska demokratiska partiet (SDS) och Kroatiska demokratiska unionen (HDZ), vann de första fria valen i Bosnien och Hercegovina, i november 1990.

1991

- 23 mars – i tidningen *Politika* säger Serbiska akademien att *Memorandumet* är ett ”nationellt program för det serbiska folkets marsch in i framtiden.”
- 25 juni – Slovenien och Kroatien förklarar sig självständiga.
- 14–15 oktober – Det sista samlade mötet i bosniska parlamentet. Muslimer (läs: bosnienbosniaker) och kroater (läs: bosnienkroater) vill att Bosnien och Hercegovina ska bryta sig ur Jugoslavien. Radovan Karadžić, ordförande för SDS (serbiska demokratiska partiet), säger i parlamentet: ”Tro inte att ni inte leder Bosnien och Hercegovina till helvetet, att ni inte leder det muslimska folket mot utplåning. Muslimerna kommer inte att kunna försvara sig om det blir krig.” Serberna (läs: bosnienserberna) lämnar därefter parlamentet.

1992

- 9 januari – Den serbiska republiken Bosnien och Hercegovina (senare Republika Srpska) utopas.
- 29 februari – 1 mars – Folkomröstning i Bosnien och Hercegovina, vilken bojkottas och saboteras av bosnienserberna och deras politiska företrädare. I omröstningen röstar en majoritet för självständighet från Jugoslavien. Ett bosnienserbiskt bröllop i Sarajevo beskyuts. SDS och JNA (Jugoslaviska folkets armé) omringar staden.
- 6 april – EU erkänner Bosnien och Hercegovina. Stor fredsdemonstration i Sarajevo mot den nationalistiska styckningen av landet. Demonstranterna blir beskyutna av krypskyttar från SDS. Alliansen mellan de etno-nationalistiska partierna hävs. Belägringen av Sarajevo inleds. Den etniska rensningen börjar på allvar.
- April–maj intar JNA staden Višegrad. Bosnienserbiska paramilitärer påbörjar etnisk rensning av den bosnienbosniakiska befolkningen.
- 22 maj – Slovenien, Kroatien och Bosnien och Hercegovina blir medlemmar av FN.

1993

- 6 maj – FN:s säkerhetsråd antar en resolution som säger att Sarajevo och andra hotade zoner, i synnerhet Tuzla, Bihać, Goražde och Srebrenica, ska betraktas som säkra zoner.
- 9 november – Under striderna mellan kroater och muslimer i staden Mostar förstör kroaterna avsiktligt *Stari Most*. Detta uppfattas som ett försök att förstöra hela den bosnienbosniakiska/muslimska kulturen i Bosnien och Hercegovina.

1995

- 7–11 juli – Bosnienserbiska styrkor intar Srebrenica trots att staden står under FN:s beskydd. Tusentals människor dödas under de följande massavrättningarna.
- 4–5 augusti – Kroatisk blixtoffensiv, *Operation Storm*, mot Krajina. Hela den serbiska befolkningen tvingas fly in i Bosnien och Hercegovina och Serbien.
- 1 november – Fredsförhandlingar om Bosnien och Hercegovina inleds i Dayton, USA. Vid förhandlingarna deltar presidenterna från Kroatien, Serbien och Bosnien och Hercegovina. Avtal ingås den 16 november och skrivs slutligen under i Paris den 14 november.

2001 28 juni – Serbiens president Slobodan Milošević överförs till Haagdomstolens arrest.

2004 23 juli – Den återuppbyggda Gamla bron i Mostar invigs.

2005 15 juli – Den gamla bron i Mostar skrivs in på UNESCO:s världsarvslista.

2006 Jajces ”arkitektoniska ensemble” kandiderar till UNESCO:s världsarvslista.

2007 28 juni – Mehmed-paša Sokolovićs bro i Višegrad skrivs in på UNESCO:s världsarvslista.

2009 Maj – I en överenskommelse mellan Kommissionen för Bevarandet av Nationella Monument BiH, Bosnien och Hercegovinas presidentordförandeskap samt representanter för Jajces kommun, har man dragit tillbaka Jajces kandidatur till UNESCO:s världsarvslista.

Lista över förkortningar

ABiH	<i>Armija Bosne i Hercegovine</i> (Bosnien och Hercegovinas armé)
AVNOJ	<i>Anti-fascistiska rådet för nationell (folkets) frigörelse av Jugoslavien</i>
BHT	<i>Radio i televizija Bosne i Hercegovine</i> (Bosnien och Hercegovinas radio och television)
BiH	Bosnien och Hercegovina
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine (Federationen BiH-entiteten)
FN	Förenta nationerna
HDZ	<i>Hrvatska demokratska zajednica</i> (Kroatiska demokratiska unionen)
HV	<i>Hrvatska vojska</i> (Kroatiska armén)
HVO	<i>Hrvatska vojska odbrane</i> (Kroatiska försvarsarmén)
ICOMOS	<i>The International Council on Monuments and Sites</i>
JBT	<i>Udrúženje Josip Broz Tito</i> (Josip Broz Titos förening)
JNA	<i>Jugoslovenska narodna armija</i> (Jugoslaviska folkets armé)
KuG	Siftelsen Kulturarv utan Gränser
NOB	<i>Narodnooslobodilačka borba</i> (Folkets befrielsekamp)
OHR	<i>Office of the High Representative in Bosnia and Herzegovina</i>
RS	Republika Srpska (Den serbiska republiken i BiH-entiteten)
SAMDOK	De svenska kulturhistoriska museernas samarbetsorganisation för utforskning av det samtida Sverige
SAREC	<i>SIDA's Department for Research Cooperation</i>
SIDA	<i>Swedish International Development Cooperation Agency</i>
SDA	<i>Stranka demokratske akcije</i> (Partiet för demokratisk aktion)
SDP	<i>Socijaldemokratska partija</i> (Socialdemokratiska partiet)
SDS	<i>Srpska demokratska stranka</i> (Serbiska demokratiska partiet)

SFRJ	<i>Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija</i> (Socialistiska Federativa Republiken Jugoslavien)
SGV	<i>Srpsko građansko vijeće</i> (Serbiska medborgerliga unionen)
SUBNOR	<i>Savez boraca narodnooslobodilačkog rata</i> (Krigsveteranernas union från andra världskriget).
TIGR	<i>Motståndsrörelse mot Mussolinis ockupation på 1920-talet</i> (förkortningen för städerna och regionerna Trieste, Istrien, Gorizia, Rijeka)
TRC	<i>Truth and Reconciliation Commission</i>
UNESCO	<i>United Nations Educational and Scientific Organisation</i>
ZAVNOBIH	Antifascistiska rådet för folkets frigörelse av Bosnien och Hercegovina

INLEDNING

Själv en 17-årig krigsflykting från Bosnien och Hercegovina (hädanefter BiH), befann jag mig bland mina landsmän i småländska Sävsjö på en post-traumatisk klinik i stadens utkanter i augusti 1993, vilken myndigheterna förvandlat till flyktingförläggning. I det vita rummet satt en skara människor och mindes. En var sarajevobo, en neuropsykolog, i 40-årsåldern. Han berättade om hur artilleriet hördes oavbrutet och hur det var att se två miljoner böcker och 300 manuskript av oskattbart värde brinna upp i det nationella biblioteket – *Vijećnica*¹. Pappersfragment fladdrade i dagar och han läste innehållet, några enstaka ord eller meningar, om och om igen, i sin ensamhet. Människor såg med tårar i ögonen på hur en kulturinstitution, platsen för vetenskap och kunskap, gick upp i rök. Den sista pappersbiten poängterade neuropsykologen, gick åt att rulla sig en cigarett av torkade valnötsblad. Var och en i rummet berättade om traumatiska krigsupplevelser som man förknippade med vissa platser och kulturhistoriska byggnader, om den egna handlingsförlamningen.

Nästa chockartade händelse som fördes på tal var november 1993. Under belägringen av Mostar blev stadens symbol *Stari Most*/Gamla bron, som byggdes 1566, totalförstörd av det bosnienkroatiska² stridsvagnsartilleriet. De annars så glada mostarborna i mitt flyktingläger, såg inte längre meningen med livet när bron fördes på tal. Slavenka Drakulić skrev i en artikel i *Dagens Nyheter* samma år, att människor grät när bron rasade, men att vi sällan konfronteras ”så oförmedlat, så klaggörande med förgängligheten som när ett monument över vår civilisation utplånas” (DN 19931205).

Förlusten av framtid

Konflikten blev ett hårt slag mot samhället och kulturen. I en tidningsartikel från 2006, ”Kako si Bosno?/Hur mår du Bosnien?”, skissas förändringen:

Idag har landet inte bara gått igenom en skönhetsoperation i form av välbehövliga reparationer av sönderslagna hus, utan också dramatiska demografiska förändringar och nära nog ekonomisk kollaps. [...] De processer som pågått sedan krigsslutet: återuppbyggnad, stabilisering, hänsynslös transformering från ett socialistiskt samhälle till marknadsekonomi och en brutal "etnifiering" av vardagen, har lämnat djupa avtryck överallt i samhället. På menyn står urskillningslösa privatiseringar, social utslagning och korruption [...] Idag växer nya generationer upp i totalt segregerade skolor, där serbiska, kroatiska och muslimska barn går till plugget på olika tider. Vissa av dem vet inte ens hur de andra ser ut och man pratar bara om dem som de andra (Porobić 2006:51).

Bosnien och Hercegovina har en av världens i särklass mest komplicerade administrativa struktur med 2 statsliknande entiteter, 11 kantoner, 14 olika konstitutioner och lika många lagstiftande församlingar och regeringar och mer än 200 ministrar (Porobić 2006). Landets konstitution, som tillkom som ett resultat av fredsförhandlingarna i Dayton 1995, skapades för att möjliggöra och upprätthålla fred. I det avseende har konstitutionen fyllt sitt syfte, men nu när ekonomisk utveckling och medlemskap i EU står på dagordningen måste den förändras för att landet ska fungera bättre.³ Skillnaden mot tiden efter andra världskriget var skriande, som Dada, min 44-åriga bosniska samtare uttryckte det 2007:

... när människor såg mot framtiden. Alla var taggade och såg till att kriget glömdes så fort som möjligt. Idag ser framtiden dimmig, oviss och depressiv ut. I frågan om Bosnien ska komma in i den europeiska gemenskapen eller inte, om det ska bli en rättsstat eller inte, om saker och ting äntligen ska börja fungera. Allt ser mörkt ut. Därför är det normalt att människor vänder sig mot det förflutna. I det söker de tröst.

Konflikten gjorde BiH till ett oroligt samhälle med hög korruption, en historieskrivning som försvinner bakom den etno-nationalistiska diskursen och människors personliga trauman. Det saknas ett gemensamt utbildningssystem. De kulturpolitiska målen saknas i ett land som inte ens har en ministerpost för kultur. Produktionen är låg och hälften av skattemedlen går till den administrativa apparaten och hälften av befolkningen är arbetslös.

Annex 8 i Dayton-förhandlingarna implementeras av "Kommissionen för bevarande av nationella monument".⁴ Där slår man fast att situationen i landet är katastrofal: "cultural memory is becoming a vanishing treasure"⁵. Som en ljuspunkt i mörkret nämns invigningen av den nyuppförda bron i Mostar i juli 2004. Här samlades ett par tusen internationella dignitärer och världspressen för att högtidlighålla denna symbol för återförening och fred.

Samma sommar, 2005, som Den gamla bron och gamla staden i Mostar togs upp på UNESCO:s⁶ världsarvslista, koordinerade jag i samarbete med den i Sverige baserade stiftelsen *Kulturarv utan Gränser* (hädanefter KuG)⁷ och det Nationella Museet i Sarajevo, konferensen *Ethnology meets Museums*. Intresset för landets gemensamma kulturarv slutade inte vid nationsgränsen. Här öppnades möjligheter för att studera kulturarvets betydelse för sökandet efter identitet och förankring. Det fanns många högtflygande förhoppningar knutna till detta, men få studier i praxis av användningen av kulturarvet i BiH.⁸ Idén till en etnologisk avhandling började ta form.⁹

För många i Skandinavien är monument tacksamma studieobjekt därför att de bidrar till attraktionskraften i en miljö, erinrar om djupa traditioner och övervunna trauman. Här däremot var kulturarv något som också rev i befolkningens hjärtan, som rörde vid svåra minnen och som det alltid stod strid om. Teoretiskt kan man säga att monument är en märklig materia som bevittnar nationella och statliga förändringsprocesser, exploaterar gränsernas retorik och markerar platsernas signifikans; samtidigt är de en form av rörliga aktörer och skiftar ständigt i betydelse (Nikolić 2003). Med andra ord, "the heritage is something that is constantly on the move [...] sometimes it has a power to interpellate – or define people's identity and sometimes people use heritage to express their own identity" (Frykman 2005). I BiH blev de monumenten utsatta för förnedring, missbruk och förstörelse som om de varit just levande objekt. Kulturarv brukar vi se som något som har kommit till ro, här bidrog de istället till oro. Så mycket tycktes skrivet om den förödelse som följde i krigets spår och så mycket om hur det internationella samfundet försökt lämna bistånd. Att utse kandidater på UNESCO:s lista över världsarv var bara en av många insatser, KuG ett annat. Men vad fanns egentligen beskrivet av den betydelse som minnesmärkena kom att spela på platsen, i de lokalsamhällen och omgivningar där de fanns? En kulturarvets etnografi saknades ännu.

Syfte

I boken *The Practice of Everyday Life* (1984) skiljer den franske filosofen Michel de Certeau ut två dimensioner i bruket av monument. *Strategiskt* innebär det å ena sidan att de styrande försöker påverka framtiden och det förflutna genom att ge monumentet ett riktat ideologiskt innehåll – historien och territoriet iscensätts. *Taktiskt* å andra sidan syftar på det dagliga bruket, inlemmandet

i människors pågående liv. Vanligen är det människor utan formellt inflytande som står för det. I den här avhandlingen kommer det taktiska att stå centralt, därför handlar etnografin om hur folk minns och hanterar det förflutna och dess monumentala lämningar i praktiken på ett lokalt plan. Vad är deras tolkning av det, hur brukas det och vilka är konsekvenserna? Vad menas lokalt med rätt bruk och var går gränsen för missbruk av kulturarv? De ingår i människors vardagliga kultur och fungerar som minnesmärken när de skall tänka över sina liv. Den aspekten har särskild relevans i denna studie. I detta sammanhang är det alltså inte världsarvet i sig som är i fokus, men de aktiviteter, händelser och intentioner som människor tilldelar dem.

Avhandlingen behandlar också den strategiska dimensionen – historiska och politiska processer i anknytning till de monumentala kulturarven. De har brukats inom en nationell och internationell diskurs där det gällt att framhäva den ena gruppens rättigheter framför den andras. Det finns en geografisk avgränsning av studien såtillvida att jag koncentrerar mig på hur UNESCO:s kulturarvspolitik tas upp och värderas och omtolkas lokalt, nationellt och transnationellt (i ett postjugoslaviskt sammanhang), och hur internationella intentioner möter en ovanlig verklighet. Jag kommer att analysera användningen av monument med startpunkt i minnesceremonin den 9 november 2007, dagen då Den gamla bron i Mostar förstördes 1993, invigningen av AVNOJ Museet i Jajce, som hölls 29 november 2008 samt minneshögtider på Bron över Drina i Višegrad i maj 2009 och 2010, till minne av de civila som dödades i krig 1992. Tyngdpunkten ligger genomgående på vad kulturarv och minne *gör* långt mer än vad de *är*. Den fenomenologiska inriktningen jag inspirerats av betyder också att det är praxis, handlingar i en viss omgivning som hamnar i fokus.

Syftet är att studera hur människor rent praktiskt använder världsarvsplatser och minnen av det förflutna samt hur UNESCO:s kulturarvspolitik tas upp, värderas och omtolkas lokalt, nationellt och transnationellt (postjugoslaviskt), och hur internationella intentioner möter en efterkrigstidens konfliktfylld verklighet.

I spåren av ett kulturmord

Upplösningen av Socialistiska Federativa Republiken Jugoslavien på 1990-talet ledde till förödande krig vars verkningar var värst i BiH. Kriget¹⁰ riktades

dels mot enskilda människor och etniska grupper, dels mot det materiella kulturarvet (Layton, Thomas and Stone 2001). ”Den moderna krigsföringen blir allt brutalare. Att skända och förstöra motståndarnas kulturminnen har blivit ett markant inslag i etnisk rensning”, skriver professor Bengt O. H. Johansson, ordförande i stiftelsen *Kulturarv utan Gränser*.¹¹ Attacken på kulturarvet är alltså en del i en process som syftar till förödmjukelse genom den ”påtvingade glömska” man utsätter fienden för. Varje *urbicid*, alltså den planerade och systematiska förstörelsen av en stads mest kända symboler av särskilda värden, varje *genocid* – fysisk och biologisk förstörelse av hela eller delar av gruppen som förutsätter etnisk rensning¹², löper parallellt med en *kulturicid* – kulturell rensning, som innebär förstörelse av hela eller delar av gruppens minnen och materiella kulturarv. I internationella juridiska termer går det under *cultural genocide*¹³, och av bland annat UNESCO kallas det för *ethnocide*¹⁴. Här handlar det om en medveten strävan att utplåna bilden av *den andre*.

Sålunda var det var inte av militärstrategiska utan av ideologiska, politiska, kulturella skäl som man utförde beskjutningen och bränningen av två miljoner böcker i Universitets- och Nationalbiblioteket i Sarajevo, och som man förstörde Den gamla bron i Mostar, den gamla stadskärnan och de nationella kulturminnesmärkena i Jajce, och som man använde storvesiren Mehmed-paša Sokolovičs bro i Višegrad som avrättningsplats. Långt mindre än folkmord har kulturicid en viss legitimitet genom att det ses som en nations kollektiva krigshandlingar mot en annan.¹⁵

Kriget här framställdes ofta som en fråga om motsättningar mellan etniska grupper – alltså som en plötsligt exploderande mentalitet. Möjligen står vi inför en gammal tradition på Balkan skriver idéhistorikern Magnus Rodell, här brukas historien för att rättfärdiga vilken folkgrupp som har rätt till olika områden (Rodell 2001:18). Gammal historia ska läggas i ruiner och det är den för tillfället starkares version som gäller.¹⁶ Författaren Dubravka Ugrešić följer ett liknande spår när hon i en observation från 1994 säger att:

Yugoslav people are, it seems, most blithe when they are in a position to destroy each other's past (gravestones, libraries, churches, monuments of cultural-historical value). At this moment they are confirming that they are masters of destruction: only true masters know how to remove one another's memory (Ugrešić 1998:227).

Men vandaliseringen i BiH blir för enkel om man ser den som resultatet av de etniska motsättningarna menar Niels Kayser Nielsen. Man glömmer alltför lätt bort att det nationella är en joker i leken. Det aktiveras först och främst av politiska skäl. Nationalismen är inte en drivkraft som sådan och en orsak *per se*, utan en storhet som påkallas *ad hoc* och vid behov (Kayser Nielsen 2007:157).

Serbiens dåvarande president Slobodan Milošević hade högst konkreta territoriella krav som skulle uppnås. Erövringen legitimerades av ideologin och förstörelsen av kulturavet handlade om var nationens gränser skulle dras. I en nordisk kontext blir det helt obegripligt varför kulturarv kan vara omdefinierat som slagsfält, om man inte sätter in skeendet på dess rätta plats som uttryck för en brutal maktpolitik. På motsvarande sätt kan man se de många attackerna på minnesmärkena från andra världskriget, de s.k. partisanmonumenten i Kroatien, som Jonas Frykman (2007, 2007b) har analyserat. Nära hälften av dem förstördes i samband med kriget 1991–1995. Tidigare hade de varit en del av det jugoslaviska kulturarvet, men nu blev de förvandlade till politik. Alltså till hot mot den politiska suveränitet som den nya nationen Kroatien ville hävda över sitt territorium, men också som ett uttryck för den osäkerhet som rådde om hur denna nya nation skulle se ut i framtiden.¹⁷

Så länge framtiden i BiH förblir osäker kommer minnet av det förflutna att vara fyllt av osäkerhet. Krigsretoriken är starkt närvarande bland annat genom de förstörda minnesmärkena. Människor kan sällan tala om, och ”talar inte ut om” sina upplevelser och känslor kring vissa platser, vilket fördröjer deras bearbetning av de trauman som förknippas med dessa ställen. Samtidigt är ”hantering av det förflutna” närvarande i vardagslivet och kulturarv har en framträdande plats i det.¹⁸

Anledningen till att kulturarvet utvecklats till ett så ömtåligt ämne finner vi snarare i politiska maktspel och stora samhällsförändringar än i mentalitet. Men också i det vardagliga hanterandet. Här behövs alltså både att man ser skeenden uppifrån och utifrån liksom att man forskar om hur historien, maktspelet och förhoppningarna på framtiden ser ut på ett lokalt plan.

När arv blir världsarv

Förvaltningen av det förflutna blir annorlunda om ett objekt nomineras till eller upptas på UNESCO:s världsarvslista, vilket gäller samtliga de platser jag skriver om. Genom en noggrann etnografi kan man också lära sig något om hur det går till när minnesmärken får sin lokala laddning. När allt kommer omkring måste också kulturminnen fyllas med mening och ges betydelse i sin vardagliga kontext.

När kulturarv idag diskuteras i västvärlden så är det också därför att det blivit ett växande professionellt fält med egna experter och organisationer.

Dess verksamhet sträcker sig långt utanför det exklusiva området där huvudsakligen högkulturens lämningar hyllades till att nu också omfatta hela miljöer med dess vanor och traditioner. Etnologen Owe Ronström (2008) har i boken *Kulturarvspolitik* pekat på hur kulturarv sedan början av 1990-talet fått status som ett särskilt område inom kulturforskningen och kopplats till internationella trender som en del av globaliseringen. Läger vi till prefixet *världs* (arv), hamnar vi hos UNESCO med dess smalare definition av arvet som "monuments, groups of buildings and sites of outstanding universal value"¹⁹. I båda fallen handlar det om att det förflutna görs globalt komparativt som en egen kategori. UNESCO:s syn på kultur är relativt öppen, dvs. "culture in this sense is seen as a coherent holistic system, rooted in old tradition, which is handed down from generation to generation" (Scholze 2008:216). Men i själva processen sker ändå ett mycket noggrant urval som leder både till homogenisering och exklusivitet (Ronström 2008:224). Själva nomineringsprocessen följer en *top-down*-modell där objekten vaskas fram mycket noggrant (ibid.).²⁰ Den etnologiskt intressanta frågan är kanske inte i första hand hur den här nomineringen går till, utan vilka konsekvenser den får:

What happens when this global instrument of cultural policy becomes implemented in a certain locality? Which influence can actors, especially at the national and local level, exert on the process of inscription and to what personal ends? Are there conflicting memories involved? Is the idea of world cultural heritage appropriated on the local level? (jfr Scholze 2008:217).

Vad var det som kom till synes när Den gamla bron i Mostar och Bron över Drina i Višegrad hamnade på UNESCO:s lista över världsarv, och när den gamla stadskärnan i Jajce blev en kandidat? Kulturarv anses per definition vara något gott, bra för ekonomin och stärkande för identiteten. Världsarv i synnerhet är en stor affär, antingen räknat i prestige eller som en turistattraktion (jfr Rowlands 2008b). Sambanden med regional utveckling intar en alltmer framträdande plats i dagens kulturpolitik. Inte minst i etnologisk forskning har man berört den problematiken (Löfgren 1999, Ronström 2008). Det förutsätts stärka individens samhörighet med regionen, skapa nya sociala nätverk och öka människors kreativitet och initiativkraft. Kort sagt leder det till kortsiktiga och långsiktiga utvecklingseffekter (jfr Johansson, Kriström & Leijonhufvud 2000). Vid Riksantikvarieämbetet i Sverige har man under en lång period framhållit att kulturarvet är en av de viktigaste resurser som ger en långsiktig hållbar och emotionell profil till regionen (Weissglas m.fl. 2002).

Det finns alltså en stark övertygelse om att kulturarvet kan bli en kommoditet som bär fröet till ekonomisk utveckling i såväl efterkrigssamhällena som u-länderna:

Cultural and natural heritage that attracts so many tourists, and is a resource for development, is, fortunately, distributed throughout the world, thus providing an additional opportunity for many non-industrialized countries. It is the involvement of all that will enable the heritage of humanity to be better preserved, living conditions to be improved and poverty reduced. Preserving cultural and natural heritage, to bring it within reach of all, making cultures and civilizations better known, improving daily living conditions and reducing poverty, is what gives meaning to the sustainability of tourism development” (Robinson & Picard 2006:4).

UNESCO framhäver också hur kulturarvet blivit framåtsyftande, att det kan lägga grunden för en fredlig och demokratisk utveckling i länder som härjats av etniska krig och konflikter.²¹

Vid en sådan institutionalisering finns det en risk för att man lyfter fram historien på den individuella och kollektiva erfarenhetens bekostnad. Vad min studie av BiH antyder är hur vanskligt det är att rycka ut kulturarv ur dess kontext. Den kultur som människor ingår i finns inte till som någon avgränsad helhet utan är något som människor hela tiden skapar och söker förstå sina liv igenom. Bara genom en etnografi av de platser där UNESCO:s verksamhet gentrifierat miljön blir det möjligt att förstå de potentialer och svårigheter som finns runt detta märkliga begrepp som kulturarv och i synnerhet världsarv är.

Lever det upp till de högt ställda målen att återskapa förtroendet människor emellan? Hur kan det påverka vardagens interaktion mellan människor och det förflutna? Och hur kan det påverka förutsättningarna för en framtida utveckling på lokal nivå? Sällan har väl utnämningen av enstaka objekt till globala minnesplatser skett bland människor som befinner sig i ett så djupt tillstånd av förvirring och vanmakt som här.

Kulturarvets roll i efterdyningarna av kriget i BiH, gör det angeläget att diskutera en hel uppsättning begrepp som får en ny innebörd när de tas upp i en värld där varje omnämnande av minne, nation, historia och identitet väcker stridigheter och blottar svårläkta sår.

Tidigare forskning

Kulturarv är ett välstuderat fenomen. Bara inom etnologin är det krävande att ge en övergripande sammanfattning av den forskning som kommit fram under senare år. Det finns många motsvarigheter och nära myntade begrepp när

vi idag talar om fenomenet *kulturarv* (Sverige, Danmark, Norge) eller (*cultural*) *heritage* som det heter på engelska (England, USA m.fl.), *Kulturerbe* (Tyskland m.fl.), *patrimoine* (Frankrike), *kulturno nasljeđe*, *baština* (BiH, Kroatien, Serbien), *turath* (Arabländerna), *wenhua yichan* (Kina) (Klein 2006, Ronström 2008). Begreppet kulturarv introducerades initialt på 1800-talet inom europeisk historieforskningen med avsikt att värna om de autentiska kulturdragen i de unga europeiska nationalstaterna, i ett homogeniseringsförsök (Arcadius 1997; Klein 2006). Men i samtida kulturforskning är begreppet kulturarv en långt mer problematisk term. Folkloristen och etnologen Regina Bendix menar att fenomenet kulturarv är här för att stanna, men att det har utvecklats till ett forskningsfält i sig. Det behöver angripas tvärvetenskapligt, kritiskt och teoretiskt, i en tid när gränserna ”between culture and politics and between cultural production and the market” blir alltmer otydliga (Bendix 1999:123).

Peter Aronsson (2000, 2004) är en av de historiker som har problematiserat kulturarvsdiskursen från ”historiebrukets” håll, alltså tittat källkritiskt på vad som kan ses som ett historiskt skeende och hur de många olika kulturarvsintressenterna närmar sig det förflutna. För den engelske geografen, historikern och professorn i kulturarvsstudier David Lowenthal (1985, 1998) är kulturarv och dess användning en identitetspolitisk fråga. Kulturarvspolitik fångade de svenska etnologerna Birgitta Svenssons (1997), Barbro Kleins (1997, 2006), Lars-Eric Jönssons (2008b) och framförallt Ove Ronströms (2008) intressen. Den senare har tagit sin utgångspunkt i de lokala förhållandena i medeltidsstaden Visby för att konkretisera sambandet med UNESCO:s världsarvspolicy. Kulturarvsdebatten i antropologisk forskning har främst kretsat kring kritik av UNESCO:s upplysningsideal med rötter i eurocentriska, nationalistiska och postkolonialistiska perspektiv på världsarv som ett sätt att bevara och återställa det förflutna av *de andra* och mot bakgrund av politiska transformeringar (De Jong och Rowlands 2007; Rowlands 2008b, Scholze 2008, Basu 2008, Ashwort & Turnbridge 2000). Representanterna för den lundensiska kulturanalytiska skolan, etnologerna Orvar Löfgren (1997, 2002) och Jonas Frykman (2007) har utvecklat forskningsfält i förhållande till kulturupplevelseindustrin respektive monument i förhållande till erfarenhet, politik och minnen. Det är dessa och framförallt den sistnämndes tankegångar som jag har för avsikt att följa och eventuellt också utveckla.

David Lowenthal (1985, 1998) ser i kulturarvsbegreppet först och främst en fråga om kollektiv identitet. I sin studie *The Past is a Foreign Country* (1985), var Lowenthal en av de första i den internationella forskningen att undersöka bruket av kulturarv och historia, att inta en kritisk ställning till dess användning och produktion. Som betydelsefullt redskap för definiering av nationell

identitet, förekomsten, spridningen och aktualiseringen av fenomenet kulturarv hängde samman med de moderna nationalstaternas behov av att återkräva och besätta det försvunna förflutna, återgå till imaginära hemländer och infria visdomen från gamla gyllene tider (Lowenthal 1985). I *Possessed by the Past: The Heritage Crusade and the Spoils of History* (1998), utvecklar Lowenthal tanken om att samverkan mellan kulturarv och kollektiv identitet naturligtvis handlar om politik och makt, men också om modernitet. Han menar att den växande produktionen av kulturarv produceras i syfte att kompensera för modernitetens många förluster. Som i den föregående boken poängterar han att kulturarvsproduktion också kan ha sitt upphov i och resultera i nationalism, chauvinism, xenofobi och hat. Han var tidigt ute med en varning för att det inte är ”kulten av kulturarv” som är problematisk i sig utan sättet som kulturarv används på och för. Det är de aktioner som individer (människor) utför i kulturarvets namn som är avgörande.

I 1997 års utgåva av kulturhistoriska tidskriften *RIG*, gör etnologen Birgitta Svensson en kritisk granskning av diskussionen kring det svenska kulturarvet. Kulturarv är främst en identitetsfråga, menar Svensson och tillägger att identitet och tillhörighet formas av förmågan att knyta det förflutna till framtiden, men också av gränsdragningar gentemot andra. Kulturarv skapar på så sätt både samhörighet och avstånd (Svensson 1997:1f). Etnologen Barbro Klein (1997, 2006), har i två artiklar behandlat hur kulturarv kan skapa både tillhörighet och utanförskap. Hon tar fasta på det som David Lowenthal kallar för ”a global cult of heritage” och ställer den kritiska frågan om vad kulturarv betyder för minoriteter i denna globaliserade värld. Hon tar sin utgångspunkt i det faktum att Sverige tills nyligen uppfattades som ett homogent land, men undrar vilket utrymme som bereds för olika folkgrupper som är i färd med att konstituera sig själva och sin historia. Klein skriver att ordet visserligen ofta står för något andligt *intangible cultural heritage*, men att man bara behöver gå till landets museer för att stöta på frånvaron (och ibland närvaron) av ett viktigt materiellt kulturarv. Det materiella kulturarvet är också något synligt, påtagligt och något som hör hemma i den offentliga sfären. Därmed blir det naturligtvis också exponerat som en måltavla i krig – som i fallet med Den gamla bron i Mostar. Men framförallt är kulturarv ett medel för att kategorisera, särskilja människor som bär på andra traditioner, påpekar Klein, och poängterar att det knappast går att tala om kulturarv utan tillägget politik. Det som blir kulturarv blir det genom ett politiskt agerande, genom att någon eller några utnämner eller utpekar det till ett sådant (Klein 1997:19f).

I likhet med Lowenthal och Klein anser etnologen Owe Ronström (2008:225) att kulturarv blivit ett alltmer omstritt ämne inom kulturforskningen. Ronström redogör för utvecklingen kring kulturarvsforskningen från

1600-talets fornminnen, via 1920-talets idéer om världsarv och dess institutionalisering under FN-organet UNESCO i slutet av 1940-talet, 1960-talets positivistiska och kulturrelativistiska universalism vars paralleller kan dras till dagens europacentrerade motto – *Unity in diversity*, 1970-talets kulturminne och kulturmiljövård till 2000-talets (världs)kulturarv. Med utgångspunkt i medeltidsstaden Visby på Gotland, undersöker han konsekvenserna av en kulturarvspolitik som förvandlade en sliten småstad till världsarv. Ronström menar att något nytt skapas i spänningsfältet mellan privata och offentliga intressen, mellan lokala kulturarvssektorn och UNESCO, mellan individuella och samhälliga rättigheter, mellan nationellt och universellt, mellan bevarande och förändring. Här kontextualiseras vad som gör arv lokalt, något som gör att begreppen är och förblir oklara. I essän ”Mitt och allas kulturarv – politisk risk och resurs”, ställer etnologen Lars-Eric Jönsson återigen frågan om kulturarv och makt i en globaliserad värld. I likhet med antropologen Arjun Appadurai (2007) utgår han från det politiska våldet och majoritetens förhållande till minoriteten. I Aronssons (2004) spår understryker han behovet av och nödvändigheten av att kulturforskningen tittar närmare på individers användning och produktion av kulturarv och dess samspel med kollektiva identiteter och offentligt sanktionerade och institutionaliserade kulturarv (Jönsson 2008b:273).

De antropologer som forskat om världsarvsproblematiken har pekat på den kamp som försiggår mellan vad som skall upphöjas till allmänt erkänt kulturarv å ena sidan och lokala folkgruppers och individers traumatiska minnen från tiden med kolonialism, kultur- och folkmord å den andra. De ofta godtyckliga försöken att etablera ett kulturarv på UNESCO:s världsarvslista slutar ofta i ignorans inför de andras försök att göra sig gällande. Det som förklaras som *heritage* blir lätt till kommersiella redskap eller enskilda etniska markörer. Ändå, som redaktörerna till *Reclaiming heritage: Alternative Imaginaries of Memory in West Africa*, Ferdinand de Jong och Michel Rowlands (2007) noterar, är frågor om kulturarv och minne, identitet och bevarande sammanvävda på lokal, nationell och global nivå och kan därför inte befrias från varandra. Processen av nominering och inskrivning på UNESCO:s lista har följts av Scholze (2008), som fascinerats av denna *metacultural production* med *the list* som det mest synliga resultatet (jfr Kirshenblatt-Gimblett 2004). Här skapas en egen kultur där objekten blir kompatibla med varandra samtidigt som de lätt frigörs från sin lokala betydelse.

Upplevelse av kulturarv

Jag kommer ur en etnologisk tradition som betonar praxis, som lagt tyngdpunkten på hur kulturella representationer upplevs och brukas. Också kulturarvet är som alla delar av kulturen öppet för förbrukning, slitage och omdefinition. Därför måste man vid varje tidpunkt fråga vad människor lägger i begreppet. I sin forskning har Orvar Löfgren (1997, 2002) undvikit frågan om vad kulturarv är för någonting utan vad som skapar kulturarvets dragningskraft. Det är i upplevelsemarknadens spänningsfält och på en regional arena som Löfgren i sina studier rör sig. Inom ramen för upplevelseekonomiforskning i Lund diskuterar Tom O'Dell (2005) hur kultur, turism och ekonomi interagerar som en drivkraft bakom kulturella och sociala förändringar (O'Dell 2010). Andra studier i upplevelseekonomins kölvatten är Robert Willim (2008), som har tittat närmare på omvandling av industrisamhällets gamla ruiner till trendiga upplevelseplatser, ett slags varumärke som han kallar för *industrial cool* och associerar med kreativitet och nyskapande.

I Kroatien har Jonas Frykman (2007) studerat minnesmärken och politik och ställt frågan om det evokativa bruket av monument. I sina studier bygger han på fenomenologisk teori och studerar monumentens förmåga att beröra, hur de blir laddade med emotioner, förluster, sorger, plikt och sammanhang. Ett partisanmonument exempelvis gör enskilda människors offrande av livet till ett fundament för staten och handlar därför om ett framtida kollektivt minne. På det viset utövar de ett symboliskt våld där de står som förmaningar i landskapet.

Om man vill få belägg för att monumenten får innehåll från de förväntningar som människor har på dem, räcker det med att jämföra villkoren mellan de skandinaviska länderna och de forna jugoslaviska, i synnerhet Kroatien och BiH:

Here the very idea of what constitutes heritage is constantly challenged. In the eagerness to build a legacy for the new nation-states, heritage in itself has become a battle zone between groups, political parties and shifting centres of power – also within the newly constituted nation-states. One legacy is pitted against another instead of new ones being added (Frykman 2005).

På liknande sätt har den norska etnologen Kirsti Mathiesen Hjemdahl och kroatiska etnologen Nevena Škrbić Alempijević (2006) visat hur minnen från den forna Jugoslaviens president Titos födelseplats i friluftsmuseet *Kumrovec* omvandlats från att en gång ha varit en hyllning till hjälten, till att idag vara antingen tabubelagt, avpolitiserat eller på det hela taget väldigt ambivalent.

Det finns alltså en rik vetenskaplig tradition att bygga vidare på om man skall studera kulturarv i förhållande till vardagslivet – också i en så konfliktriden del av världen som BiH. Skillnaden är förstås att kontexten i någon mån ändrar frågorna. Den nordiska diskussionen kan av naturliga skäl inte ta upp den enorma strid som har rått kring minnesmärkena. Länderna har inte blivit föremål för *kulturicid* och de har inte ingått i någon form av etnisk rensning. Minnesmärkena i BiH har på det viset kommit att bli vad Bruno Latour kallat *aktanter*, med långt högre grad av sensibilitet. Tingen står inte där som stumma symboler utan de är i högsta grad levande redskap för att övertyga, väcka känslor av motstånd eller förtvivlan. Jag har alltså kunnat använda mig av de vetenskapliga verktyg som den etnologiska forskningen lyft fram. Men jag hade aldrig förstått vidden av den materiella kulturens kraft om jag inte hade kunnat sätta den bosniska erfarenheten i kontrast till den stillsamma svenska. Hur levandegör man ett lands kulturarv när snart sagt varje minnesmärke är kontaminerat av ett kulturmord? Liknande föremål – helt andra förutsättningar.

Metod och material

Personliga erfarenheter

Avhandlingen baseras på ett fältarbete som jag företog under perioden 2007–2011 i BiH. De företeelser som jag mött, handskats med och reflekterat över tillhör inte de gängse inom kulturarvsvetenskapen. Ofta har det inneburit en konfrontation med det våldsamma och obekväma i spåren av ett krig. Men jag har också tvingats konfrontera min egen bakgrund och fått mina sympatier och antipatier blottlägga på ett plågsamt sätt, samtidigt som jag kunnat vara både insider och outsider.

”Du har en stor fördel som du kanske inte är medveten om och som du i den fullaste innebörden måste utnyttja. Du är både outsider och insider”, sade kulturhistorikern Dubravko Lovrenović när vi satt och samtalade i Jajce. Han hade erfarenheter av att ”västerländska forskare” uppehåller sig vid detaljer eller det specifika, eftersom de inte har erfarenheter av livet i det här landet. Det går det inte att lära sig från böcker. Men det fanns gott om inhemska forskare, insiders som ”hade svårt att få upp farten, de saknar andra och tredje växeln”. Han sade: ”Du har chansen att slå samman dessa två perspektiv, att

kombinera dessa två världar.” Det lät som en önskedröm, men visade sig vara betydligt mer komplicerat.

Jag kommer alltid att minnas samtalet med den pensionerade brandmannen och mostarbron Pejo i juli 2007. Idag är han ordförande i SGV (Serbiska medborgarliga unionen), och han deltog i kriget i Mostar. Trots att han tillhörde den etniska minoriteten, lämnade han aldrig födelsestaden. Han berättade om det omöjliga i uppdraget att släcka alla bränder som ”2000” granater dagligen förorsakade, om känslan av oräddhet när han måste hämta vatten från floden Neretva, om strategier för att rädda människor och byggnader i brand, om stunden när bron förstördes. Han berättade också om det tomma inre och yttre landskap som uppstod efter alla de mostarbor som flydde staden och som aldrig kommer tillbaka. Vi satt båda till sent på morgonen och grät.

Jag minns också ansiktsuttrycken på Ragib, en man i de sena 50-åren som jag följde på bussresan till staden Višegrad i maj 2010. Han skulle delta i den årliga ritualen till minne av de dödade och slaktade bosnienbosniakiska višegradborna i maj 1992. Han var mån om att lägga tonvikt på sin roll som soldat i Armén BiH under kriget, en av de tio sista tappra krigarna som lämnade staden, men som höll sig kvar i närheten för att bedriva sabotage. Jag minns hans ansiktsuttryck när han sa att han inte längre kan leva med serberna (läs: bosnienserberna) i Višegrad och att han inte längre kunde lita på en enda serb. Och då frågade jag om han med det menade samtliga av mina kusiner som idag lever i staden? Han såg förskräckt ut ett bra tag. Sedan svarade han att han inte menade det han sa, inte bokstavligt talat. Hur kunde jag låta bli att bli engagerad?

Om Bosnien och det förgångna pratade jag med människor som fått uppleva det jag själv undslapp. Många talade om det förflutna med ungdomlig optimism och om samtiden med resignerad eftertänksamhet. Jag samtalade med människor som liksom jag tvingades att leva utan hemstad, i inre och yttre exil, men med minnen jag förskonats från.

Under tiden för mitt fältarbete mötte jag alla dessa människor som bar på upplevelser och historier som de var angelägna om att dela med mig. Även om jag ofta ville fånga vardagens kulturmönster, blev mötena närmast något som går att likna vid det terapeutiska samtalet. Berättaren hade behov av att gå djupare och dela med sig av sin egen ”börda”, och i det litade de på min inlevelseförmåga. Mötet blev bärare av minnen. Lika viktigt som det är att tala om den personliga erfarenheten av våld, lika angeläget är det att tilldela det mening.

Så kom också de personliga minnena att bli en viktig materialkategori. Alla dessa försök att ta itu med traumatiska upplevelser av förlust och våga rannsaka det förflutna, det som inom fenomenologin kallas för *qualia*²². Det dök

ofta upp, fick efterhand relevans, och kom därför att ingå i avhandlingens underlag – utan att det var planerat.

Men det var uppenbart plågsamt att minnas. Traumatiska minnen, egna som delade, kollektiva som personliga, lämnar efter sig ett veritabelt minfält. Det är vad den tyske teologen Johann Baptist Metz (2006) kallar *memoria passionis*, (läs: ”minnet av lidande”). Metz har myntat begreppet *dangerous memory of suffering*, som en viktig intersubjektiv erfarenhet, alltså något som påverkar också ens framtid.

Som forskare i fält har man hela tiden sin roll som vetenskaplig iakttagare att falla tillbaka på. Det råder ingen tvekan om att bosnienbosniakerna var den grupp som blev hårdast ansatt och vars minnesmärken drabbades värst av förstörelsen under kriget. Det var antingen reguljära eller irreguljära bosnien-serbiska och bosnienkroatiska, såväl styrkor från Serbien som Kroatien som låg bakom förödelserna. Det sammanhanget dyker upp i krigsbeskrivningar och etnografier från landet, och som forskare ligger det nära till hands att sympatisera med offret. Jag kunde genom min öppet uttala jugoslavisk och bosnisk tillhörighet lätt flyta in i samtal och diskussioner än med bosnien-bosniaker, -serber eller -kroater. Men gång efter annan fann jag att jag avkrävdes kulturell legitimation. Och som bosnienserb, enligt den reducerade och i landet rådande etno-nationella tillhörighetsprincipen, fanns det då ingen observerande forskarroll att fly in i. Tillhörigheten var på en gång en oerhörd hjälp, och samtidigt en nästan outhärdlig plåga. I ett tidigare arbete (Nikolić 2003) studerade jag motsättningar mellan grekcyprioter och turkcyprioter i Nicosia. Där fanns hela tiden som en reträttväg att jag var en besökande etnolog från Sverige. Här var jag känslomässigt indragen på ett helt annat sätt.

Mina erfarenhetsbaserade metoder har inneburit att jag under fältarbetets gång försökt lyssna på så många aktörer som möjligt för att få ett vidare perspektiv. En intervjusituation och samtal med representanter för olika civila organisationer har ofta lett till att jag kommit i kontakt med eller blivit hänvisad till andra personer och potentiella ”samtalare” som var antingen direkt eller indirekt involverade i problematiken. Jag har inte använt mig av allt material som jag har kommit åt och ibland endast enstaka citat. I två fall, med en journalist och med en hotellägare, blev jag även avvisad. Dessa människors berättelser och handlingar utgör dock en implicit men betydelsefull kunskapskälla som är invävd i studien (jfr Hammarlin 2008:23).

I denna avhandling går det att skilja mellan fyra typer av berättare. Företrädare för institutioner och föreningar, som har samtalat med mig som offentliga personer och som representerar respektive institutions eller förenings ståndpunkter. Det var av den anledningen som några av dem också samtyckte till att inte bli anonymiserade i texten. Dessa är Dubravko Lovrenović,

Enes Milak, Ljubo Babić och Staša Zajović. Därefter följer de människor som jag formellt intervjuade samt "huvudsamtalare" som jag tillbringat mest tid tillsammans med i informella samtal och som har gett mig värdefulla insikter på och om de tre orterna. Alla är de anonymiserade i texten. Dessutom har jag informellt samtalat med många människor som jag träffat endast en gång och i de situationer som detaljerat beskrivs i texten. De har förblivit anonyma även för mig, men deras roll i de beskrivna situationerna förklaras i texten.

Fenomenologi och minnesforskning

Fenomenologi

Här kom det att bli viktigt att ha etnologiska metoder och teorier för att tolka och förmedla de upplevelser jag mötte. Jag kom att utgå från fenomenologiska perspektiv i försöken att omsätta erfarenheter till beskrivningar. Fokus i detta synsätt ligger på upplevelse och erfarenhet och handlingars konsekvenser snarare än på deras orsak. Bland de namn som återkommer i texten återfinns filosofer som Edmund Husserl, Martin Heidegger, Alfred Schutz och Hanna Arendt; inom antropologin finns konkreta tillämpningar hos Michael Jackson samt inom etnologin främst Jonas Frykman.

Det finns, som filosofen Jan Bengtsson poängterar, en sund skepsis mot att acceptera färdiga förklaringar. Varken vetenskapliga teorier, sunda förnuftet eller färdiga åsikter kan göra full rättvisa åt de objekt som är föremål för undersökning. Må detta sedan vara matematiska eller logiska objekt, känslor, fysiska ting, sociala institutioner m.m. Det är *sakerna själva* man skall uppmärksamma och hur de uppenbarar sig för *erfarenheten* hos den som handlar (Bengtsson 2001:26). Det är alltså en empirisk utgångspunkt man har. Husserls slogan "*back to the things themselves*" ska tolkas som "att bli berörd av bevisen för den omedelbara erfarenheten" (Farber 1967:12). Teoretisering av erfarenhet måste vara reflektiv, menar Husserl, men för att kunna göra det behövs ett kroppsliggjort subjekt. Varje erfarenhet och upplevelse av världen är betingad av vår kroppslighet parallellt med vårt förnuft (Gilje 2006:13). Kroppen som personlighetens subjekt med vars hjälp medvetandet tar form, behandlas ingående i Maurice Merleau-Pontys klassiska verk *Phenomenology of Perception* (1962). Husserl menade att miljö och omgivning (*Umwelt*) i vilken människan lever och handlar är summan av alla möjliga och intersubjek-

tiva mänskliga erfarenheter som han kallar för *livsvärld* (*Lebenswelt*) (Moran 2000:60ff). Livsvärlden är således det personliga rum inom vilket vi lever, där jag som subjekt finns och verkar i en ofta oreflekterad samexistens med miljöer, människor och ting (Hammarlin 2008:31). Också platser upplever vi kroppsligt: The place is the most fundamental form of bodily experience; it is from the place that culture arises. Given that culture exists, it must exist somewhere, and it exists more concrete and complex at places than in thoughts and signs (Casey 1996; citerat i Frykman & Hjemdahl 2012:9).

De säger oss mängder av saker som vi blott selektivt bringar upp till medvetandet. I de etnografiska kapitlen där jag diskuterar världsarvsplatsernas användning, utgår jag från begreppen *space of appearance*, myntat av Hannah Arendt (1958:199). Arendt utgår från Martin Heideggers distinktion av *Eigenwelt* (det privata) och *Mitwelt* (det som är delat med andra) och menar att det är här, i det offentliga rummet, som vi går ut ur det privata och blir samhället:

Whether a city square, plaza or piazza, or a public monument, building or landmark, or simply the landscape in which one makes one's livelihood, this is where we consummate our identity as something more than a random aggregate of individuals; this is where we objectify ourselves as a community, a civilization, a nation (Jackson 2008:19).

Minnesmärken tillhandhåller ett slags gemensam materia som människor kan bruka och förhålla sig till, att underkasta sig men också opponera sig mot. Monument används som rekvisita för att skapa en plats, en *polis*, där människors relationer synliggörs och förmedlas (Frykman & Ehn 2007:26f).

De platser jag undersökte i Mostar, Višegrad och Jajce fungerade just som sådana *spaces of appearance* och tillsammans med ritualer och ceremonier blev de till piedestaler varifrån man kunde artikulera aktuella frågor. Det var härifrån som personliga erfarenheter kunde framföras i avsikt att få respons i det offentliga.

Fenomenologi erbjuder egentligen mer av en metod än en sammanhållen teori. Den fokuserar på erfarenheten, upplevelsen i konkreta situationer – det som brukar kallas situerad praxis (Frykman & Gilje 2003). Sätillvida ansluter den nära till den etnologiska fältarbetstraditionen som betonar vikten av att vara där och att delta – att vara en handlande människa bland andra handlande människor, en aktör bland andra aktörer (Hammarlin 2008:26). Helt avgörande för tolkningen av de situationer man undersöker är att försöka inta aktörernas egna perspektiv:

In ethnology, phenomenological fieldwork is often based on a presupposed intersubjectivity – seeing other people as subjects rather than objects among ob-

jects. In practical terms, this usually means looking from the vantage point of your interview partner, or to use a more colloquial phrase, stepping into other peoples shoes, in which understanding is produced on the terms of the informant (Frykman & Mathiesen Hjemdahl 2012:2).

Detta är vad Hanna Arendt kallar ”visiting imagination” och Merleau-Ponty för ”lateral displacement”. Det innebär, att man som forskare får uppges sin position av att veta bäst, att förhålla sig ”open to otherness, (...) on one’s ability to sustain interaction and conversation with others, in their place, on their terms, under troubling and trying circumstances” (Jackson 2008:32). Sätillvida kan det fungera som ett redskap för distansering samtidigt som det erkänner vikten av att leva sig in i andra människors värld intersubjektivt. Antropologen Michael Jackson pekar på det fenomenologiska arbetssättet som en möjlig ingång för att förstå traumatiska upplevelser på djupet och inte göra dem till ”empty gestures, a mere rhetoric of humanism, unless we can, in practice, achieve through direct, face to face, encounters with others those changed perspectives that make a difference to the way it is possible to see, think, and act in the world” (Jackson 2008:32).

Att temat är brännande framkom också vid den 10:e internationella SIEF-kongressen i Lissabon 2011 *People Make Places – Ways of Feeling the World*, där man bland annat diskuterade etnografiska metoder för att beskriva konfliktfyllda platser. Hur kan etnologer förvärva nödvändig kunskap för att förstå vardagen efter ett krig?

I senare tids etnologi har forskarens personliga engagemang i studiefältet alltmer kommit i fokus. I *Ethnologia Europaea* (2008) skriver Cristina Sánchez-Carretero och Carmen Ortiz om behovet av en mer aktiv roll för disciplinen vid studiet av kulturminnen, och de har myntat begreppet *emergency ethnology*, som ett sätt att gripa in på områden som är omstridda. De pekar på att disciplinen behöver utveckla verktyg och teorier som skulle kunna användas vid kriser eller nödsituationer. Genom att titta på *dissonant heritage* kan man göra mer än att bara bidra med kunskap *post festum*. ”This draws attention to the legitimating processes linked to those aspects of expressive culture that develop in traumatic or conflict-ridden situations [...] as well to the social spaces of exclusion, injustice, trauma and death” (Sánchez-Carretero & Ortiz 2008:23). Maja Povrzanović Frykman efterlyser i samma nummer av tidskriften vad ett sådant engagemang skulle kunna innebära för ”transformation in terms of theory, methodology and practical outlook [...] in a constantly changing academic landscape of discipline and research traditions” (Povrzanović Frykman 2008:14).

För etnografer med fenomenologisk inriktning handlar ”ways of feeling the world”, lika mycket om de människor som förkroppsligar platsen som forskarens egen erfarenhet under fältarbetet. I de etnologiska och antropologiska studierna som befattade sig med metodfrågor i en förhandling om vardagsliv i såväl krigs- som i postjugoslaviska samhällena (jfr Povrzanović Frykman 2008b), understryks behovet av självreflexion. I min undersökning blir det naturligtvis inte kriget som står i fokus utan hur det kom att prägla individen, tingen och platsen. Och eftersom jag själv kommit att leva i dess skugga måste jag inleda med en snabb tillbakablick.

Man bollar oftast med två perspektiv inom etnografisk forskning: *foreigns-outsiders-* och *domestic-insiders-* perspektiv. Ovanligt är det att man prövar de praktiska möjligheterna för ett samarbete. I artikeln ”A Troubled Past: Fieldworking in a Contested Place” (2012), ger etnologerna Jonas Frykman och Kirsti Mathiesen Hjemdahl exempel på ett vetenskapligt fältarbete som företogs mellan inhemska och utländska forskare just på en konfliktfylld plats. De engagerade lokala etnologer och arbetade sida vid sida med dem. Genom ”using one another’s mutual insights”, utgår författarna från välkända metodologiska problem som fältarbete i en annan kultur innebär: hur mycket av kontextuell information kan du förstå som *outsider*? Från *insider*-synvinkeln, kan begränsningen bero på att man är alltför upptagen med sin egen kultur (Frykman & Mathiesen Hjemdahl 2012).

I essän ”Ethnography of a war: Croatia 1991–92” skriver Maja Povrzanović (1993) om förhållandet mellan upplevelsen av krig och den vetenskapliga analysen och sätter strålkastarljuset också på den infrastruktur som den utifrån kommande forskaren är indragen i:

The position of an anthropologist-insider writing on everyday life in war-time is truly atypical, exceptionally demanding, and burdened with doubts about the purpose and perplexities of the ethic of one’s own work. It should, at the same time, meet professional, humanistic, and even patriotic criteria for intellectual activity under the conditions so experienced. We have to be aware of the many limits of our insider-position, and make ourselves visible in our ethnographies. But this should also hold for all foreign colleagues trying to explain the war in Croatia and other current issues in ex-Yugoslavia. They can take advantage of their distance, but they neither always make themselves and their fieldwork networks visible, nor want to hear, read, or understand those holding positions different from theirs. Sometimes, they even presume their distance has to be taken for granted, and make ‘convincing’ general conclusions on the basis of data selected tendentiously or gathered by chance (ibid.:146-147).

Som kulturforskare med bakgrund i BiH och Sverige blir man snart varse att den ”orientalism” som Edward Said beskrivit (1997) har sin motsvarighet i en ”balkanisering”, som präglade bilden av konflikten här, en bild av territoriell etnifiering, historisk oro och groende hat. Också den måste jag förhålla mig till. Metodologiskt öppnade detta för möjligheterna både att avläsa den yttre formen och att ta del av den förståelse som enskilda aktörer lade in i sitt handlande.

Bara att befinna sig på platsen skapar insikter, men här kunde jag dessutom utnyttja min tillgång till det intersubjektiva genom min dubbla tillhörighet. Det hjälper forskaren när han, som jag, ”(phenomenologically) tries to equalize the position of outsider and insider by pointing to a shared common condition of being in the field and exposed to similar experiences” (Frykman & Mathiesen Hjemdahl 2012:2f).

Minnesforskning

De senaste tre decennierna har det pågått en intensiv debatt på bred tvärvetenskaplig basis om vad, hur och varför människor och samhällen minns och glömmar. Med utgångspunkt från mitt omfattande fältarbete i BiH var det lätt att se hur minnen på en gång var något som plågade människor – det var så mycket man önskade att man kunde glömma; som det också var nödvändigt att inte glömma – vem hade varit vän och vem var fiende under några ödesdigra år; och någonting som påbjöds uppifrån via propaganda, medier och andra starka röster.

När den franske filosofen och sociologen Maurice Halbwachs först myntade termen *kollektivt minne* på 1920-talet, skilde han individuellt/personligt från kollektivt minne, det senare som en grups gemensamma överenskommelse (Halbwachs 1992).²³ Det kom på nytt till användning i 1980-talets historiska forskning om kulturarv, nationalism och minnespolitik (jfr Lowenthal 1985, Connerton 1989, Nora 1984/2006). Kollektivt minne är dock en problematisk term eftersom den inte erbjuder klara riktlinjer om vad man faktiskt minns och vad man bestämt sig för att minnas. Filosofen Avishai Margalit (2002) har fäst uppmärksamheten vid två olika typer av kollektiva minnen som i denna avhandling går att relatera till det specifika i krigsminnena: *shared memory* och *common memory*. Å ena sidan innehåller *common memory* av dem som minns en viss händelse som var och en av dem har upplevt. Å andra sidan finns det ett *shared memory*, som kräver kommunikation och att det delas, där film och andra medier tar över tolkningen och som möjliggör en aktiv process (Ashuri

2005:425). Idag finns det knappt något *common memory* av andra världskriget; förmodligen är det *shared memory* som flest människor delar.

Minnen är sammansatta fenomen som visserligen talar om de erfarenheter som människor gjort, men samtidigt är de anpassade efter den vardag som människor lever i och den framtid de hoppas på. De finns lika mycket *mellan* människor som i dem och de ingår i ett levande samspel mellan människor och deras omvärld (Frykman 2007:25f). Aktiv glömska är naturligtvis också meningsskapande och intentionellt, men med den skillnaden att man merendels minns vad man medvetet försökt glömma. Så ingår minnet i ett levande sammanhang, det åtföljs ofta av en intention och i de fall som jag här kommer att undersöka är den intentionen ofta politisk – här kan vi se att det växer fram ett minnespolitiskt slagfält där många kämpar om att få sin definition av det förflutna accepterad. Arkeologen och religionsvetaren Jan Assmann (2008) skiljer mellan *kulturellt* och *kommunikativt* minne som delar av kollektivt minne och menar att: "Cultural memory is a kind of institution. It is exteriorized, objectified and stored away in a symbolic forms that, unlike the sounds of words or the sight of gestures, are stable and situation-transcendent" (2008:110f). Det kommunikativa minnet är utmärkande för allt levande sammanhang: "is non-institutional; it lives in everyday interaction and communication; the affective ties that bind together families, groups and generations" (ibid.:111). Med kommunikativt minne menas dagliga minnen, representationer av det förflutna som uttrycks endast muntligt, alltså utan att lämna materiella egenskaper. Det består av beteendemönster, sätt att prata och relationer till andra personer.

Det problematiska med minnesforskning i BiH är att det inte finns delat kulturellt eller kollektivt minne, ett slags "grand narrative" som alla kunde förhålla sig till. Här finns för närvarande inget gemensamt utbildningssystem med liknande historieskrivning, ingen gemensam kulturpolitik. Vem var angriparen och vem var den angripne? Den kroatiska etnologen Renata Jambrešić-Kirin (2006) har visat på hur dagens förvirring ingår i en lång tradition där det mänskliga lidandet blir en strategisk bricka i olika politiska maktspel. Minnandet i forna Jugoslavien var ohistoriskt eftersom det förflutna fick uttryckas i moraliska lärdomar i stället för fakta. Det hade tillkommit i ett klimat där man vann auktoritet genom att hänvisa till ideologin, men också till sitt lidande: "large chunks of verbal agony, beginning with the words 'I remember', and ending with a sharp admonition: Remember" (jfr Bet-El 2002:206).

Studiet av Jajce, Mostar och Višegrad kan visa på mångfalden i de processer som är förbundna med minnandet. Här skapades och bearbetades minnen på många olika nivåer: personligt, lokalt, nationellt och transnationellt (pos-

tjugoslaviskt). I mycket var detta en process som genererats nedifrån, genom initiativ tagna av människor som själva drabbats i kriget. Men eftersom platserna var laddade och kraftfulla drog de också andra nivåer än det personliga till sig.

Den franske historikern Pierre Noras forskning om minnesplatser (1984–2006), vidareutvecklas Halbwachs föreställningar om minnesgemenskaper. Enligt Nora (1996) inkluderar *lieux de mémoire*/minnesplatser inte bara geografiskt definierbara ställen, monument, utan också händelser, traditioner, minnesceremonier med sina särskilda ritualer och kulter, namnen på stadens gator, institutioner, historiska utställningar m.m. Dessa fungerar som direkta bärare av kulturellt minne och blir aktualiseringar av det förflutna – något som vi oftast inte ens är medvetna om. En minnesplats är dock ingen stabil kategori eftersom det är här som det offentliga och privata, individuella och kollektiva samspelar. Minnesplatser är en direkt skapelse av den historia som nationen eller gruppen vill åberopa och som den mer eller mindre framgångsrikt lyckas omskapa till just minne. Som kontrast ställer Nora upp *milieux de mémoire*, som var den sociala miljö i vilken minnena en gång levde som tradition – alltså mycket nära Halbwachs föreställning om kollektivt minne. Det förefaller som om de platser jag valt för min undersökning också bidragit till att skapa eller upprätthålla en viss tolkning av det förflutna, men de turbulenta villkoren har gjort det förflutna både omstritt och osäkert.

Minnesceremonierna har också omfattats av den vetenskapliga debatten de senaste tre decennierna. Historikern Jay Winter har i *Sites of Memory, Sites of Mourning* (2009) diskuterat hur viktiga sådana ceremonier varit för att ta itu med den enorma sorgen som var orsakad av förlusterna under första världskriget i England, Tyskland och Frankrike. De posttraumatiska stress-syndromen i förhållande till krigsminnesceremonierna dyker också upp hos Ashplant, Dawson & Ropers (2000) i studien *The Politics of War Memory and Commemoration*. Hur annorlunda var inte situationen i BiH jämfört med den efter världskrigen! De traumatiska minnena blev mer eller mindre tagna i beslag och minnesceremonierna förvandlades till politiska framträdanden som ofta var kopplade till de etniskt präglade hyllningarna av såväl fallna militära som civila offer.

Paul Connerton tar upp en aspekt av minnesceremonier som direkt anknyter till det fenomenologiska intresset för kroppen. I sitt klassiska verk *How Societies Remember* (2008) och efterföljaren *How Modernity Forgets* (2009) skriver han att de hjälper oss att: "keep the past in mind by a depictive representation of past events. Our bodies, which in commemorations stylistically re-enact an image of the past, keep the past also in an entirely effective form in their continuing ability to perform certain skilled actions" (Connerton

2008:72). Ceremonier handlar också om kroppsliga praktiker varigenom det förflutna fås att framträda.

I likhet med Connerton har jag hämtat inspiration från Victor Turners (2008) studie om *The Ritual Process* för att förstå hur *rites de passage* hjälper oss att förstå riktningen (*flow*) i minnesceremoniella praktiker.²⁴ Victor Turner arbetar visserligen med övergångar inom livscykeln men långt mer än andra har han visat dels på övergångsriternas struktur, dels på deras del i ett tidsligt förlopp: ”riter som åtföljer varje förändring av plats, tillstånd, social ställning och ålder” (Turner 1969/2008:94).

Den här påverkan som man kan finna hos ceremonierna behandlas också av Timothy G. Ashplant, Graham Dawson and Michael Roper (2000). De visar hur praktikerna både formar ett strategiskt *commemorating from above* med eliten på estraden, marscherande orkestrar och paraderande människor och *commemorating from below*, där fokus ligger på den subjektiva tolkningen hos individer i ett kulturellt sammanhang. De visar på en komplex sammanflätning mellan det offentliga och privata, officiella och personliga, hegemoniska och sektionella (jfr Duijzings 2007).

Tillsammans ingår de nu nämnda metoderna och perspektiven som redskap i den etnologiska kulturanalysen. Den rymmer ett brett register av tillvägagångssätt för att få mönster att framträda. I inte oväsentlig grad skiljer sig detta från den etablerade kulturarvsforskningens, som domineras av ett antikvariskt perspektiv där man av uppenbara skäl måste fästa uppmärksamhet vid fenomenens bakgrund och orsaker. Där kulturanalysen frågar *hur*, måste den antikvariska forskningen – och den syn som genljuder i UNESCO:s arbete – med nödvändighet fråga *varför*.

Denna avhandling har alltså utgått från att kulturarv på olika sätt är meningsskapande och att man måste känna till kontexten för att förstå hur mening uppstår. Också världsarvsplatser lever för det mesta ett anonymt liv, men vid jubileer och högtider fylls de med mening och kulturanalysen ger oss redskap att förstå hur detta skiftar från tid till annan.

Och meningen är sammansatt och i synnerhet här ganska tumultartad. Varje grupp – etniska minoriteter, kvinnor, antifascister, nationalister – har här velat åberopa sin historia, haft sina minnen som de önskat väcka uppmärksamhet för. I den mångfalden blir en av avhandlingens uppgifter att studera möjligheterna för monument och ceremonier att skapa mening åt dagen och gårdagen – och åt den närmaste framtiden. Kan verkligen det materiella kulturarvet inge människor känslan av sammanhang, överblick och upplevelsen av att bitarna faller på plats? Att minnas är en verklig akt, det engagerar sinnena och hela kroppen – en färdighet som man förlitar sig på att man kan utöva. ”Memory

is not a vessel of truth or a mirror of interests, but a process of constructing meaning” (Müller 2002:30).

Vid sidan av att det pågår en kamp om vem som har rätt att bruka ett kulturarv som Bron över Drina eller museet i Jajce, så kvarstår också frågan om hur firandet förhåller sig till den vardagliga praxis som invånarna i staden lever under. Vad är den strategiska approprieringen av minnesplatsen i förhållande till den vardagligt taktiska, för att tala med de Certeau. Jag kommer i det följande att analysera både praxis och de ritualer människor i BiH använder för att komma till rätta med en plågsam historia och sina många traumatiska minnen och hur de länkar det förflutna till framtiden. Kan de länka monument och kulturarv till det som också hänt i deras egna liv och inte bara det töckniga förflutna? Insamlingen av materialet har därför riktats mot samhällen där monumenten finns lika mycket som symbolerna i sig.

Insamling och ”samtalare”

Avhandlingen bygger på kvalitativa intervjuer och deltagande observationer i städerna Mostar, Višegrad och Jajce. Jag har under de fyra åren 2007–2011 kontinuerligt och vid flera bestämda tillfällen fältarbetat sammanhängande, men också gjort sporadiska och spontana besök i de tre städerna, där jag har haft många samtal och gjort halvstrukturerade och strukturerade intervjuer. Det geografiska avståndet mellan städerna har gjort att jag fått koncentrera mig på en ort i taget.

Under fältarbetet försökte jag ta aktiv del i alla de händelser som hade anknytning till mitt studieobjekt. Att utsätta mig för de möjligheter och de begränsningar som människor lever med innebär vanligen en fördjupad förståelse, en möjlighet att bryta sig ut ur sin egen instängdhet. Dessutom utgjorde min egen förkunskap om områdets kulturella bakgrund, krigserfarenhet samt språkkunskap en uppenbar fördel i arbetets utförande.

Som följd av en jämförande studie i tre olika städer var fältarbeten omfattande. Jag har under flera olika tidsperioder under 2007–2011 tillbringat i genomsnitt en vecka på de olika platserna i BiH. Jag var också i tre dagar i Slovenien för att följa med på en bussresa och dokumentera skeendena. Bland mina samtalare finns såväl arbetslösa och statligt anställda, brandmän, men också en av landets presidenter, statstjänstemän, som turister, intellektuella och forskare samt analfabeter och kommunalarbetare. Könsfördelningen är jämn, fast vid vissa tillfällen var det fler kvinnor och vice versa. Det handlade om att försöka se mitt studieobjekt från många olika håll och fånga olika personers förhållningssätt (jfr Fioretos 2009:43) till världsarvsplatserna och

de praktiker som bedrevs där. Också månglokala fältarbeten blir allt mer nödvändiga om vi ska följa våra tankegångar dit de leder oss, till subtila fenomen i alla mänskliga samhällen (Thurén 1999:22).

Det insamlade empiriska materialet är enormt. Förutom kvalitativa intervjuer rörde det sig också om ett femtiotals korta och sporadiska samtal som jag inte har spelat in men antecknat på plats eller reflekterat över i efterhand och därefter använt i analysen. Jag förde anteckningarna löpande under den tid som jag var på fältet, men även då jag följde diskussionerna i media och på fysisk distans från fältet. Det har förstås hela tiden varit en fråga om hur mycket av det empiriska materialet som skall användas i avhandlingen. En uppenbar nackdel är omfattningen. Jag har upprepade gånger uppmanats av mina handledare att ”korta ner” och i vissa fall ”ta bort” hela citat från intervjuerna. Själva selektions- och avgränsningsprocessen kändes som en omöjlig mission och stundvis nedbrytande. Att transkribera och översätta intervjuerna har varit en krävande uppgift. En försiktig beräkning visar att det har tagit åtminstone 500 timmar för att utföra detta arbete.

Här finns också publicerade texter som material. UNESCO:s och olika internationella organisationers texter är hämtade från deras webbsida. Jag har vid ett par tillfällen fått avslag och varit tvungen att använda mig av personliga kontakter för att få tag på opublicerat material även om det handlat om offentliga handlingar: ansökan om en management plan för Jajces nominering till UNESCO:s världsarvslista samt ICOMOS:s rekommendationer och rapport om situationen i staden. Jag har egentligen inte alls bedrivit arkivstudier. Denna avgränsning följer av syftet att studera hur folk minns och hanterar det förflutna och dess monumentala lämningar i praktiken. Utöver fältmaterialet ”har inga avgränsningar gjorts vad beträffar textmaterialets typ: här ingår vetenskap, populärvetenskap, utredningar, lagtext, rapporter, debattböcker, studiematerial, tidskriftsartiklar, debattartiklar, medieintervjuer” (Nilsson 2009:26) samt nyhetsartiklar och i mindre utsträckning forumsdebatter på webbplatser, affischer hittade på gatan, broschyrer hämtade på konferenser.

Mötet med en informant handlar om mycket mer än en halvtimmes statisk bandinspelning och utskrift. Etnologen Mia Marie Hammarlin (2008) kallar dem för *medverkande*. Hon hänvisar till ordets synonymer och poängterar dess ”aktiva bidrag i tillkomsten av avhandlingen” (Hammarlin 2008:27). Jag väljer att kalla mina medverkande informanter för *samtalare*. Det faktum att jag arbetade för ett svenskt universitet resulterade i ett positivt mottagande hos lokalbefolkningen. Tanken på att det svenska forskarsamhället intresserade sig för deras vardagsproblematik, kom att underlätta mitt arbete på plats. Genom att följa mina kontakter i deras vardagssysslor, kom jag i förbindelse med olika nätverk och dem som kunde bli mina framtida samtalare. Jag har

följt dem i deras sysslor, suttit i deras hem under avslappnade förhållanden, ”borta från allmänhetens ögon”, och skapat många förtroliga tillfällen. Jag har också gång på gång återvänt till samma människor och tagit upp diskussionen. Jag mötte ofta moraliska ståndpunkter hos mina samtalare. När de gärna ställde upp på intervjuerna var det också för att de sökte uppmärksamhet. Sanningen ska ut i världen och gärna med en stor dos av personlig patriotism. Jag hamnade i den klassiska positionen att bli deras röst i världen. Naturligtvis är de flesta samtalare som jag citerar anonymiserade, men en del som figurerar i media, i det offentliga, fick jag fria händer att namnge. Det fanns också de som var rädda för att ställa upp på en intervju eller överhuvudtaget samtala om det förflutna och därför har det varit viktigt att garantera de medverkandes anonymitet.

Eftersom jag ville att intervjuerna skulle omfatta också dem som flydde och som idag är internt tvångsförflyttade i BiH eller externt i Europa (inte minst i Sverige) gjorde jag också intervjuer utanför BiH. I identifieringen av lokala, nationella och transnationella minnesaktörer ansåg jag det vara av stor betydelse att beakta skillnader i minneshantering som har grund i de olika aktörernas nuvarande boplatser. Hade de en annan inställning till stadens förflutna än den befolkning som flyttade dit eller som bott där redan innan? Å andra sidan, på en *lokal plan*, hur förhöll sig de minoritetsgrupper som utgör rester av de fördrivna folkgrupperna till minnesmärken och minnena? *Nationella aktörer* sökte jag först och främst bland politiska och intellektuella eliter. Med *transnationella aktörer* avser jag de gränsöverskridande minnespraktikerna i ett postjugoslaviskt sammanhang. Transnationella aktörer inkluderar ”Kvinnor i Svart” från Serbien och AVNOJ-kommittén i Slovenien. *Internationella aktörer* inkluderar organisationer som UNESCO och Stiftelsen Kulturarv utan Gränser från Sverige.

Media och video

Den mediala rapporteringen är hämtad från reportage i tidningarna *Oslobođenje*, *Dani*, *Slobodna Bosna*, *Nezavisne novine*, *Dnevni list* och de lokala radio- och televisionerna BHT, RTRS, FTV, RTM. Webbplatserna e-novine; slobodnaevropa; buka; sarajevo-x; radiosarajevo; bljesak; jajce-portal; vgd24info är sociala fora som jag använde mig av. Webbssidorna som jag listat i min dator, alltifrån bloggar, chatforum till internetportaler, har varit de virtuella mötesplatserna som hjälpt mig att hålla mig informerad och att hålla mig uppdaterad med både händelser och generella informationer om BiH och den postjugoslaviska regionen.

Att idag bedriva fältarbete innebär att kombinera olika material och tekniker, skriver Billy Ehn och Orvar Löfgren (1996:181) i boken *Vardagslivets etnologi*. Men det handlar också om att visualisera, göra etnografen synlig. I mitt fältarbete har jag flitigt utnyttjat videofilmandet som metod, inte bara som ”ett stöd för minnet och en källa för etnografiska beskrivningar” utan också som en ”målmedvetenhet att relatera till undersökningens kunskapsmål” (Gradén & Kajiser 1999:109).

Det är slående hur sällan man i de ofta sofistikerade diskussionerna om materialinsamling ser förbi själva verktygen, den tekniska utrustningens användningsmöjligheter och betydelse. Således, *är* exempelvis en videokamera en *tillgång* eller ett *hinder* under en fältarbetssysselsättning? När ska den användas och kan vi använda den parallellt med observationer och möten? Behövs kameran överhuvudtaget för att vi ska nå våra kunskapsmål, försöka fånga ett forskningsfält? Vilka effekter får den för analysen?

De många videorullarna har jag använt för att återskapa en känsla av platsens karaktär, fånga upp förbisedda skeenden, och ge en visuell empiri att kunna reflektera över. Men det som filmandet också bidragit med i efterhand är annars osynligt, nämligen hur det känns att jobba med kameran, vad hände när jag filmade, hur påverkade det omgivningen och vilka fördelar och nackdelar upplevde jag i stunden? Naturligtvis ingår stycken av filmsekvenserna i min etnografisk underbyggda analys.

Med videokameran i handen kunde jag inte styra samtalsintervjuerna så fast som genom mina frågor. Människorna på bilden tog över scenen. Ett bra exempel är intervjun med en veteran från brohoppandet i Mostar. Till en början ställde han sig framför kameran med Den gamla bron i bakgrunden och lekande barn vid Neretvafloden. Hela hans överkropp var tatuerad. Han berättade sin historia, både som brohoppare och som krigsfånge. När han talat färdigt gick han iväg och kallade på en vän. När vännen talade in i kameran, började den tatuerade mannen simma i floden. Slutligen, när jag badade filmade han det också. Det var först i efterhand som jag förstod att denna interaktion öppnade för att se på saker och ting utifrån ett annat perspektiv, och mig själv utifrån samtalarnas perspektiv.

Videofilmandet av minnesceremonier och känslomässiga händelser fördjupade min insikt om att detta var något jag bara kunde fånga en gång! Här blev det möjligt att avläsa platsens resonans, de unika rumsperspektiven som enligt geograferna Ash Amin och Nigel Thrift är viktiga ”First, because they portray life and in doing so, make life run. Second, because it is this representations that people often act to. They become the world. Third, because these objects are able to create coherent spaces and times” (Amin & Thrift 2002:88). Videoinspelningen fångade de ögonblick som ofta är oförutsägbara och som

bättre kan gestalta vardagslivets verkligheter. Genom videokameran kunde jag i ett senare skede av analysen mer fokusera på rörelser i rummet, känslornas och symbolernas samspel, de obetydliga gesterna osv. Videofilmandet var alltså en mikroetnografisk metod som tillät mig att släppa på den nervösa ambitionen att ”få med allt”. Det var därför en trygghet att veta att det fanns andra ögon och öron som också såg (jfr Berg, Linde-Laursen & Löfgren 2002:33). Att samtala och göra intervjuer, hålla i kameran och samtidigt inneha regissörens roll var en helt ny erfarenhet för mig. Händerna darrade ibland. Men det intressanta var vad som hände med samtalsarna. Genom att analysera videomaterialet förstod jag att de vanligen blev mer uppmärksamma, deras berättelser framstod som mer autentiska och inbegrep ofta platsen.²⁵

Med hjälp av kameran uppnådde jag ytterligare en fördel. Jag kunde förflytta fokus från ämnet för min insamling till ren perception, reflektioner och tolkningar kunde jag lita på var möjliga i efterhand. Jag kunde också få en tillbakakoppling från dem som agerat framför kameran, när jag i efterhand visade filmsekvenserna. Det initierade en reflektionsdebatt, användbart för tolkningsprocessen.

Videofilmandet som metod hjälpte mig att komma förbi den klassiska forskarrollen där forskaren styr processen via språket. Filmen manifesterade den enkla sanningen, att upplevelser inte låter sig förprogrammeras utan alltid äger rum i en pågående praxis som är situerad. Som få andra metoder bereder filmandet tillgång till den levda erfarenheten. Sedan länge används också liknande metoder inom den visuella antropologin i Storbritannien och USA, medan den är relativt oprövad i svensk etnologi. Vid sidan om och parallellt med videokameran har jag förstått systematiskt använt mig av fotokameran och dokumenterat skeenden och händelser.

Disposition

Avhandlingens kapitel utgår i huvudsak från landskap, miljöer och minnesplatser i BiH som redan finns på eller är under en nomineringsprocess till UNESCO:s världsarvslista. Avhandlingen har ett inledande kapitel, tre etnografiska kapitel, varav kapitlet om Jajce består av tre delar – samt ett avslutningskapitel.

I detta det första kapitlet presenteras bakgrund, frågeställningar och syfte, teoretiska utgångspunkter jämte metod och material. *Kapitel två till fyra* är

etnografiskt underbyggda analyser. Varje sådant etnografiskt kapitel inleder jag med en bakgrund av stadens kulturhistoria och diskuterar vardagslivets villkor på platsen. Jag utgår från hur rummet, landskapet, minnesmärkena och platser använts och tagits i bruk. Vem tillhör dessa städer idag och åt vilka ger de identitet? Vilka befolkningsgrupper har legitim åtkomst till dem och till de mest betydelsefulla platserna? Därefter följer en studie av bruket av världsarvsplatserna. *Kapitel två*, som handlar om Mostar, inleds med en etnografisk beskrivning där förhållandet mellan minne och landskap som markörer för identitet lyfts fram. Den bärande frågan är hur erfarenhet och minnen från kriget förhåller sig till kulturminne. Kan de minnen invånarna bär påverkas av att ett redan emotionellt laddat minnesmärke sätts i nationellt och internationellt fokus? Här undersöker jag närmare hur lokalbefolkningen reagerar på att det fjärran förflutna givits prestige genom det erkännande som UNESCO visade när bron blev världsarv. I fokus för undersökningen står 9 novemberceremonin 2007, samma dag som bron förstördes av de kroatiska militära och paramilitära styrkorna 1993. Kapitlet avslutas med en analys av vardagslivets villkor i staden, särskilt ungdomens nya kulturcentrum *Abrašević* – som *site of resistance*.

I det *tredje kapitlet* befinner vi oss i staden Višegrad där den berömda Bron över Drina ligger. Sedan 2007 finns den på UNESCO:s världsarvslista. Här ställs en annan fråga om hur kulturminnen fungerar.

I Višegrad fanns redan en monumental bro som genom legenden och via den litterära fiktionen fått sin tolkning. Fiktionen hade bestämt vad bron stod för och här kunde bara begränsade förhandlingar äga rum. Som annorlunda och svårhanterliga inslag i den bilden hade bron fått en annan och farligare definition genom de krigshändelser som utspelades där omkring året 1992. Vad som då hände gjorde den till symbol för de oförrätter som begåtts emot den bosnienbosniakiska befolkningen. Tidigare hade den stått som ett minnesmärke över ottomanernas förtryck av bosnienserberna. Avsikten med att ta upp den på listan över världsarv var uppenbarligen att den skulle förmås verka i försoningens tjänst. Men så kom den inte att fungera och detta kräver sin noggranna etnografiska beskrivning. *Kapitel fyra* om Jajce är det mest omfattande, och samtidigt fyllt av de problem som kriget förde med sig och hur det aktualiserade minnen från den i tid näraliggande jugoslaviska epoken. Kriget på 1990-talet gjorde ju att minneskulturen från den forna multietniska staten Jugoslavien både blev satt under attack och försattes inom kulturella parenteser. Jajce var bosniernas gamla kungastad, fylld med minnesmärken, och som sådan ville man att hela staden skulle bli upptagen på UNESCO:s lista. I Jajce fanns samtidigt AVNOJ Museet, den symboliska platsen för det nya Jugoslaviens födelse 1943. Som en minnesplats från den epoken hade staden

politiserats och gjorts till vallfartsort för skolbarn och rättrogna medborgare i väl en mansålder. Vid mitt fältarbete stod byggnaden tom, berövad sina samlingar och bestulen på sin politiskt upphöjda status. Vilka var villkoren för att minnas den federativa republiken Jugoslavien efter ett krig där den forna republikens soldater ställdes emot varandra och där statens själva konstruktion bidrog till att kriget alls bröt ut? Berättartekniskt försöker jag gripa revitaliseringen av de jugoslaviska stämningarna genom att följa med på en bussresa med sympatisörer till en nyetablerad AVNOJ-kommitté från Slovenien. De reste för att hylla minnet av staten Jugoslaviens grundande i Jajce.

Här i Jajce blir det möjligt att följa den spännande processen av hur en plats först totalt koloniserats med ett specifikt minne. Hur det därefter uttraderas, för att så långsamt igen återerövrats. Men då blir minnena något helt annat, dels för att de skall passa in i definitionen av att vara kulturarv, dels för att de inte får misstänkas vara ”Jugo-nostalgi”. Vilka värden var det då som överlevde och vilka var det som försvann? Blev det som en gång var politik nu till maskerad och ceremoni?

Femte och sista kapitlet ”Avslutande diskussion” tar oss tillbaka till den grundläggande frågan om relationen mellan världsarvsplatser och deras användning på ett lokalt plan. Här diskuteras sambandet och konsekvenserna mellan det monumentala kulturarvet och etno-nationella identitetspolitiker. Här dryftas i korthet också kulturarvets roll och betydelse för en försoningsprocess samt dess användning för turistiska ändamål i BiH. Det kommer i sin tur att kasta nytt ljus på framtida biståndsstrategier och visa på möjligheterna för hållbar utveckling.

Noter

- 1 Nationalbiblioteket *Vijećnica* brändes natten mellan 25-26 augusti 1992. Det är den vackraste och mest representativa objekten från Österrike-ungerska perioden, byggd i pseudo-morisk stil.
- 2 Det finns tre konstitutionella folkgrupper i BiH: serber, kroater och bosniaker. Samtliga etniska folkgrupper finns även i Serbien, Kroatien och i mindre antal i de övriga postjugoslaviska länderna. I likhet med idéhistorikern Magnus Rodell (2007), kommer jag härnäst att använda mig av följande konstruktion när jag talar om de tre konstitutiva folkgrupperna i syfte att markera deras status som invånarna i BiH, nämligen: bosnienkroater/katoliker, bosnienbosniaker/muslimer och bosnienserber/ortodoxa.
- 3 Se Utrikesdepartementets hemsida: <http://www.regeringen.se/sb/d/5472/a/43787.jsessionid=aG-EBMBA6ISh>; hämtat 20071113.

- 4 ”The General Framework Agreement: Annex 8. Agreement on Commission to Preserve National Monuments. The Republic of Bosnia and Herzegovina, the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republika Srpska (the ”Parties”) have agreed as follows: Article I: Establishment of the Commission. The Parties hereby establish an independent Commission to Preserve National Monuments (the ”Commission”). The Commission shall have its headquarters in Sarajevo and may have offices at other locations as it deems appropriate” (http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=376; hämtat 20110112).
- 5 Bosnia and Herzegovina Commission to Preserve National Monuments 2004. Cultural memory – a vanishing treasure. Sarajevo.
- 6 Åren efter andra världskriget bildades en rad FN-organ, bland annat UNESCO (1946) som inrättades för att arbeta för fred och säkerhet genom samarbete mellan länder inom utbildning, vetenskap och kultur (Robinson och Picard 2006).
- 7 ”Kulturarv utan Gränser (KuG) bildades 1995 och är en svensk enskild organisation som verkar i 1954 års Haag-konventions anda om skydd för kulturegendom som hotas av krig, naturkatastrofer, vanskötsel, fattigdom eller politiska och sociala konflikter” (<http://chwb.org/index.php?articleId=2>; hämtat 20070310).
- 8 Detta mot bakgrund av att det i landet i stort inte pågår några kulturvetenskapliga forskningsarbeten. Bortsett från en och annan antropologisk studie av utländska forskare. Faktum är att det i hela landet, vid tiden för arbetet med denna avhandling, inte finns en enda kulturvetenskaplig institution.
- 9 Valet att studera kulturarv i en kontext av efterkrigstids BiH, bygger på mina tidigare studier: den om Malta och Cypern (Nikolić 2002, 2003), som behandlar kulturella identitetsprocesser och vardagslivets villkor med fokus på kulturarv och mot bakgrund av en existerande spänning mellan nationella folk kulturer och deras säregna rötter i det europeiska rummet å ena sidan och den Europeiska unionen som försöker ”samla” Europa kulturellt som en långsiktig, ekonomisk och ideologisk kärna, å andra sidan. Mitt magisterexamensarbete ”The Wall” (2003) var en kulturanalytisk studie om efterkrigstidens Cypern. Med fokus på murens materialitet, de praktiker och bruket av den, examinerades dennes kulturarvsaspekter, men också de betydelsefulla influenserna på människor som påverkades av murens existens. Studien visade hur identitet ständigt skapas och omskapas i vardagslivet. Forskningsvistelse i norra Indien därnäst kan ses som en påbyggnadsstudie om den praktiska konfliktlösningen och som hade till syfte att söka förstå exilbetanernas icke-våldskampanj mot bakgrund av kulturarvets bevarande för självbevarande.

De mer pragmatiska samlarbetsprojekt som jag koordinerade och medverkade i, ”Traces of Young Bosnian Diaspora” (2003–2005), som var finansierad och initierad av Nordiska Ministerrådet och som involverade universiteten i BiH, Sverige och Finland, samt den internationella konferensen *Ethnology Meets Museums* i Sarajevo (2005), där jag arbetade med utveckling av en gemensam plattform avseende framtida kulturpolitiska riktlinjer i efterkrigs – BiH, påverkade också mitt val av detta ämne. Målet var att kartlägga kulturarvets möjligheter, potential och betydelse för ett lands utveckling i ett efterkrigsklimat, men också att problematisera en kvalitativ biståndsstrategi. Målet var också att definiera etnologins roll i BiH och i detta sammanhang särskilt samtida etnologiskt fältarbete samt att ge museerna i BiH verktyg och metoder med vilka man kan förstå, dokumentera och samla erfarenheter, immateriella och materiella minnen från de senaste 50 åren och i samtiden.

- 10 I denna avhandling kommer jag att använda mig av begreppet *krig* som beteckning för krigshändelserna 1992–1995 i BiH Debatten om krigskaraktären i BiH samt i de forna jugoslaviska länderna är ämne för en annan avhandling. Läs mer om detta i Eriksen Hylland, Thomas 1999; Gagnon, Valère Philip Jr. 2004 samt Povrzanović Frykman, Maja 2012.
- 11 *Kulturarvet – det nya militära målet* (<http://www.chwb.org/dokument/pdf/haag.pdf>; hämtat 20070622).
- 12 Här måste distinktionen dras mellan etnisk rensning och genocid. Enligt professorn i mänskliga rättigheter och internationell juridik William A. Schabas (2009), som i sin

bok *Genocide in International Law* problematiserar implikationer av 1948 års *Genocid Convention*, uttrycket ”etnisk rensning/ethnic cleansing”, brukades först strax efter andra världskriget av polacker och tjecker med avsikt att ”rena” sina länder från tyskar och ukrainare (Schabas 2009:231). Schabas hänvisar vidare till en rad internationella forskare (Cigarr 1995; Lerner 1994; Webb 1993; Mirković 1996; Bell-Fialkoff 1993) som i samband med 1990-talets konflikter i forna Jugoslavien studerade *policies* bakom den ”etniska rensningen” och tillägger:

Considered in the context of conflicts in the former Yugoslavia, “ethnic cleansing” means rendering an area ethnically homogeneous by using force or intimidation to remove persons of given groups from the area. This definition proposed by the Commission of Experts was accepted by the International Court of Justice (Schabas 2009:231).

Den etniska rensningen var en strategi att flytta på människor med hjälp av paramilitärer och genom hot, selektivt dödande, selektiv förstörelse av byggnader, i syfte att separera samhället. Genocid uppfattas som en akt av fysisk och biologisk förstörelse av hela eller delar av gruppen:

The distinction between ‘ethnic cleansing’ and genocide has been addressed by the International Court of Justice 13 of September 1993 by Judge Lauterpacht who noted that the forced migration of civilians, more commonly known as ”ethnic cleansing”, is, in truth, part of deliberate campaign by the Serbs to eliminate Muslim control of, and presence in, substantial parts of Bosnia-Herzegovina [...] Genocide is the last resort of the frustrated ethnic cleansing (ibid.).

- 13 Termen ‘cultural genocide’ togs upp i samband med Genocide Convention 1948: ”Measures of cultural genocide, as in the Protocol additional I to the Geneva Convention from 1949, defines as ‘extensive destruction’ of ‘clearly recognized historic monuments, works of art or places of worship which constitute the cultural or spiritual heritage of peoples’ as a grave breach under certain conditions” (ibid.:215).

1954 års *The Haag Conventionen* (Haagkonventionen), om skydd för kulturegendom i händelse av väpnad konflikt, är det första internationella och världsomfattande fördrag som är helt inriktat på skydd av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt. Enligt Mounir Bouchenaki, biträdande generaldirektör för UNESCO:

The Hague Convention is not only an international agreement focused exclusively on the protection of cultural property in the event of armed conflict; it is first and foremost a visionary document conveying in its Preamble an eternal message that “damage to cultural property belonging to any people whatsoever means damage to the cultural heritage of all mankind, since each people makes its contribution to the culture of the world”. This message is more than important in our contemporary world which, alas, witnesses every day the horror of numerous armed conflicts resulting in the loss of human lives and the destruction of cultural heritage. For this reason, the international community should, through international standards, do its utmost to protect human lives and existing cultural heritage (<http://www.chwb.org/dokument/pdf/haag.pdf>; hämtat 20070622).

- 14 *Ethnocide* är en annan term som förekommer i akademisk litteratur, i dokumenten från de internationella organen för mänskliga rättigheter men också i UNESCO:s *Declaration of San José*:

Ethnocide means that an ethnic group is denied the right to enjoy, develop and transmit its own culture and its own language, whether individually or collectively. This involves an extreme form of massive violation of human rights...1. We declare that ethnocide, that is, cultural genocide, is a violation of international law equivalent to

genocide, which has condemned by the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime and Genocide (Schabas 2009:220).

- 15 "Critics of the Genocide Convention (1948) continue to lament the absence of cultural genocide, although among international law-makers this is a dead issue. Neither the International Law Commission nor the drafters of the Rome Statute seriously entertained adding cultural genocide to the list of punishable acts [...] Of course cultural genocide is not a violation of international law equivalent to genocide, because no international instrument exists making it a punishable act [...] The debate about cultural genocide is closely related to the relationship between genocide and ethnic cleansing" (Schabas 2009:220f).
- 16 Se "Krig, fred och kulturarv" – Torsten Källemarks blogg om allt mellan himmel och jord (<http://tidenstecken.wordpress.com/2009/09/01/krig-fred-och-kulturarv/>; hämtat 20091101).

Till exempel, som resultat av den kinesiska ockupationen av Tibet i "kulturrevolutionens" tecken ödelades 6000 buddistiska tempel, religiösa spår utplånades, i själva verket kärnan till det tibetanska folkets sammanhållning. En planlagd och systematisk ödeläggelse av det materiella kulturarvet i BiH tenderade att utplåna spåren av mångkulturell samlevnad. I likhet med de buddistiska templen i Tibet, förstördes i BiH dess igenkännande märke, kulturella arv som gjorde landet säregt i förhållandet till andra postjugoslaviska mer homogena nationella och territoriella rum.

- 17 Hur staten är extra känslig genom de många partisanmonumenten och därigenom möjlig att attackera framgår i studierna av Magnus Rodell (2007) och Jonas Frykman (2007:25ff).
- 18 Att hantera det förflutna på en kollektiv plan, att ta itu med effekterna av krig, debatteras mycket inom samhällsvetenskaperna, framförallt inom historia, freds- och konfliktlösning, men också politisk antropologi. Begreppet hantering av det förflutna (*Vergangenheitsbewältigung*), användes som avgränsningskoncept, men också som kritiskt och rättslig prövning med krigsbrott och som under 1990-talet började användas också i länder i Central-, Öst- och Sydösteuropa, däribland BiH.

Till skillnad från Tyskland, där sedan 1945 utfördes först denazifiering och efter 1989 även "dekommunismiering", i BiH:s exempel har det inte ens deklarativt påbörjats med denazifiering av samhället; förbudning av fascistiska organisationer och symboler, avståndstagande från nationalsocialistiska världsbilder, upplösning av politiska partier som var med om att forma de värsta grymheterna som skedde under 1990-talets krig och som fortfarande regerar. Till skillnad från Tyskland, BiH antog inte *Srebrenica deklarationen* (som ironiskt nog utspelades där) och som undertecknades av alla europeiska länder, än mindre ett lagförslag om lustration, därmed kan vi inte ens tala om den andra aspekten av detta koncept med att hantera det förflutna, nämligen *transitionsrättvisa*. Till skillnad från Tysklands eller Frankrikes exempel, där arbetet med att hantera det förflutna kommit längst, handlar det i BiH:s fall fortfarande om *politik gentemot det förflutna (Vergangenheitspolitik)*, ett första stadium i hanteringen av det förflutna (jfr Cipek, Tihomir & Bosto, Sulejman red 2009).

- 19 (http://www.international.icomos.org/publications/monuments_and_sites/16/pdf/Monuments_and_Sites_16_What_is_OUV.pdf; hämtat 20071213).
- 20 Kandidaturen till UNESCO:s World Heritage List sker enligt följande modell:

"Only countries that have signed the World Heritage Convention, pledging to protect their natural and cultural heritage, can submit nomination proposals for properties on their territory to be considered for inclusion in UNESCO's World Heritage List.

1 – Tentative List

The first step a country must take is to make an 'inventory' of its important natural and cultural heritage sites located within its boundaries. This 'inventory' is known as the Tentative List, and provides a forecast of the properties that a State Party may decide to submit for inscription in the next five to ten years and which may be updated at any time. It is an important step since the World Heritage Committee cannot consider a nomination for inscription on the World Heritage List unless the property has already been included on the State Party's Tentative List.

2 – The Nomination File

By preparing a Tentative List and selecting sites from it, a State Party can plan when to present a nomination file. The World Heritage Centre offers advice and assistance to the State Party in preparing this file, which needs to be as exhaustive as possible, making sure the necessary documentation and maps are included. The nomination is submitted to the World Heritage Centre for review and to check it is complete. Once a nomination file is complete the World Heritage Centre sends it to the appropriate Advisory Bodies for evaluation.

3 – The Advisory Bodies

A nominated property is independently evaluated by two Advisory Bodies mandated by the World Heritage Convention: the International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) and the World Conservation Union (IUCN), which respectively provide the World Heritage Committee with evaluations of the cultural and natural sites nominated. The third Advisory Body is the International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM), an intergovernmental organization which provides the Committee with expert advice on conservation of cultural sites, as well as on training activities.

4 – The World Heritage Committee

Once a site has been nominated and evaluated, it is up to the intergovernmental World Heritage Committee to make the final decision on its inscription. Once a year, the Committee meets to decide which sites will be inscribed on the World Heritage List. It can also defer its decision and request further information on sites from the States Parties.

5 – The Criteria for Selection

To be included on the World Heritage List, sites must be of outstanding universal value and meet at least one out of ten selection criteria. These criteria are explained in the *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* which, besides the text of the Convention, is the main working tool on World Heritage. The criteria are regularly revised by the Committee to reflect the evolution of the World Heritage concept itself.

Until the end of 2004, World Heritage sites were selected on the basis of six cultural and four natural criteria. With the adoption of the revised *Operational Guidelines*, only one set of ten criteria exists" (<http://whc.unesco.org/en/nominations>; hämtat 20080219).

- 21 "Med världsarvskonventionen 1972 skapades ett internationellt accepterat regelverk, ett maskineri för identifikation och skydd av natur- och kulturobjekt av så enastående universellt värde att de utgör ett mänsklighetens gemensamma arv. Konventionen slår fast att det är de enskilda ländernas ansvar att identifiera, skydda, bevara, presentera och förmedla världens kultur- och naturarv till framtida generationer och att UNESCO:s roll är att tillhandahålla internationell expertis. En viktig nyhet i världsarvskonventionen var användningen av *heritage* (kulturarv), där man tidigare använt *property*, egendom. Den nya termen signalerade en förflyttning från fokus på rättigheter (ägarerätt, nyttjanderätt etc.) till en moralisk plikt att bevara särskilt värdefulla lämningar" (Ronström 2008:76).

Världsarvskonventionen från 1972 avsåg inte det som senare kommer att kallas ”det immateriella kulturarvet”.

- 22 “The felt of the phenomenal qualities associated with experiences, such as the feeling of the pain, or the hearing of a sound, or the viewing of a color. To know what it is like to have an experience is to know its qualia” (*Oxford Dictionary of Philosophy* 2008:301). ”Feelings and experiences vary widely[...] Philosophers often use the term ‘qualia’ (singular ‘quale’) to refer to the introspectively accessible, phenomenal aspects of our mental lives [...] The status of qualia is hotly debated in philosophy largely because it is central to a proper understanding of the nature of consciousness. Qualia are at the very heart of the mind-body problem” (<http://plato.stanford.edu/entries/qualia/>; hämtat 20090311).
- 23 Halbwachs myntade begreppet kollektivt minne, men en av hans poänger var att individuellt minne också samtidigt är kollektivt, på grund av att språket är kollektivt. Han skilde således de båda begreppen, men menade att de fenomen som de betecknar är nära sammankopplade. Detta ogillades av många av hans kritiker.
- 24 Själva begreppet *övergångsrit* myntades i boken *The Rite of Passage*, där Arnold van Gennep (1960) noterade att livets stora övergångar i alla kulturer sker under rituella former. Dessa i sin tur markerar förflyttningen från en status till en annan. Begreppet används mest flitigt i samband med att jaget/självet rituellt omvandlas.
- 25 Etnologer kan inte längre förmodas vara i stånd att endast beskriva en uppfattning av andras erfarenheter, ty de vi studerar har en egen uppfattning hur de vill bli representerade (Denzin 1997:xiii). Etnologisk film innebär alltså ”en möjlighet att fånga en mångfald av upplevelser och berättelser [...] de många små och ofta alternativa stämningar och erfarenheter som hela tiden riskerar att hamna i skuggan av de sätt på vilka förlopp förenklas till den stora berättelsen [...] men även en chans att testa egna intryck mot andras” (Berg & Linde-Laursen & Löfgren 2002:33).

MOSTAR

Bron som symbol

En stad i solen, sa Mines, medan vi satt i halvmörker och drack kaffe i hennes hem, en tvåa på Möllan i Malmö. Mines är en av de många unga mostarbor som växt upp i Sydsverige under 1990-talet. I bokhyllan, på fönsterbrädan, på den stora vardagsrumsväggen, återfinns ett och samma motiv i varierande tekniker: i sten, trä och olja – *Stari most*/Gamla bron. Samtliga expatrierade mostarbor som jag mött har någon avbildning av denna mäktiga skapelse, till och med stansad på en kaffekanna av koppar. *Most* betyder ”bro”, därav stadens namn. Den gamla bron är också en identitetsbärare för Mines, en ikon som hon en gång i veckan torkar bort dammet från, ett altare för hennes barndom och familjelycka.

Tenelija av Almir Zekić.

Ikonen har blivit än viktigare eftersom själva bron förstördes under kriget, närmare bestämt den 9 november 1993. Vid krigets slut 1995 blev Mostar etniskt uppdelad i en bosnienkroatisk och en bosnienbosniakisk stadsdel, medan den forna bosnienserbiska befolkningen i huvudsak flydde staden.¹

Född och uppvuxen i Mostar, i ett ”blandäktenskap”, såg Mines ingen framtid utan flyttade som så många andra pacifistiska men etniskt ambivalenta mostarfamiljer till Skandinavien. Mines far stred inte i kriget, men det betyder inte att hon kommer undan att vara ett krigsbarn. Att hon har fått en ny framtid innebär inte att hon undkommer sina föräldrars förflutna. Idag säger Mines att

hon varken sörjer eller saknar gator, dofter eller kamratskap. Men bron som avtecknar sig djärvt mot det dramatiska landskapet omfattar hon ännu med en älskandes passion, en fast punkt och en outtömlig källa till tankar. Kanske är det först på långt håll som det blir möjligt att bortse från de konflikter som rymts i det nu restaurerade minnesmärket. Gamla bron i Mostar blev en angelägenhet för världssamfundet, för den nya staten BiH och naturligtvis för mostarborna själva, men med mycket olika innebörd. Mostar är idag en delad stad och själva bron har bidragit till att hålla denna uppdelning levande. Men intentionerna var de rakt motsatta.

Bron som internationellt kulturminne

Från förödelse till världskulturarv

The historic town of Mostar, spanning a deep valley of Neretva River, developed in the 15th and 16th century as an Ottoman town and during the Austro-Hungarian period in the 19th and 20th centuries. Mostar has long been known for its Old Bridge, Stari Most, after which it is named. In the 1990 conflict, however, most of the historic town and the Old Bridge, designed by renowned architect, Sinan, were destroyed. The Old Bridge was recently rebuilt and many of the edifices in the Old Town have been restored or rebuilt with the contribution of an international scientific committee established by UNESCO².

Den gamla bron i Mostar, ett arkitektoniskt mästerverk från 1500-talet, förstördes av kroatiska militära och paramilitära styrkor den 9 december 1993. Med hjälp av internationellt engagemang och donationer återuppbyggdes den och återinvigdes den 23 juli 2004. I juli 2005 proklamerade UNESCO den som världskulturarv. Föga förvånande har den också blivit ett av BiH:s viktigaste turistmål, bara några timmars resa från den adriatiska kusten. UNESCO definierar dess symboliska betydelse i termer av försoning och mångkulturalism materialiserad:

The Old Bridge area, with its pre-Ottoman, eastern Ottoman, Mediterranean and western European architectural features, is an outstanding example of a multicultural urban settlement. The reconstructed Old Bridge and Old City of

Mostar is a symbol of reconciliation, international co-operation and of the co-existence of diverse cultural, ethnic and religious communities. (...) With the "renaissance" of the Old Bridge and its surroundings, the symbolic power and meaning of the City of Mostar – as an exceptional and universal symbol of coexistence of communities from diverse cultural, ethnic and religious backgrounds – has been reinforced and strengthened, underlining the unlimited efforts of human solidarity for peace and powerful co-operation in the face of overwhelming catastrophes³.

Kulturarvsbegreppet upplever ett starkt uppsving i västvärlden, såväl i debatt som i kulturpolitik. Intressant nog sker detta parallellt med att det mönstrats ut från den vetenskapliga debatten som varande alltför fyrkantigt och reifierande. "Detta innebär", poängterar Orvar Löfgren, "att vi som etnologer blir tvungna att återvända till begreppet: vari ligger dess aktuella popularitet och vilka konsekvenser får dess användning?" (Löfgren 1997:4). Kulturarvet framställs ibland som en moralisk motpol till en urartad samtida kultur och en oas som gör det möjligt att uthärda det moderna livet – men detta skimmer gör det bara än mer angeläget att analysera som fenomen (Svensson 1997:1). Kulturarv i populärt bruk verkar vara en tankefigur som fungerar väl i fredfulla och stabila europeiska kontexter; den är högst problematisk i länder som fortfarande handskas med konsekvenser av ett krig.

"Minnesmärken utgör en motsägelsefull materia", inleder författarna till *Minnesmärken – att tolka det förflutna och besvärja framtiden* (Frykman & Ehn 2007), och understryker vikten av att studera hur de används i pågående konflikter. Det smärtar när minnen aktualiseras. Antropologen Tamar Ashuri har pekat på det specifika i minnena av krig. Hon hänvisar till filosofen Avishai Margalits (2002) distinktion mellan två typer av kollektivt minne; *common memory* och *shared memory*. Medan *common memory* är summan av de enskilda minnena, kräver *shared memory* kommunikation, där film och andra medier tar över tolkningen och möjliggör en aktiv process (jfr Ashuri 2005:425). Det tar i allmänhet mycket lång tid innan det senare vinner över det förra, känslor och trauman bleknar inte i förstone. I Mostar har detta ännu inte skett. Här lever många olika tolkningar av det förflutna.

Idéhistorikern Magnus Rodell framhåller i en tidigare studie av bron i Mostar, att såväl invigningar som förstörelser utgör fruktbara utgångspunkter för dem som intresserar sig för hur minnesmärkenas betydelser skiftar (Rodell 2007:86). Men från etnologisk utgångspunkt frågar man sig också vad som händer där emellan, i vardagen? Hur är det att leva med minnesmärket för lokalbefolkningen? Då blir det inte i första hand bron som kulturarv som hamnar i fokus utan den håller liv i aktiviteter och händelser i det nära förflutna. Vilka olika tolkningar ger den upphov till? Det kan bara förstås i relation till

de politiska och kulturella aspekterna av livet i ett lokalsamhälle som hade att hantera krigets efterverkningar, i Mostar förefaller det som om bron fick skiftande innehåll när den figurerade i tre olika kontexter: den lokala, nationella och internationella.

Invigningen

Invigningen. Foto: Fotoklubb Mostari 2004

Det rådde stor uppståndelse när bron stod färdig för högtidlig öppning i juli 2004. Tusentals poliser fanns på plats, fullt säkerhetspådrag. Poliser patrullerade både uppströms och nedströms floden Neretva för att förhindra eventuella incidenter. Men det var inte kvällens huvudperson, bron, som man i första hand ville beskydda utan de hundratals högt uppsatta utländska gäster och kungligheter, däribland brittiska prins Charles. Det verkade som att världens antikvariska och samhällselit hade samlats för att ersätta krigsminnen med goda intentioner. Med sin närvaro skulle de gjuta liv i detta som kulturarv och underverk.

Organisationen av invigningen iscensattes lustigt nog av samme man som anordnat den forna presidenten Alija Izetbegovićs begravning. Förhoppningen var att halva jorden skulle bevaka händelsen. Direktiven vara klara: pompa och stå *à la balkanica*. Resultatet blev en *slet* (samling av traditionella och

moderna danser), ett klassiskt scenkoncept i storslagen socialrealistisk anda. Under en två timmars föreställning skulle så många människor som möjligt med så många kulturuttryck som möjligt få komma till synes. Hela kulturarvet skulle synliggöras, det narrativa likaväl som det materiella – plus ett fritt konstnärligt inslag.

Ceremonin inleddes högstämt. *The High Representative*⁴ – irländaren Paddy Ashdown – höll tal: Om denna brons natur vittnar detta faktum att så många människor från olika världsdelar har samlats här idag för att hylla det som en återuppbyggnad av bron säger om BiH i sig – om samlevnad och hoppets seger över olyckor... Berättelsen om denna bro är inte bara en berättelse om sten och puts, om byggmästares skicklighet och majestätisk arkitektur. Detta är berättelsen om denna del av Europa, om dess glans, civilisation och tragedier. Sedan följde flera tal och många sånger.

Avslutningen på ceremonin i den ljumma, mörka natten med regnet hängande över bergen, var de legendariska brohopparna. Det var knappt att vattnet syntes under dem. Med facklor i händerna hoppade de från 22 meters höjd, en efter en ned i Neretva. Någon ur publiken tog tillfället i akt och skrek Allah Akbar. Skolbarn viftade med vita flaggor och sjöng en pacifistisk känd sång från tiden före striderna: Låt kriget aldrig komma Till slut lystes bron upp av ett gigantiskt fyrverkeri.

Mostarborna själva flockades på vänstra och högra stranden, som av oinformerade utomstående i utländsk media felaktigt uppfattas som två etniskt skilda mikrovärldar, som med brons hjälp skulle bringas samman. Tusentals andra mostarbor, som denna bro byggdes för, saknade ackreditering och satt hemma framför sina tv-apparater, och tittade på återinvigningen av det ”nya” gamla mästerverket som för dem symboliserade krig.

Det får en att undra: för vem gjordes hela detta spektakel? Skall man förlita sig till den allmänna entusiasmen i media går utvecklingen i efterkrigstiden Mostar i rätt riktning. Det var väl vad upphovsmännen och initiativtagarna också räknade med? Bron stod där som en symbol för multietnisk samexistens, tolerans och kulturell utveckling, äntligen skulle den förmå ena människor i det som politiken och otaliga lovord inte lyckats med.

Mostars delning

Ankomst

Hur ser då den stad ut där försoningen skulle äga rum? På förhand var jag bekant med staden genom brohoppningen, det framgångsrika fotbollslaget Velež – och förstås sorgen som förmedlades genom de expatrierades krigsminnen och livsberättelser.

Men jag var inte beredd på styrkan i de sinnliga intrycken när jag en het dag i april månad 2007 grävde fram min ryggsäck ur den dammiga och överbelastade bussens innanmäte. Resan hade gått genom Bosniens otämjda bergslandskap till det soliga och steniga Hercegovina. Och väl här fascinerades jag av stadens larm, de många ruinerna och flodens reflexer. Här fick man hela tiden intrycket av att befinna sig *över* – över floden Neretva, över flodbäddarna. Inte mindre än fem broar är spända över dess vatten.

Carinski buk. Floden Neretva i Mostar. Foto: Dragan Nikolić 2007

Floden Bosna som gav namn åt landet, är den längsta av landets sex stora floder. Bosnien och Hercegovina har två bäcken. Floden Neretva har sitt ursprung i de skogsklädda bosniska bergen, men tillhör inte Svartahavsbäckenet som en majoritet av de stora bosniska floderna Una, Vrbas, Drina och Bosna. Dessa mynnar ut i floden Sava i norr för att sedan färdas till Donau och från Donau till Svarta havet. Neretva, å andra sidan, som är Hercegovinas största, längsta och enda stora flod, flyter söderut och mynnar ut i Adriatiska havet. Sava, Una och Drina formar dessutom naturliga gränser med Kroatien och Serbien i norr, öster och väster.

Rummets uppdelning

Mostars berömda skald Aleksa Šantić (1868–1924) har givit namn åt Šantićsgatan med dess alléer av grönskande träd. Han var en serbisk poet som bland annat skrev *Emina*, kanske den mest kända och vackraste bosniska *sevdalinka* folksången. Den handlar om en omöjlig kärlek mellan den muslimska flickan Emina och den ortodoxe ynglingen – Aleksas alter ego.

Dinosaurie. Krigsruinerna i Aleksa Šantićsgatan. Foto: Dragan Nikolić 2007

Den syn man välkomnas av är ruiner – ammunitionslådor ruttnar i de övergivna skyddsvärnen och fasaderna är prickiga av kulhål. Under kriget var detta frontlinjen. Så här reflekterade Zijan, en sextiårige mostarbo och värnpliktig i Armén BiH när Šantićsgatan kom på tal:

Jag föredrar helst att inte komma ihåg denna period. Ännu idag undviker jag att gå på denna gata. För mig är den synonym med krig. Under de hårdaste striderna mellan HVO och Armén BiH 1993 var gatan skiljelinjen. På vissa ställen endast tre meter bred. Du kunde höra hur fienden på den andra sidan andades. Det värsta var när de ställde upp civila eller fångar som mänskliga sköldar. Vi hade ingen mat, cigaretter, eller ammunition, men det fanns en stor solidaritet.

Vi visste att de på andra sidan hade allt, att de var gårdagens grannar, kroaterna, många av dem våra familjemedlemmar, men det fanns också utländska legosoldater och hitkallade trupper från Kroatien. Det var känt att om "Šantićeva" föll, då föll staden. Rån, våldtäkt och mord var att vänta. Vi hade inget val.

Jožan, i samma ålder som Zijan, värnpliktig i HVO gav sin bild av händelserna:

Lyssna. I början av kriget, år 1992, stred kroater och muslimer tillsammans mot *četniks* (serber) och när vi drev dem ut från staden kom delningen. Jag tror fortfarande att det var fel beslut och att ingen vann på det, varken vi eller de, men den högsta politiska ledningen tänkte annorlunda då. Šantićsgatan var svårast, en prickskyttezon. Vad ska jag säga, kriget kom och gick, jag har trots allt livet i behåll. Men Mostar är sedan dess inte sig likt.

I likhet med kriget på Cypern 1974, var kriget ett "separations war [...] fratricidal war [...] project of transforming neighbour's into enemies" (Povrzanović 2000:153).⁵ Fiendskapen måste också den ha sina territorier, sina synliga gränser och sin materialitet. Kriget ristade in sig som minnen i människors liv, men minnena hölls vid liv av demarkationszoner och sönderskjutna byggnader. Šantićsgatan var något mer än symbolen för stadens splittring, den gav uppdelningen en levande kropp.

"Spatial borders are good to think with", skriver etnologen Orvar Löfgren (1999:5f). "Borders are made to draw attention, they constitute a cultural signal system." För att vidmakthålla uppdelningen står de kvar övergivna och obebodade. "Borderlands are often described as no man's land, as terrain vague, unchartered margins 'in the middle of nowhere' but at the same time they are black holes, attracting a long of energy and anxiety" (ibid.). Gränsområden skapar konkretion åt den åtskillnad och det lidande som konflikten förde med sig.

I det följande tänker jag fånga de små svåråtkomliga nyanserna, rummets psykiska beteendemönster som återspeglas i människans medvetande och som ger rummet ett inåt lyssnande perspektivs nya dimensioner.

Ingenmansland: Šantićsgatans inre röster

Urbana landskap är, som Martin Hall (2006) framhäver, "både uttryck för identitet och ett sätt att forma relationerna mellan dem som bebor dem. De är aktörer där byggnader, gatuplanering och monumentala strukturer tolkas och omtolkas som skiftande uttryck för maktrelationer" (Hall 2006:189). Sällan

kan man så tydligt se hur stadslandskapet vidmakthåller en skiljelinje som också har förankrats i människors sätt att leva och att minnas.

Šantićsgatan har bibehållits som en övergiven zon i den kommunala gatuplaneringen. Gatubelysningen fungerade inte, till förtret för fångarna i stadens fängelse *Čelovina*, vilka då och då hördes skrika ut sitt missnöje i nattens mörker. Husen har inte blivit föremål för återuppbyggnad. Och helt följdriktigt råder det politisk oenighet bland stadens makthavare kring varje planerad satsning. Šantićsgatan, i likhet med Hermes Street (Green Line) i Nicosia, har lämnats åt naturens gång och förblivit ett ingenmansland. Förstörelsen av Den gamla bron 1993 ger en återklang här på gatan. Förutom den norska organisationen för mänskliga rättigheter NTC (Nansen Dialogue Centre), som har sitt kontor i ett återuppbyggt privathus, har inga andra internationella hjälporganisationer ingripit här och det är också här som den etno-politiska uppdelningen av staden kommer till uttryck.

Risken för kollaps. Foto: Dragan Nikolić 2007

Att *kulturicid* fortsätter i efterkrigstiden, att det finns en politisk vilja att styra krigsförhållandena i det offentliga, bekräftas från ytterligare en outsiders perspektiv, Almir Bašovićs, dramaturgen från Sarajevo:

All relation till det offentliga rummet i Mostar, vare sig det handlar om verklig förstörelse eller om arrogant privatisering och vägran att rekonstruera och återuppbygga det, visar på en vilja att sätta punkt för stadens historia. Det är en önskan att erövra tiden som bör börja räknas igen, från det ögonblick som den nuvarande politiska eliten hedrade denna värld med sin närvaro [...] Ja, kanske inte ens detta skulle vara så förvånande, eftersom dagens rumsliga fördelning av Mostar var riktad mot samhället som ett system. Mostar är, tycks det, staden

som delas av människor som uppriktigt tror på att genom att kontrollera den rumsliga fördelningen skall de kunna kontrollera sinnet.

Och det är genom de synliga gränserna som åtskillnaden hålls vid liv. Šantićsgatan skapades som en frontlinje mellan stridande styrkor. Men idag fungerar den som upprätthållare av två skilda spatiala domäner, ”but also in different domains of historical time”, som Yianis Papadakis skrivit om hur *The Green Line* fungerar i Nicosia på Cypern (1998:154). Medan bron är tänkt att stå för försoning och tolerans och binder samman samtiden med det förflutna, fungerar Šantićsgatan i motsatt riktning. Den ger en alternativ bild av såväl det förflutna som nutiden och framtiden och vidmakthåller den skillnad som invånarna har att leva med i sin vardag.

Konfliktzon i förändring

Den surrealistiska varietégruppen *Nadrealisti*⁶ framförde under förkrigsperioden en sketch där sarajevoborna hade hamnat på var sin sida av en mur till följd av ett krig. De försökte upprätthålla kommunikationen men ingen vågade ta det första steget och gå över till den andra sidan. Man fick se hur två bekanta från ”ett tidigare liv”, kände igen varandra trots muren som barriär. Det började som en hjärtlig och känslsam dialog, men utvecklades snart till ett fientligt utbrott där förolämpningar och föremål utväxlades. Till slut kom den tredje rösten, en man klädd som kommunalarbetare upp på muren och, för att ytterligare understryka det absurda i situationen, fortsätter sitt dagliga jobb med att städa upp – till höger och till vänster. Var det en ironisk kommentar till vad som skulle bli en framtida vardag? I Mostar var det inte muren som delade staden, men gatan kom att fungera på samma sätt.

Gränser ”become attractive for the researches not only because of the richness of phenomena occurring there, but also of the occurrence of such phenomena that throw interesting light on the mechanisms of the formation of culture in general, thus constituting an inspiration to theorists of culture” (Kantor 1986:9). De blir något mer än ”the idea of sharp borderlines between territories and the notion of the clearly definable areas on both of the borderlands sides” (Donnan & Haller 2000:11). I fallet med Mostar kom gatan att vara mer än en återspeglings och fick en direkt inverkan på människorna som levde där. Gatan gjorde dem både till offer och till instrument för ideologiska och politiska strävanden.

I likhet med gränsdragningarna mellan katoliker och protestanter på Nordirland, där gränserna fortfarande spelar en avgörande roll för att bestäm-

ma tillhörighet, både i en kulturell och i juridisk mening (Kockel 1999:100), får de en politisk innebörd som så småningom sipprar ner i det vardagliga livet. Ulrich Kockel har pekat på ”the slow, painful negotiation of nationality, citizenship and identity in their territorial context as part of a deliberate political process involving an entire regional society at the level of everyday experience” (ibid.:107). De är inte periferier utan de områden varifrån makten byggs ut, säger Donnan & Haller och pekar på hur viktigt det är att lyssna till rösterna från gränsländernas invånare själva och på att dokumentera kopplingarna mellan gränssamhällen och de sociala och politiska formationer vilka de är en del av, som erbjuder det bästa sättet att studera livet i gränslandet (Donnan & Haller 2000:15). Så framstår idag Šantićsgatan som ett mycket aktivt ingenmansland. Dess röster berättar om kriget, också i efterkrigstiden, och härifrån hörs ständigt ett sorgligt budskap.

Namnbyte

Vid ankomsten till Mostar 2007, hyrde jag en lägenhet i den så kallade *Liftara*⁷, byggnaden på den västra, av HVO dominerade stadsdelen. På den förfallna fasaden räknade jag 157 spår av kulspruteeld och ett lappat hål förorsakat av ”*zolja*” (geting) – granatkastare. Härifrån kunde jag följa Neretvaflodens gång mellan krigsruinerna.

Idag är gatan uppkallad efter Mile Budak. Mile Budak var en kroatisk författare och också en av grundarna av den fascistiska Ustaša-rörelsen, från 1941 minister i NDH-regeringen. 1945 avrättades han som krigsförbrytare. I själva verket hette denna gata tidigare Övre Šantićsgatan men blev alltså omdöpt. På den östra sidan av staden skedde inget gatunamnsbyte.

Processen med att döpa om gatunamn började med de nya makthavarnas ankomst 1992, som följde den gamla härskarstrategin att historien börjar med dem. Eller som den bosniske författaren Mile Stojić ironiskt tolkade denna utrensning:

Västra Mostars makthavare uppkallade den gamla stadens rondell *Rondo* för *Kroatiska hjältarnas torg*. Och medan de, enligt Zagrebs modell, bytte omgivande gatunamn till hertig Mislavs, hertig Branimirs, hertig Domagojs, hertig Mihajlos, hertig Trpimirs, hertig Višeslavs, kung Petar Krešimirs, kung Tomislavs, kung Tvrtkos, kung Zvonimirs samt drottning Helenas och drottning Katarinas, insåg makthavarna att de hade uttömt alla konungar och alla gator i denna hälft av staden som de kontrollerade. Att Kroatien av någon anledning vimlade av konungar på samma sätt som Frankrike, gjorde att några av dessa majestäter i Mostar fick nöja sig med förörternas leriga passager⁸.

I vardagsjargongen lever förkrigstidens gatunamn oförändrade, trots ombytligheten i gatunamnens historia. Benämningarna glömdes inte av lokalbefolkningen bara för att de nya makthavarna bestämde sig för att döpa om dem i syfte att bryta kontinuiteten med det förflutna. Flera senare initiativ (2009–2011) att byta namn på de omtvistade gatorna, som Mile Budaks- och NDH Ustaša – officerarna Jure Francetićs-, Ante Vokićs- och Mladen Lorkovićs-gata, fick ingen majoritet av rösterna i kommunfullmäktige⁹. Striden om gatunamnen pågår fortfarande mot bakgrund av dagspolitiska kampanjer. Šantićsgatan med omgivningarna påminner om att det var här som delningsförsöket ägde rum. Delningen ger också underlag för ironi och kulturella kommentarer. Det kan också ses som en kreativ dikotomi i all sin desperation. Så här resonerar dramaturgen Bašović i sin essä ”Mostarenje i Mišljenje”:

Mostar är, tacka Gud för det, en delad stad. Det är en egenskap som alla städer har. Mostar är, till exempel, uppdelat på män och kvinnor, på gamla och unga, på de personer som kommer att dö av högt blodtryck och de som kommer att dö i sömnen. Mostar delas upp i dem som hoppade från Den gamla bron, till dem som hoppade från den rekonstruerade Gamla bron, till dem som har inte ens hoppat från en bro [...] Mostar, som sagt, är tack och lov en delad stad. Av den enkla anledningen att den är en stad. Rätta frågan är alltså inte om Mostar är en delad stad. När staden får sitt namn av det faktum att den förbinder de båda flodstränderna, då är det inte precis ett under av originalitet att fråga om den är delad¹⁰.

I någon mening är alla städer delade. Det omedelbara svaret på frågan om Mostar är en delad stad, skulle kunna formuleras på följande vis: I dagens Mostar handlar det om en både synlig och osynlig separation. Den är en följd av en etnisk konflikt relaterad till den politiska processen av statsbildningen; och denna har tagit sig uttryck i och vidmakthålles av de territoriella, rumsliga kategorierna.

Men en annan fråga är om detta är en delning som omfattas av lokalbefolkningen. Invånarna i en stad räknar sig gärna som tillhörande just staden. Den cypriotiske antropologen Yiannis Papadakis skriver om Berlinmuren: ”Seen from the air, the city appears perfectly homogenous. Nothing suggests to the stranger that he is nearing a region where the two political continents collide” (Papadakis 1998:160). Både i Berlin och i Nicosia handlade det också om att de två sidorna hjälpte till att definiera varandra i ett motsatspar. I Berlins fall skedde detta inom ramen för det kalla krigets logik: kapitalism *versus* kommunism. I Nicosias fall var oppositionerna: greker och turkar, kristna och muslimer, rika och fattiga osv. (jfr *ibid.*:161). Šantićsgatan talar om en annan uppdelning enligt etniska principer: bosnienkroater och bosnienbosniaker, kristna

och muslimer, två utbildningssystem och etniskt separerade skolklasser, två antagonistiska fotbollslag, två kommunalbaserade avlopps-, miljö-, transport- och energibolag. För de turister som besökt Mostar, och som jag var i kontakt med, förstås detta fenomen som en ”osynlig Berlinmur”, rent av ett ”Belfast syndrom”. För en majoritet mostarbor som jag samtalade med är denna påtvingade delning oacceptabel, destruktiv och påförd utifrån. Med bosnisk lokal galghumor skämtade man om situationen och menade att ”i Mostar är även avföringen delad”.

Symbolernas kamp

Landskapet lever och förändras, men inget landskap klarar sig ifrån försöken att skriva in politiska budskap. Det gäller i synnerhet omgivningarna runt Mostar.

Närmar man sig Mostar från landets norra delar, häpnar man över skönheten i Neretvas kanjon liksom man förbryllas över det enorma korset på berget Hum ovanför staden.

Millenniekors ovanför Mostar. Foto: Dragan Nikolić 2007

Det måste vara minst 100 m högt, tänkte jag, när jag såg korset för första gången, i samma veva som bussen gled genom *Bijelo Polje*-dalen, ett par kilometer norr om Mostar. Det fick mig att tänka på de resor genom Cyperns efterkrigslandskap då jag upplevt den skräck som symbolerna avsätter i en människas medvetande. Korset var lika pompöst som den turkcypriotiska flaggan på Kirneyas bergsmassiv, stor som två fotbollsstadion. Båda symbolerna gav ett intryck av att omgivande landskap är dem underlägsna. Det erinrade mig också om det landskap som jag var uppvuxen med, ett landskap i ideologins tjänst. Jag minns alla de starka uttryck och budskap som såg ner på oss, genomresande jugoslaviska pionjärer, från bergens otillgängliga massiv: ”TITO” eller ”Efter TITO

– TITO”. Och jag skäms inte för att säga det, jag kände en stor respekt medan en rysning omfamnade min unga kropp. Var det landskapet eller personlighetsgestalten jag respekterade? Eller både och? Tjugo år senare är det inte längre samma unga kropp, inte heller ger rysningen samma känsla som förr.

Den 38 meters höga kristusstatyn i Rio de Janeiro bär ett tydligt budskap – frälsaren som med öppna armar vakar över människorna. Men det stora korset på berget Hum markerar egentligen bara kristen katolsk närvaro. Vilka var initiativtagarna och intentionerna?

Antemurale Christianitatis

Hos det katolska prästerskapet i Mostar, började det hela som en idé om att stärka den katolska identiteten i staden. Uppförandet av en ny kyrka, Kristi Uppståndelse-kyrkan, var ett svar på efterkrigstidens stigande antal troende men också på föreningen mellan tro och politik. Så här kommenteras behovet för uppförandet av en ny kyrka av den katolska prästen Don Krešo Puljić:

Mostar har nästan 60 000 katoliker, men på grund av bristen på kyrkor är vår identitet, vår existens i fara [...] Här, på randen av katolicismen och kroatiskheten, kommer den att förena den troende och den nationella dimensionen av den kroatiska katolska närvaron i Hercegovina [...] Kyrkan bygger vi som ett band av enighet, andlig, kulturell och nationell stöttepelare för de lokala katolska kroaterna¹¹.

Kristi Uppståndelse-kyrkan började byggas redan 1996. Arbetena stoppades helt år 2000, när kommunalfullmäktige förbjöd byggandet i den centrala zonen på grund av avsaknad av en stadsplan. Kyrkan var tänkt som ett ”millennieprojekt”, ett minnesmärke över tvåtusen år av kristendom. En kompromisslösning var att tillåta uppförandet av Millenniekorset på berget Hum.

I den kroatiska versionen av *wikipedia* påstår bidragsgivarna att detta 33 meter höga jubileumskors från år 2000 kom till mot bakgrund av ”de stora krigshärjningar i stadens struktur, som förutom stor skada och förlust, skapade möjligheter att ge staden dess nya tecken. Korset på berget Hum blev därigenom också en symbol för det lidande som denna stad genomgick i sin moderna historia”¹².

Uppförandet av den ”nya stadens tecken” möttes av motstånd. På hemsidan *bošnjaci* (bosniaker) kan man bland annat läsa: ”Det stora korset ovanför Mostar byggdes olagligt. Signerade petitioner och förfrågningar som krävde

en tillämpning av rättsliga normer på korset ovanför Mostar förblev ignorerade”¹³.

För bosnienbosniakerna i staden har korset på berget en särskild innebörd. På frågan vem och varför det restes har de ett gemensamt svar: en etno-nationell provokation. I flera samtal, framförallt med invånarna i *Donja Mahala*-kvarteren som ligger vid foten av Hum, var det 1990-talets krigshändelser som väcktes till liv. De som befann sig i detta kvarter, instängda mellan Humberget på ena sidan och den kalla Neretva på den andra fanns mitt i krigets blodiga scenario:

Det var däruppiifrån, från berget Hum, som HVO höll ställning mot oss. Hela området var en prickskyttezon. Kvinnor och barn levde som råttor i källarna. Vi var några stycken som utan några som helst tunga vapen höll ställningarna. Om de bara hade vetat om hur försvarslösa vi var! Sarajevo var ingenting jämfört med det här. Förutom ständig prickskytteeld, besköts vi med granater från artilleriet på *Stotina*. Det var därifrån som Gamla bron besköts och förstördes. Du kan aldrig föreställa dig hur det var att försvarslöst titta på när någon kontinuerligt förstörde stadens symbol – och allting runtomkring dig. De gick så långt att de från Hum kastade ner traktordäck fyllda med dynamit som exploderade mellan husen (Zijan).

Så höll korset på Hum uppsikt över invånarnas posttraumatiska stress. Men som provokation blev det vid flera tillfällen utsatt för brand och sabotage. I media kunde det höras att ”korset är under ständig polisövervakning eftersom det är ett mål för terroristattacker med sprängämnen”¹⁴.

Reaktionerna från medlemmarna samlade i den kroatiska kulturella föreningen *Troplet* var naturligtvis stark och hela sluttningen upp mot korset kom att uppfattas som ett kalvarieberg, som Golgata:

Med goda skäl måste vi motsätta oss de okontrollerade rörelser och individers och grupper uppehållande i utkanten på Korsets väg, som under natten, till vår stora sorg, blev samlingsplats för olika ospecificerade grupper, narkomaner och sedeslösa par. Detta framgår av antalet kvarlämnade ”rekvisita”, som förutom att de på inget sätt anstår en sådan plats och dess syfte, utgör ett hot mot den välmenande besökaren [...] Meningslösa är våra ansträngningar, engagemang och investeringar, om ”Hum höjden” fortfarande ska få vara utlämnad åt ligister, jämtungar och fiender till Kristi kors, som inte är rädda för någon, som inte uppskattar och inte ens respekterar de mest heliga och religiösa insignierna [...] Ännu en gång uppmanar vi alla människor till god vilja, särskilt kristna som under fastetiden deltar i vandringar längs Korsets väg och på nära håll vill följa den fattige Kristus, att stödja våra insatser i att skydda detta religiösa och kultu-

rella monument och låta det här området användas för de religiösa, besöks- och rekreationsändamål som det egentligen är avsett för¹⁵.

Det är dock inte alla bosnienkroater som anser att den katolska tron ska sätta sin stämpel på staden. Joga, en musiker och mostarbo i 30-årsåldern med bosnienkroatiska rötter, såg resandet av korset som det kroatiska folkets gravplats:

Ärligt talat. Jag skäms för att vara kroat varje gång jag ser på detta kors. Enligt samma logik borde bosniakerna markera sitt territorium med halvmåne och stjärna, eller hur? Vad skulle kroaterna tycka om det då, varje gång de ser upp mot himlen? Jag har hört långt fler svordomar på grund av korset än trevliga ord. Huruvida detta kommer att hjälpa till tolerans och tro på den gemensamma framtiden i staden, tvivlar jag på. Det är en ren provokation. Det kroatiska folkets gravplats. För egen del, det hade varit mycket bättre med en linbana och en restaurang på toppen, så att alla har nytta av utsikten, även turisterna.

Och som förväntat blev också denna religiösa markör i det offentliga rummet ett motiv för skämt bland lokalbefolkningen. Alluderande på stjärnan och halvmånen svarade en kvinna i 25-årsåldern på min fråga om vad hon tyckte om det stora korset, skrattande med tummen upp: ”Det är ett *stort plus* för Mostar. Men om Gud haft det kärt – skulle det varit skrivet på himlen!”

På korsvägen

Korset på berget var mer än en symbol, det uppmanade också till handling. Jag hade läst om en kommande ceremoni på Humberget, till minne av det 4:e militärförbandet i HVO. Jag tog mig dit upp med en taxi som kördes av en skarpögd och pratsam taxiförare. Hans yrkeslegitimation på instrumentbrädan talade om bosnienbosniakiska rötter. När jag berättade för honom om min slutdestination och undrade om han kände sig obekväm av att ta mig dit, smålog han och menade att det inte var någon fara. Han skulle säkert hitta ett sätt att spendera tiden på.

Här uppe pågick förberedelserna för minnesceremonin. Den katolska prästen stod för scenografin. Med ryggen vänd mot korset ställde han sig bakom ett bord. På bordet stod två ljusstakar, heligt vatten och Bibeln. Det blåste starka vindar. Prästen försökte fruktlöst tända ljusen och kallade på mig för hjälp.

Bland de få besökarna fanns den kroatiska politiska eliten i Mostar, bland annat borgmästaren. Minnesceremonin inleddes med en fanfar av en uniformerad BiH-soldat med kroatiska markeringar. Prästen läste en bön till minne

av de stupade bosnienkroatiska soldaterna i 1990-talets krig och betonade symboliken bakom ljusets styrka:

Kära bröder och systrar. Vi samlas här, under detta löftets kors, i den heliga mässan för de avlidna försvarare ur den 4:e militärförband som för alla våra försvarare. Vi lägger denna krans av blommor och tänder ljus som ett tecken på vår tacksamhet gentemot dem som har gett sina liv för vår frihet, för en bättre framtid. Detta ljus lyser och upplyser alla människor att hålla sig till sanning och rättvisa och därmed frälsa sina liv.

Prästen fortsatte:

Jag skulle vilja att vi ångrar oss för att vi inte alltid har varit tillräckligt tacksamma mot våra försvarare eller gentemot deras familjer, föräldrar, bröder och systrar [...] Vi präster skulle vilja att alla troende tillsammans med oss ber för deras själar och för allas vår tröst liksom för en bättre framtid för hela vårt kroatiska folk.

Från Bibelns ord från profeten Jesaja och Markusevangeliet, hoppade prästen plötsligt till ett politiskt inspirerat tal om det kroatiska folkets förluster, och om det misslyckade projektet att skapa den kroatiska entiteten Herceg-Bosna:

På denna dag 1992, var vi insvepta av en stor tystnad när vi hörde att Tiho Mišić, befälhavare för det 4:e militärförbandet, dött. Den smärtsamma nyheten spreds genom vår stad. Jag tror inte att det var någon i vår församling som inte grät. Och de hade all anledning att gråta. Idag suckar vi och längtar efter de många av våra stupade försvarare från det 4:e militärförbandet, från alla våra förband, i vårt Herceg-Bosna, i vårt HVO. De stupade hade stora ideal som de trodde på och för vilka de dog. Tyvärr förlorade vi i politiken mycket av det vi fick i kampen. Men vi får aldrig ge upp, ty att förlora ett slag betyder inte att förlora kriget. Denna tid är mer krigs- än fredstid. Så vi måste kämpa för vårt språk, för vårt folk, för vår ekonomi, för allt, men vi har misslyckats med nästan allt.

Att ingå koalition med bosnienbosniaker och tillsammans bilda Federationen BiH var den direkta orsaken till att dagens bosnienkroatiska invånare i landet fått lida förluster och får rollen närmast av minoritetsstatus:

Det var de hemska stunderna när vi förlorade striden i regeringen och bara fick fem ministrar, medan muslimerna fick nio. När vi förlorade slaget i och med Daytonavtalet, under vilket vi blev någon form av hyresgäster.

Symboliken bakom resandet av korset följde berättelsen om det bosnienkroatiskas rätta plats:

Resandet av detta kors med anledning av jubileet, två tusen år efter Kristi födelse, var en uppmuntran till att också vi lyfts upp, med alla våra behov, så att också vi får ta ett steg framåt.

Men korset var inte bara ett segertecken utan också offrets storsinta förlåtelse:

För några år sen kom ett tyskt tv-team och frågade mig varför vi byggde ett kors för att störa muslimer? Jag sade till dem att vi inte hade frågat muslimerna om vi skulle resa ett kors eller inte, inte heller har vi rest korset på grund av muslimerna. Vi reste korset för oss själva [...] Vår lärare Jesus Kristus, när han hängde på korset, sa 'förlåt dem ty de vet inte vad de gör'. Korset på vårt 'Hum' betyder just det, att vi som kristna, när vi ser på korset blir redo att som vår lärare förlåta dem som förföljer oss, de som trampar på våra rättigheter, utan att vi någonsin ger upp att kämpa för våra rättigheter. Så vi byggde ett kors för oss själva, så att vi erinras om att Kristus alltid uppmuntrar oss till något bättre.

Samma storsinhet kunde inte förväntas från motparten:

Och vi hindrar inte någon att höja upp sitt religiösa tecken, om detta tecken skulle uppmuntra till det bättre, till det goda. Och om muslimerna vill resa ett sådant tecken, om de överhuvudtaget har ett tecken, som på något sätt skulle vägleda dem i deras hat och hämnd, kanske vi själva skulle bygga ett sådant tecken åt dem, så att de inte hatar oss kroater så mycket som de gör idag.

Minnesceremonin avslutades med en appell om att minnas de döda försvararna liksom de levande, krigsinvaliderna och familjemedlemmar. Man ska stödja dem med varma ord när man möter dem på gatan. – ”Låt oss be”, vädjade prästen:

För alla behov i vår kyrka och vårt folk, för den heliga katolska kyrkan, för den Helige Fadern, Påven, för våra biskopar, präster och munkar, nunnor, och för hela vårt himmelska folk. För religionsfrihet, för att omvandla otrogna och envisa syndare, för fred i våra själar och familjer, för alla våra stupade försvarare, ber vi dig Herre.

Festligheterna på berget Hum fortsatte långt in på natten, med grillat, drinkar och sånger om den kroatiska identiteten. På väg tillbaka till staden, reflekterade taxiföraren över min fråga om vad han tyckte om korset. Och han tolkade det enligt konspirationsteorin:

Detta kors säger mig följande: de reste det av många skäl, försvar, religion, nationalism. Men de gjorde det som en avgränsning mot andra. Kanske kommer korset, vi och hela staden en dag att gå åt helvete [...] men ändå är det ett litet antal människor som kommer bra överens sinsemellan, som kontrollerar staden

[...] Livet i staden dikteras ändå av såväl katolska kyrkan som islamiska samfundet, nationalistiska politiker och krigsprofitörer från båda sidorna. Kanske är det så att två stora krigsprofitörer, Safa och Dika, engagerar människor av ”liten kaliber” att genomföra deras idéer, att styra staden.

Uppresandet av millenniekorset i Mostar är inte ett enstaka lokalt fenomen. Ovanför Makedoniens huvudstad Skoplje, på berget Vodno (1066 m), uppresades ett dubbelt så stort monumentalt kors (66 m) som i Mostar. Liknande planer på att bevisa att territoriet var kristet hade också bosnienserber från ”De dödades och stupades familjeförening” i östra Sarajevo. Så sent som 2008 uttalade de att på berget Trebević, som dominerar över Sarajevo, skulle resas ett ortodox kristet kors av betong, 26 meter högt och 18 meter brett, som monument över alla de bosnienserbiska offren under 1990-talets krig i BiH¹⁶. Förslaget fick en massiv offentlig kritik från medborgarna i Sarajevo, som knappast kände glädje över att ha en serbisk ortodox symbol som vakade över staden.

Såväl det politiska beslutet att resa korset på berget Hum som minnesritualen visade att katolska kyrkan och de kroatiska politikerna identifierade sig som offer och inte som angripare. Helt utan avsikt blev det också som Joga antydde, en symbolisk markering av ”det kroatiska folkets gravplats” snarare än kollektivets framtid. När Jonas Frykman (2003) i *Being There* problematiserar tingens symboliska sida pekar han på att ting också återverkar på brukaren: ”things are more than an extension of the spheres that people work in... But they also have repercussions on the user” (Frykman & Gilje 2003:46). Subjektet, för att tala med Alfred Schutz, existerar i förhållande till tingen. Korset står där som en enorm symbol i landskapet. Samtidigt är det en markering som väcker högst motstridiga känslor och är ett något svårhanterat redskap i händerna på dem som har makt. Det avbildar det politiska spelet på nationell nivå samtidigt som det ifrågasätter det.

Approprieringen av Den gamla bron

Befinner man sig i den ”europeiska”, västra delen av staden, blir det omöjligt att blunda för den enorma inskriptionen i sten vid foten av berget Velež, i närheten av Fortica platån:

BiH – volimo te/ BiH – vi älskar dig. Foto: Dragan Nikolić 2008

Året var 1994 när okända aktörer ”över en natt” omvandlade ursprungliga ”TITO”-inskriftioner till dem nuvarande. Appropriering av bron som symbol för den nya självständiga staten BiH.

Det är längst bergstopparna som omger Mostar som symbolerna används som fanor över ett krigsfält. Men synliggörandet av dem har skilda användningskontexter. Medan de symboliska inskriftionerna i sten på den östra, ”bosnienbosniakiska”, sidan av staden kan associeras med suveränitetsideal av landet BiH och staden Mostar, uttrycker det religiösa katolska korset på berget Hum, på den västra, ”bosnienkroatiska”, sidan av staden, en symbolisk önskan om separation och oberoende, förkroppsligat i önskan om den bosnienkroatiska pseudoentiteten Herceg-Bosna. Den distinkta bilden, de landskapssymboler som konfronterar varandra, är sinnebilden för ett självständighetsideal, samtidigt som de betecknar ett högtidligt attribut för seger och överhöghet, en garant för den egna folkgruppens fortlevnad.

I Mostars fall bevittnade vi ett evokatiskt landskap som utnyttjats för skapandet av en exkluderande religiös och etno-nationell självförståelse med hjälp av dess symboliska representation. Landskapssymbolerna bidrog så till att skapa ett etno-nationellt homogent territorium – viktiga redskap i dagspolitiken (Nikolić 2003). Deras poster är som efterkrigsmonument, unika på så sätt, att de symboliserar krigets och konfliktens ändlöshet. De är panoptikons vaktorn, synliga landskapsmarkörer som förkroppsligar närvaron av ett kontinuerligt krigstillstånd.

Men landskapet integreras som något annat än en projektion eller en essens, utan något som aktivt spelade med i formandet av praktiker (Frykman 2003:13). Striden om stadsrummet och landskapet som markörer för identitet handlar dock inte i Mostars fall bara om att resa kors på omgivande bergspassager, döpa om gator och torg, byta gamla ideologiska inskriptioner mot nya i landskapet.

Minnesceremonin på berget Hum handlar om att vidmakthålla krigstillståndet, men också om minnet. Men det visar också att det blir svårt för en maktgrupp att kontrollera minnet. Tecken och symboler i landskapet kan tolkas på olika sätt av representanter för olika grupper. Hegemonin är svår att uppnå. Kampen om hegemonin i Mostar handlar inte sällan om att legitimera en grupps rätt till kontroll över det aktuella territoriet och platsen. Det nya minneslandskapet är samtidigt glömskans landskap. Det uttrycker ett förflutet medan ett annat hamnar i skymundan.

Även om de patriotiska, nationalistiska och etno-religiösa identitetsmarkörerna i Mostars urbana rum och omgivande efterkrigslandskap framstår tydliga som en förbannelse över människoslåktets krigiska lustar, med separationsbehov och försök till territoriell delning som följd, erbjuder dem än så länge en räddning ur förvirringen. Kunskapen om att den etniska och religiösa identiteten på en nationell nivå kan diskuteras som ett av flera praktiska sätt att orientera sig i förhållande till det omgivande, symboliskt sönderdelade, landskapet.

Men det handlar lika mycket, som Niels Kayser Nielsen framhäver, om det folkliga ”bruket”, om hur människor ”tar en plats” i besittning, gör den till sin egen och låter händelser ”äga rum” (jfr Kayser Nielsen 2007:150). I det följande undersöker jag närmare hur (krigs)minnena om det förflutna iscensätts i det offentliga rummet, med världsarvsplats som arena för ett annorlunda lokalt minnesceremoniellt firande.

Livet i skuggan av kulturminnen

Staden förblev alltså delad, men vilken makt hade den symbol som skulle överbrygga motsättningarna? De högstämda orden förkunnade att ”with the ‘renaissance’ of the Old Bridge and its surroundings, the symbolic power and meaning of the City of Mostar – as an exceptional and universal symbol of

coexistence of communities from diverse cultural, ethnic and religious backgrounds – has been reinforced and strengthened”¹⁷?

Det är en tidig vårdag 2008 i den gamla staden i Mostar. Morgonsorl sprider sig från kaféerna. I stadskärnan lägger jag märke till en skylt där det står *Trg preživjelih branioca*/ De överlevda försvararnas torg.

Trg preživjelih branioca/ De överlevda försvararnas torg. Foto: Dragan Nikolić 2007

Detalj från den gamla stadskärnan i Mostar. Skylten markerar torget som inte finns. Det faktum att skylten markerar ett torg som officiellt inte är namngivet på stadskartan, uppfattade jag som att de överlevda soldaterna tagit sig friheten att benämna delar av den kulturskyddade stadskärnan själva. Handlade det om ytterligare ett försök att ta ett nytt territorium i anspråk och i så fall med vilken rätt?

Någon med bakgrund i Armé BiH har uppenbarligen utnyttjat sin ställning för att skicka en signal till omvärlden: ni är antingen rädda eller blinda och saknar förmåga att stävja missbruket! Till och med inne i den skyddade stadskärnan måste man markera revir och se till att motståndarna inte kan göra sitt avtryck i rummet.

På bron. Foto: Dragan Nikolić 2007

Från kaféerna vid torget kan de lokala männen iaktta hur den ena turistgruppen avlöser den andra. Luften genomkorsas av guider som leder sina grupper på italienska, engelska, svenska eller tjeckiska på väg mot bron och till souvenirshopen. Väl framme vid ingången, ”den gamla broporten”, möts de av en enorm Arméns BiH och det självständiga BiH:s flagga. Efter porten är de uppe på huvudattraktionen som uppfräschad och elegant med sin vitglänsande halvmåne förbinder två stränder. På krönet står unga män i badbyxor färdiga att utföra sitt konststycke: hoppet ner i Neretva. Det föregås av en insamling, 25 euro kostar ett hopp. Kamerorna rullar och ett sus av förväntningar går genom folkmassan när brohopparen försvinner ner i den blå floden, det avslutas med applåder när huvudet dyker upp bland vattenvirvlarna.

Hopp! Foto: Dragan Nikolić 2007

Mot kvällen tunnar turistströmmen ut och då är det de unga ortsborna och någon kvarvarande turist som tar över scenen. De samlas på stranden under bron för att sjunga och bekräfta för varandra att Mostar är deras och därmed världens centrum. Ett lokalt band i ska-rytm sjunger om sin plats som ett stycke av himmelriket: "Det är nära till havet, det är nära till berget – Hercegovina, Kalifornien."

Fotoutställning. Foto: Dragan Nikolić 2007

De som fortsatte över bron, kunde besöka en fotoutställning på den östra stranden. Den visade förödelsen som drabbade staden i ett fullskaligt krig mot just kulturarvet. Inte för att det var gammalt, utan för att det var identitetsbärande. Eller som några medlemmar av de paramilitära styrkorna sade med syftning på det bosniska kulturella arvet 1993: "allt som påminner om dem måste ödeläggas!"¹⁸.

Kriget drabbade i första hand lokalbefolkningen. Människor dog mitt på gatan, på bron, vid fronten, i skyttegravar, men också den materialitet som omgav dem – moskéer, kyrkor, museer och bibliotek. Tanken var att beröva motståndarna allt som kunde vittna om kontinuitet och närvaro, om anknytning till landskapet, staden och historien. Attackerna var framgångsrika. Några personer berättade:

Det var en fridfull dag. Solen stod högt. Inga granater hördes. Plötsligt bom, bom, bom... När vi fick besked om att bron var förstörd, kunde först ingen tro på det. I två år gick vi hungriga, rädda, desillusionerade. I denna stund kunde jag inte tro på att detta kunde hända. Under en lång tid rådde det total tystnad i staden. Sedan hördes bara gråtande (Zlaja).

Angreppet ödelade bron men det var som om invånarnas biografi plötsligt blev riven i stycken:

Du vet, under hela din barndom lever du med någon eller något och plötsligt blir du av med det. Det är svårt för en mostarbo, för vilken människa som helst. Det som blev kvar var stränderna, Bosnien och Hercegovinas juvel försvann. Att någon kunde ödelägga juvelen! Vad är det för kraft och hat som kunde göra det (Dadi).

Verkan sträckte sig långt utanför den plats som staden utgjorde:

När jag berättar detta för dig ryser jag i hela kroppen. Som ett vrak. Det gick ut på att fördärva själ och ande, att ominstetgöra stadens själ. När bron förintades fanns jag i koncentrationsläger. Vi kunde höra om det på radio. De firade genom att skjuta granatsalvor på staden (Goca).

Fotoutställningen om Mostar under kriget vittnade utförligt om den betydelse som attackerna på kulturarvet kunde få. Den väl bekanta ”etniska rensningen” i BiH föregicks och åtföljdes av en ”kulturell rensning”. Bosnienserber och bosnienkroater strävade efter att utplåna alla bevis på att BiH under sekler hade varit en plats där den mångfald av kulturer, religioner och folk, som nämndes i återinvigningstalet, hade existerat.

Märkligt nog var det händelserna 1993, när symbolen för en hundraårig multietnisk samlevnad spolades bort som Mostar uppmärksammades medialt över hela världen. Kort därefter slutade kriget – och bron byggdes upp. Men den smärta som befolkningen upplevde hade inte alls samma inverkan på omvärlden som bilden av brons förödelse.¹⁹ Hur togs den nya ”Gamla bron” emot av lokalbefolkningen, brohopparna och de som livnärde sig på turisterna?

Don't forget

Hela idén med ett minnesmärke är att förmedla ett visst budskap – men i praktiken blir detta och platsen där det står impregnerat av invånarnas liv. Det är där de ser sig själva som tillhörande ett samhälle, det är där deras identitet blir tydlig. Och samtidigt är det där de kontrolleras och disciplineras. Monumenten utövar på det viset på en gång ett symboliskt våld över sin omgivning – och öppnar sig för omtolkningar. Detta är grundtanken i Hannah Arendts (1958) diskussioner av *space of appearance*. I båda fallen blir den en politisk plats där meningar konstitueras (Frykman & Ehn 2007:26f). Bron i Mostar fick olika sidor av stadens historia att bli synliggjord, men också olika tolkningar av förstörelsen att ta form.

KuG. Foto: Dragan Nikolić 2007

Från hantverkarnas kvarter, *kujundžiluks*, på den norra sidan, är bilden av bron som vackrast, härifrån tas helst bilder i skymningen. Här finns också skyltar som vill berätta att detta är *world heritage site*. De sattes upp 2005, små plaketter med texten *CHWB* (*Cultural Heritage without Borders*/Kulturarv utan Gränser) erinrar också om den internationella hjälpsatsen.

Don't forget. Foto: Dragan Nikolić 2007

På ett massivt stenblock står inhugget den varnande texten *DON'T FORGET*. En liknande inskription fanns vid hopparnas klubb vid andra brofästet. Vad var det som inte skulle glömmas – illdåden, lidandet? Var det en kommentar till försöken att släta över det nära förflutna? Rodell skriver: ”vikten av att minnas är förstås central, men en risk med detta är att om den återuppbyggda bron alltför tydligt knyts till det krig som ledde till dess förstörelse så riskerar den att snarare permanenta det den skulle övervinna” (Rodell 2007:84). Så verkade det också vara när jag spårade upp skaparen bakom verket:

Det var på rent trots. All den hemskhet som utspelades här gjorde att jag, mitt i kriget och på sena kvällen, skyddad av krypskyttarna, cementerade stenen där den nu står. Det var ett planetariskt skrik! Ingen har någonsin flyttat på den sedan dess. Hur skulle jag kunna uttrycka mina känslor då annars, om inte på det sättet? Ingen som inte var här skulle kunna förstå vad som pågick. Vi var några stycken som organiserade utställningar vid själva frontlinjen. Folk kallade mig för kulturminister (Skratt) (Ekra – femtiofemårig man, medlem av ”Kulturbrigaden” och Armé BiH).

I stället för att glömma var konstnärens avsikt alltså att uttrycka en protest mot kriget som sådant – det berömda *Never more!* En sociolog från Mostar gav en annan förklaring som var lika väl förankrad i staden:

Don't forget är för mig ”pop-kultur”. Människor som lade de där, som skrev detta, har själva dömt artefakterna till döden. Ett budskap på en sten kan inte handla om att minnas, det är inte levande budskap, speciellt om det är skrivet på ett främmande språk, att glömma vad? Vem är detta ämnat för, turisterna att fotografera? Det kunde lika gärna stå U2, Simple Minds, The Cult, det kvittar för mig (Huss).

Budskapet var att understryka vikten av att inte glömma – men vad? Stenen med inskriptionen ligger där bland de polerade mässingsplaketterna. Kontexten fyller budskapet med mening. Idag går det också att köpa vykort med bilder som skildrar kriget, som en del av den samtida turistindustrin, och där står det *Don't forget*.

Upphovsmannens ”konst” innebär dock inte att vem som helst kan komma och ”berika” detta rum med sina egna krigsrelaterade minnesuttryck. Det är Mostar som är miljön och det är Bron som är huvudpersonen: på en gång en möjlighet och en kontroll över uttrycken, som i Hanna Arendts *space of appearance*.

Att forma minnen

Brohopparnas klubbhus ligger vid brons landfäste invid det medeltida tornet *Halebija*. En skylt med klubbens namn tillsammans med den inristade öppna bogomilska (läs: de medeltida bosniska heretikerna) handen är ett välkomst-tecken. När medlemmarna i klubben strax efter återuppbyggnaden och på eget bevåg ockuperade detta utrymme, gjorde de det för att markera sin status som brovaktare – *mostari* – också i fredstid, legitima efterträdare till de legendariska medeltida brovaktarna²⁰. I själva verket ville *mostari* slå vakt om en speciell historia om bron som sträcker sig bortom varje fråga om etnisk eller territoriell tillhörighet och äganderätt. Idag är klubben ett världskänt fenomen och sponsras bland annat av sportdrycken Red Bull.

Liljor: Foto: Dragan Nikolić 2007

På minnesdagen den 9 november, dagen då bron förstördes blir den alternativa historien plågsamt synlig. En av brohopparna, Lase, sade mot bakgrund av försöken att politisera historien om bron:

Vad menar du? Det finns ingen politik i det vi gör. Vi är en NGO och opolitiska. Här i klubben värnar vi om den antifascistiska traditionen. Hur? Genom att inte hylla krigsförbrytarna, inte diskutera politik, genom att här tillåta att varje normal människa från hela världen får möjlighet att hoppa från denna bro, genom att förbjuda att varje fascist, turbofolksångerska eller wahabist kan komma hit och sjunga eller hålla tal... vi ser till att de försvinner.²¹

Det de ägnade sig åt var en form av relikcult, där bron förband dem med ett förflutet som hade direkt koppling till framtiden, till en hemvist som ställts över politiken (jfr Kayser Nielsen 2007:145). Men gjorde den det?

Skolbarn. Foto: Dragan Nikolić 2007

Just denna dag, den 9 november 2007, ägde minnesceremonin rum på Den gamla bron, i hållande regn. Scenografin var väl utformad med grundskolebarn. Invånare och klubbmedlemmar, försedda med liljor i händerna, flockades och stirrade mot floden. En man förberedde sig för hopp. Kvarter över tio på morgonen började sirenerna sitt entoniga vrål. Barnen rörde sig oroligt och sökte svar hos skolpersonalen. De äldre stod allvarligt stilla. När oljudet upphörde kastades blommorna ner från bron.²² Och så följde ett symboliskt men rysande kallt novemberhopp. Ett "hopp utan applåder". Hela denna korta ceremoni, bortsett från sirenerna, ägde rum under tystnad. Det var som Tjechovs berömda *psykologiska paus*, som genom sin frånvaro av ljud gjorde ett mycket djupare intryck på deltagarna. Ceremonin var inspirerad av religiösa ritualer för hedrandet av de döda. Den nya generationen som inte upplevt krig kommanderades hit från skolorbänken för att lära sig något om platsens laddning. Det var en audiens hos historien, "a metaphor for the political community whose nature is to be community of remembrance" för att citera filosofen Sheldon Wolin (Wolin 1977:97). Denna *space of appearance* påminde dem om en förfluten tid som de inte kunde minnas men skulle komma ihåg. Här jämnades ålderskillnaderna ut och det kollektiva minnet institutionaliserades.

Närvarande vid minnesceremoni var bara barn från den ena, bosnienbosniakiska, sidan och inte från den andra, bosnienkroatiska, delen. Den tredje etniska gruppen, bosnienserber, finns knappast på stadens karta längre. Fortfarande hölls krigets antagonism levande igenom manifestationer. De bosnienbosniakiska barnen uppmuntrades att minnas förstörelsen av bron medan bosnienkroatiska uppmuntrades att komma ihåg framgångarna under

kriget och inte glömma det politiska nederlaget. Den etno-nationella politik som separerade barnen i olika skolor gav dem också olika minnen av samma stad och samma monument. Men det var villkor som barnen själva inte råkade över. Här kom den lokala politiken in som betydelseskapande nivå. De två politiska, etniska organisationerna i staden fungerar enligt vi/dom-principerna. Bosnienbosniakiska politiker betonade sin offerroll, medan bosnienkroaterna förminskade sin roll som förövre.

Tystnaden vid ceremonin avbröts av journalister som tog bilder och startade videobanden. Skolbarnen skickades iväg och veteranerna dök upp på scenen. Folk började skaka hand. Nästan hälften av de närvarande visade sig vara veteraner och flera var medlemmar i de etniska partierna (med bosnienbosniakiska förtecken). De höll korta och koncisa tal framför kameran: om krigets trauma, brons förstörelse, angriparnas illdåd; de sände kondoleanser till de drabbade familjerna och upprepade alla de budskap om det som inte får glömmas och inte förlåtas. Detta var ”*the politics of memory*” i fullt ornat. Det var verkligen att använda enskilda minnen för att främja politiska motiv (Sorabji 2006:2).

Utomjordningar gjorde det!

Det folkliga sättet att hantera den omöjliga situationen var som ofta i den här regionen, att söka sig till det personliga – och de absurda skämten. Det var brohopparna – *mostari* – som övervakade ceremonin och bidrog till den genom sina konster. Deras reaktioner visade att en *space of appearance* aldrig kan läsas entydigt. En av dem gav en kommentar som satte hela spektaklet i perspektiv: ”Det bryr jag mig inte om, det är de där politikerna.”

Vad handlade detta om? Brohopparna var visserligen aktiva i att driva en minnets politik, men med många reservationer. Den brohoppare som dök upp från floden, lade en lilja på ett annat minnesmärke. Det var en sten gjord av rester från Den gamla bron som hämtades ur Neretva strax efter kriget.

När uppbådet från media hade gått för dagen samlades flera av dagens deltagare i *mostari*-klubbens lokal. Kaffe serverades, cigarettroken spreds i rummet. Några utländska gäster blev erbjudna att titta på BBC-dokumentären om Den gamla brons förstörelse. Deltagarna själva diskuterade ivrigt gårdagens inslag på den nationella tv:n. Programmet handlade bland annat om frågan om vem som hade förstört Den gamla bron och vems var skulden? En välkänd bosnienkroatisk politiker försvarade tesen att det inte var de kroatiska styrkorna som gjorde det, att det var en felaktig medial bild som placerades och att det snarare var bosnienbosniakerna själva som gjorde det med dynami-

tens hjälp.²³ Irritationen var enorm! Ett par representanter för krigsveteranerna kunde inte svälja en sådan lögn på dagen för 9 november, dagen för minnesceremonin! Det var dags för handling och man diskuterade replikstrategi. De närvarande kom snabbt överens om att krigsveteranerna skulle gå ut med en protest i medierna. *Mostari* däremot, som var en ”opolitisk” förening, skulle fortsätta med den gamla goda historien om utomjordningar! Ironin eller snarare den berömda bosniska svarta humorn, firade här triumfer:

Har du sett videoarkivet? Den 8 november var dagen när Bron förintades, 50–60 tankgranater träffade bron denna dag. Dagen efter avslutades jobbet monstreuöst. Jag har sett det hela med egna ögon. Denna dag kunde hela världen bevittna förödelserna och man fördömde det som en anti-civilisatorisk akt. Då, 1993, fanns denna del av Mostar inte på jordklotets karta. Vem som helst kunde komma hit, knivhugga, våldta, fängsla och stoppa folk i koncentrationsläger. Försök bara förstå mig, jag är en man från ett blandat äktenskap, som växte upp vid Neretva, där jag spelade gitarr och skådespelade. Två dagar innan min 19-årsdag blev jag sårad. Historien kom till efter det att man kommit ut med snacket om att vi själva minerade bron [...] Det var då som vi kom på att det var utomjordningar som måste ha gjort detta. Vi skapade en berättelse om utomjordningar – som gjorde att hela landet höll på att skratta ihjäl sig. Alltså: utomjordningar landade i Sahara, sen har de med kamelernas hjälp transporterat sprängmedel till ubårtarna. Därefter har de via Medelhavet uppnått Neretvafloden och till slut Mostar där de också minerade bron (Lase).

Aliens attack! Bild: Deri – *mostari*-medlem

Analysen av de kulturella skeendena runt Den gamla bron i Mostar visar med all tydlighet hur mångfacetterat ett monument kan vara. Förstörelsen är vad geografer Ashworth och Tunbridge samt antropologen Ashish Chadha kallat ett ”*dissonant heritage*” därför att det ”involves a discordance or lack of agreement and consistency” (Ashworth and Tunbridge 1996:22; jfr Chadha 2006). De antagonistiska berättelserna däremot, om hur och vem som ödelade bron,

och hur framtiden ter sig efter återuppbyggnaden rymmer nog på sammanhängande, om än just "dissonanta" berättelser. Bron har kommit att användas av intressegrupper på olika nivåer med högst varierande intentioner. För det internationella samfundet på tillfälligt besök blev bron en pulpet från vilken man kunde deklamera höga moraliska principer, utan att ha egentlig kontakt med den lokala verkligheten. För detta handlade det om symbolvärden som alla kunde enas om: "an exceptional and universal symbol of coexistence of communities from diverse cultural, ethnic and religious backgrounds – has been reinforced and strengthened", som det sades i UNESCO:s uttalande.

I den lokala politiken, för de etniska grupperna som ännu levde åtskilda av bron, blev denna en ständig påminnelse om vem som var förövaren och vem som var brottslingen. Deras tolkning av bron ingick i en långt vidare nationalistisk diskurs, som hade sina rötter djupt förankrade i motsättningarna mellan bosnienkroater och bosnienbosniaker i det fortfarande sönderdelade BiH. Det var också den bilden som blev mest synlig i medierna.

För de människor som bar på minnen av det verkliga kriget fanns knappast någon tröst i någon av de storslagna gesterna och höjda rösterna. De levde med sina trauman och personliga förluster, med arbetslöshet och hopplöshet inför framtiden. På ett mer övergripande plan var det också de som bäst motsvarade de stämningar som vid tidpunkten rådde i det bosniska samhället. Ännu vid tiden för fältarbetet var det ett samhälle präglad av övergången från socialism till demokrati och marknadsekonomi, av urskillningslösa privatiseringar, ekonomisk och politisk korruption och social utslagning (jfr Porobić 2006). Vad de behövde var mer påtagliga insatser från det internationella samfundet och de nationella intressegrupperna. För lokalbefolkningen återstod förstas stolt-het och kärlek till bron och den återuppbyggda gamla stadskärnan. Det var en historia som kunde odlas av brohopparna och de som kom i kontakt med eller levde av turismen. Men få besökare var intresserade av att lyssna på krigsoffer som kunde vittna om martyrskap, kollektiv utsatthet och död. I likhet med dem som deltog i minnesceremonin på Humberget blev de i sin övergivenhet hänvisade till bittra minnen.

Varje betydelse fungerade i sin kontext, oberörda av varandra, även om de fysiskt var inskrivna på samma plats. Minnesceremonin den 9 november visade att bron med omgivning både blev en hyllning till stadens delning, dels att bron faktiskt hade lämnat från sin omgivning och vardagliga funktioner och blivit en lekboll i händerna på politiker och ekonomiska intressen. Den kult som utvecklades i politikens eller marknadens spår blev en kult av de döda. Livet i Mostar lades till vila på minnena och berättelserna från det förflutna mer än på förhoppningar inför framtiden. "The old bridge once again spans the Neretva, but the city it was ment to serve remains divided. So long as this

is true, the bridge will not symbolize the unity but division” står det i en rapport från Bosnien 2004 (Hoare 2004:1).

Där hoppet gror

Tillbaka till buffertzonen

Avtryck – femton år senare är namnet på en dokumentärserie i 25 delar från 2007 som handskas med 90-talets krigsförbrytelser och hantering av det förflutna. Det är en halvtimmeslång samtida skildring av vardagslivsförhållandena i 24 städer i BiH. Skaparna bakom dokumentären nr 16 poängterar vad vi hittills kunnat se, att femton år efter kriget i Mostar förbinder *Stari* (Den gamla bron), återigen de båda stränderna, men finns det nya strategier i hur mostarborna själva handskas med skiljelinjerna? Kameran förflyttas till Šantićsgatan.

Inte långt från Den gamla bron, Mostars största turistattraktion, ligger Šantićsgatan, krigets delningslinje. Om en nyfiken turist hamnar i denna del av staden, kommer han att mötas av ruiner. Dessa är de gamla lägenheterna där mer än 400 mostarfamiljer av alla nationaliteter bodde. Varje dag, väntar de på att återuppbyggnaden ska påbörjas, många av dem är ännu idag andrahands hyresgäster²⁴.

Idag ses gatan som en turistfälla i en gammal krigslinje. Turister är här ”for the hell of it – to see a movie and return”, som en av mina samtalare tolkade gatans tidsenliga scenografi. I likhet med Berlinmuren står nu Šantićsgatan i rampljuset för mediala projekt.

Mitt i den dystra omgivningen finns en rymlig parkering vid Aleksa Šantićsgata 25. Väggen bakom är perforerad av kulhål men målad med graffiti. Där står på en skylt *OKC* (Ungdomskulturcentrum) *Abrašević – återuppbyggd 2004*. Samma år som Den gamla bron invigdes. I över 80 år har det funnits som ett *community centre*, men det förstördes under kriget. Nu är det ett lätt reparerat kulturcentrum med alternativa förtecken. Dess etiska motto är att uppmuntra till dialog mellan olika etniska och religiösa grupper i Mostar och försöka förbättra det nuvarande tillståndet av intolerans och social segregation. Det har dragits en mängd aktörer med olika talanger och av olika nationaliteter hit. På programmet finns festivaler, konserter, uppträdanden, fö-

reläsningar och workshops, vilket har lockat unga människor från hela Europa och världen. Abrašević är ett upplevelserum: å ena sida en ruinvärld fylld med krigsmardrömmar, å andra sidan ett utrymme under uppbyggnad, öppet för internationalisering och utbyte av sociala erfarenheter och kulturella uttryck.

Abrašević – bron över det torra. Foto: Dragan Nikolić 2007

Hur *tingen* bildar mening, är en återkommande fråga i franske vetenskapsteoretikern Gaston Bachelards *The Poetics of Space*. Tingen, menar Bachelard, är på en gång konkreta och abstrakta, fyllda med möjligheter – kort sagt produktiva. Huset, till exempel är en av de starkast integrerande krafterna i våra minnen och självbilder, det håller oss samman: ”Utan huset skulle människan vara en splittrad varelse”, skriver han. ”Innan människan ’kastas ut i världen’, som den flinka metafysiken predikar, läggs hon i husets vagga” (Bachelard 1994:7). Också hoppet behöver sin materialitet och här från den förstörda gatan, har det funnit ett utrymme att börja spira från.

Vad händer på Abrašević? Vi skall först göra ett besök för att sedan se på dess uppkomst och målsättning.

Rummets aktiviteter

I en konsertsal gör Nane, Moha och Džen de sista förberedelserna inför kvällens musikafton. I ett klubbrum sitter Dani, Ena och Emina, tre barn i olika åldrar och fullbordar ett collage på en stor pannå. Framför dem ligger färsk fikona och ett paket juice. Hunden Faster, en dräktig tik i hög ålder, och hennes matte Lillan, står stilla utanför klubbporten. Bådas namn är inristade med stora bokstäver på ytterfasaden. De är Abraševićs maskotar. Lutade mot bardisken står Kafo och Kebos, två välbyggda atleter, och förklarar leende: ”Šantićsgatan är den längsta gatan i Mostar. När du kliver in, kommer du inte ut om 5 år! Här ligger ju också Čelovina, stadens fängelse.”

Aktiviteter. Foto: OKC Abrašević 2007

Barista Kimi serverar dem kaffe och håller upp čokančice med hemgjord grappa. På övre våningen i halvmörkret sitter två unga elever från gymnasiet United World College. Volontärer och aktivister från Amerika – Bira och Tika, sitter med var sin egen laptop och upprätthåller förbindelsen med världen via nätet. Från gården doftar det av paella och skratt tränger in. Det är dansarna från Barcelonas danskompani som förbereder middag för alla. Goca, en frilansande artist, som flydde från Priština under kriget i Kosovo 1999, förklarar för en ung italiensk tjej sina visioner för scenfotografi. Förresten, av en ren slump, kommer han om två veckor att åka till Milano i hennes sällskap, för att öppna sin egen fotoutställning. Bafi och Jose, ensamma vid ett bord, väntar barn och talar viskande med varandra.

Ramija och Komar förklarar tydligt och bestämt arbetsschemat och inköpen inför den kommande veckan. Biro, en 35-årig aktivist, är född i centrala Bosnien och för närvarande ansvarig för Abraševićs mediacynter, överröstar samtliga i rummet med ett tonfall som om han talade i etern: ”under nyliberalismens och den globala kapitalismens regerande, kommer staten Bosnien och Hercegovina med de kvarvarande bondjävlarerna att fylla en och samma funktion, producera *slivovitz* som ersättning för bensin”. Poeten Šame, som har egenheten att vara sorgsen på tisdagar, spelar upp *Bristol trip-hop*. Den karismatiska professorskan i teatervetenskap och teaterregissör snurrar hårslingor med sin högra hand, irriterad över beslutet om att sluta röka, medan hon med vänster hand uppmuntrar en monolog från en opatijastudent.

Klubbrummet kan inte vara större än ett klassrum. I soffan, i hörnet, pågår en livlig debatt. Inför en kommande festival, MIF – *Mostar International Festival* – har styrelsen samlats för planläggning. Jag trängde mig in under en kort paus och ställde frågan: ”Hur grundades Abrašević?”

Alla ska ha rätt till tak över huvudet

Först ut var Mila, en 23-årig aktivist och styrelseordförande:

Efter kriget, med utländska donationers stöd, grundades många organisationer i staden. Mestadels i syfte att hitta ett ställe att umgås på. Det var oftast samma personer som hade rört sig mellan olika organisationer: *Mladi Most* (Den unga bron), *Alternativni institut*, *Škart Art*. I princip byggde allt på en ideologisk grund; de arbetade i liten skala, bland annat med klubbspelningar och publiceringen av tidskriften *Kolaps*. Sedan initierades nätverket *Mobilni kulturni kontejneri* (Mobila Kulturella Containers) – *försvaret av vår framtid*. ”Vårt” folk som reste genom Balkan och gjorde workshops, stannade en månad i varje stad. De arbetade för att etablera förbindelser mellan unga i etniskt konfliktfyllda städer som Kosovska Mitrovica, Skoplje, Brčko, Banjaluka. Den slutliga destinationen var Mostar. Därifrån kom initiativet om att all utrustning skulle ges till de unga i staden. Initiativet stöddes av de nämnda organisationerna i staden samt av *Sunčana strana* (Den soliga sidan), som sysslade med management och PR-arbete. En plattform utarbetades om en gemensam plats som skulle vara tillgänglig för alla organisationer som arbetar med stadens ungdomar. Kampanjen kallades – *Alla ska ha rätt till tak över huvudet*. Så tillkom idén om Abrašević.

För Ned, frontman i *Vunneny*, stadens mest renommerade musikband utomlands, återspeglar OKC Abrašević den unga ”vunneny-generationens” krav på förändring:

Det var helt enkelt en grupp unga människor som kom och satte upp sin flagga, ockuperade och rensade området på avfall. Det var början. Vi hade ett behov av något mer än vad denna stad hade att erbjuda, och detta var i själva verket ingenting, ett par barer, ett par promenader och det var allt. Före restaureringen av OKC och efter kriget, var det få personer som gick från den ena sidan till den andra, som långsamt tog sig över gränsen från sjukdom till det normala. Generellt var det väldigt få människor som rörde sig genom hela staden. Alla kände varandra sinsemellan. Vi kallade dem för *vunneny*. Efter några gestalter vi hade sett i en film. Personer utan glimt i ögat. Våra liv var abrupta. Adolescensen avbruten. Livet handlade om överlevnad. På ett sätt är bandets namn en hyllning till alla dessa människor, alla våra vänner från den tiden.

Mila invände med att betona vikten av Abrašević som buffertzonen känsloladdade beröringspunkt, inte minst för alla dem som känner sig alienerade i samhället:

Det är människor som skapar rummet. Människor som startade detta ställe. Barn från blandäktenskap. Som inte tillhörde någon. Som förkastades av alla.

Det var bland dem som behovet uppstod för inrättandet av ett sådant ställe som inte tillhör någon, utom dem själva.

En av mina huvudsamtalare, sociologen och Abraševićs konstnärlige ledaren Huss, framhöll symboliken i valet av Abrašević som en plats med en lång historia som kulturell institution före kriget och dess tänkta kosmopolitiska räckvidd efter kriget:

Abrašević är uppkallad efter Kosta Abrašević, en poet som verkade i slutet av 1800-talet, född i Ohrid och med serbiska rötter. Abraš, som han kallades, var en samhällsengagerad och mångsidig kulturarbetare. Såväl hans samhällsengagemang som hans poesi dominerades av socialistiska och sociala idéer [...] I kungariket Jugoslavien, under mellankrigstiden, bildades Kulturellt konstnärliga sällskap (KUD). I själva verket var de arbetarrörelsernas föreningar. Många, som denna i Mostar, fick namn efter Kosta Abrašević [...] KUD Abrašević var en plats där många generationer, inklusive våra föräldrar, umgicks, spelade gitarr, utbildades. Det finns platser som har sin egen *genius loci*, de platser som lockar och samlar folk och idéer. Abrašević är en sådan plats [...] Det är en plats som har sin egen historia. Detta är inte en plats där du och jag beslutade att sätta upp ett hus på marken. Men det räcker inte med att ha ett utrymme. Villkoren måste säkras för att människorna ska introduceras i arbete, praktisera idéer. Att folk ska känna att vi inte är en främmande kropp i staden. Här handlar det om att ha vetenskap och skapa kunskap om staden. I vilka utrymmen skapas multikulturalism och kosmopolitism? Endast i städer.

Här handlade det om ett seriöst arbete under stor entusiasm av en liten grupp människor. Revitaliseringen av Abrašević var inte bara ett försök att skaka liv i en gammal mötesplats, utan att öppna för diskussion, klarspråk och möjligheten att ställa svåra frågor och få obekväma svar tillbaka. Här skulle man kunna realisera sina drömmar och omsätta dem i praxis. Om det blev jag påmind av Nati, kulturcentrums manager och tidigare medlem i *Mladi Most*:

Abraš är ett fritt rum. Också ett alternativt rum som jag gillar och kan verka i. Ett rum för avvisade personer. Här kan du vara dig själv. Vad du än är. Ingen och inget förlöjligas här. Hit kommer zigenare, de är till skillnad från resten av Mostar välkomna här att uttrycka sig fritt. Ingen utvisas. Narkomaner. Alkoholister. Ensamstående och arbetslösa mammor med sina barn. Samhällsavfall. Hit kommer fransoser, spanjorer, italienare och amerikaner, för en kortare eller längre period. Hit kommer människor som söker efter kunskap och gör intervjuer och reportage. Journalister, dokumentärfilmare, vetenskapsmän. Jag vet inte hur många avhandlingar jag hjälpt till att göra hittills, men jag har en känsla av att jag utnyttjades, pressades på erfarenheter och ingenting fick jag i gengäld. Inte ens så mycket som ett tack.

Abraševićs historia visar hur ett fysiskt rum fylls med aktiviteter, hur det utvecklas till ett levande socialt och kulturellt rum. Huss, Mila, Nati, Nane, Ramija, Ned, Moha, Bira, Tika, fransmän och spanjorer verkar i ett nytt urbant rum som tillåter dem att skapa nytt. De känner "Abraš" in på bara kroppen: regnets ackumulering vid tomtens mitt, det spänningsfyllda avståndet mellan olika fraktioner, husen som riskerar att rasa samman. Rumsupplevelsen innebär också en psykologisk beredskap: här handlar det om en kampanj, en ständig strid om rummet.

Så gjorde Abraš-aktivisternas närvaro, deras vardagliga rytmer och aktiviteter Šantićsgatan till något mer än en stridszon, till något mer än en zon tömd på mening och odeciderat i efterkrig, som i fallet med Nicosias delningslinje som förblivit ett tomrum – *Dead Zone* (Nikolić 2003). Det här var början till att genom handling ta upp element från den omgivande miljön och börja om-sätta gamla minnen i ny kontext.

Helande minnesceremoni

I februari 2008 gavs en konsert i arrangemang av Abraš, till minne av den avlidne lokala musiklegenden Giovanni Đoko Ćorić. Det var en rockkonsert i en överfylld konsertsal som både var en hyllning till den avlidne, men också till en förfluten och fredlig epok. För första gången på tolv år efter krigsslutet kunde gamla vänner träffas, trots att de bott i samma stad hela tiden. Det rädde ett värdigt lugn, där fanns leenden och sång, vänliga och nyfikna ansiktsuttryck. Medan verserna klingade ut från scenen gick tankarna till ungdomsdagarna, och krigets trauma hamnade inom parentes. Vad antyder detta? Att det var en ritual i förbrödring, en spontan "hantering av det förflutna"? Till skillnad från minnesceremoni på berget Hum eller den 9 november-ritualen på Den gamla bron, handlade denna minnesceremoni i Abrašević om likheterna, inte skillnaderna. Det var ett av de avgörande ögonblicken, när de enskilda minnena bidrog till att skapa en kollektiv upplevelse, när motsättningarna för ett ögonblick löstes upp i det man delade. OKC Abrašević kunde skapa ett gemensamt rum där såväl skillnader som likheter, smärta som glädje kunde komma till uttryck utan att vara hotande.

Antropologen Tamar Ashuri lyfter fram olika processer i detta att minnas. Å ena sidan finns *common memory* som behålls av dem som minns personligt upplevda episoder. Å andra sidan bevittnas *shared memory* som kräver kommunikation och som kommuniceras från centra i vilka "historia skrivs" (jfr Ashuri 2005:425). Minnesceremoni till minne av Giovanni Đoko Ćorić i OKC Abraševićs regi var en sådan händelse i Mostar, som visade på den dynamik

som finns när ett *common memory* genom ritualerna förvandlades till ett *shared memory*, något som var förmer än bitterheten över gångna oförrätter. Det var ur sådana händelser som fröet till försoning grodde.

Föryngring

Den 26 juni 2008 hölls en givarkonferens riktad till mostarbor runt om i världen. Den var anordnad av OKC Abrašević. Mina anteckningar säger:

Till mostarbor runt om i världen. Vi vet att Mostar är Er favoritstad. Vi vet att ni saknar gator, dofter, umgänge som ni var tvungna att lämna och åka långt bort i världen. [...] Vi har beslutat att bygga upp Abraševićs förstörda anläggningar [...] Vi (numera Abraševićs aktivister) vänder oss till Er med begäran att gå med oss och att vi tillsammans bevarar minnet av Mostar, av Era och våra liv. Vi beslutade att förnya Abrašević och vi har ingen avsikt som helst att ändra namnet på den [...] Idag är det Ungdomskulturcentrum (OKC), som inte skäms för sitt förflutna, socialism, arbetarklassen och alla de besvär som Abrašević genomgick under den turbulenta historiska tid precis som Mostar.

Med den uppmaningen ville OKC Abrašević erinra om det offentliga rummet i Mostar som något gemensamt, som något som skulle omsättas från minne till realitet. Särskilt bland dem som hade flyttat utomlands och nu såg längtansfullt på staden och på avstånd.

Ett av de grundläggande målen för OKC Abrašević var att tillhandahålla en plats för ungdomar. Någonstans skulle man börja och givarkonferensen, som syftade till att samla pengar för återuppbyggnad av hela Abraševićs kulturcentrum, ingick i en långsiktig strategi. Tanken var att omvandla den till "Ungdomshostel" som skulle säkra fasta inkomster och bidra till att skapa en "kulturell-autonom zon", som skulle vara självförsörjande och fungera oberoende av extern finansiering. Vid skrivande tidpunkt (2011), har man fortfarande inte lyckats med att ordna medel för en återuppbyggnad som skulle ge en hållbar utveckling. Varför?

Anledningarna är många: en misslyckad kampanj, brist på allmänt intresse, avsaknad av kulturpolitiska riktlinjer på såväl lokal som nationell nivå. Detta trots att OKC Abrašević är, för att tala med mostarbaserade teatervetaren och regissören Tanja Oručević-Miletić, en av de få kulturella institutioner i landet som har en konsekvent kulturpolitik som inkluderar allt ifrån forskningsarbete med insamling av immateriella arv som gamla sånger och berättelser om staden till mediecentrum, musik- och teaterscen, projektion av konstnärliga och dokumentära filmer, litterära klubben etc. Abrašević är definitivt den

enda kulturella institution i BiH som inte i första hand visar sin egen produktion²⁵. Mostar befinner sig fortfarande i efterkrigstidens övergångsperiod och återuppbyggnad, stadsplanerna är omöjliga att göra klara och detta har fått konsekvenser för föreningens verksamhet. Så många praktiska frågor rörande juridisk äganderätt och allmännyttans utrymmen, liksom de dagspolitiska dispyterna på lokal nivå sätter käppar i hjulet. Praktiska frågor av det slaget verkar förlamande och hindrar en planering för nuet och framtiden.

Motståndstaktiker

Maj månad 2010. Konsert i OKC Abrašević. *Diplomatz* är genialisk. Varje gång han beträder scenen, förvånas publiken på nytt av förvandlingen från en känslig själ till djävul. Han är iklädd en vanlig t-shirt med Che Guevaras bild på. T-shirten är i själva verket ett rekvisit som han i en teatralisk iscensättning överstryker med tejp. Che Guevara förvandlas till en icke önskvärd hjälte. *Diplomatz* flirtar inte med publiken utan rör sig *i* och *med* den. Allt han tar med sig är elgitarr och sång. Trots det känns mosaiken inte som målad med brutet penseldrag, utan försedd med dunig pappersteknik. Han viskar:

Diplomatz. Foto: Elma Zekić 2010

Broderskap och enighet slutade på två nivåer, i massgravar och i koncentrationsläger, på vilken av dessa två vill du att jag ska spela? Din nostalgiska fitta! Må Jugoslavien knulla din mamma! Må *Balkan Beat* och *Regionen* göra detsamma! Må *Tito* knulla både din pappa och mamma! Broderskap och enighet slutade

på två nivåer – framför avrättningsbataljoner och mass-slaktare! På vilken av dessa två nivåer spelar du? Din nostalgiska fitta! Må *Bijelo Dugme* knulla din mamma! Må *Lepa Brena*, *Johnny Štulić* och *Paket aranžman* göra detsamma! *Kommunismen* både din *svastika* (läs även svärmor: eg. anm.) och mamma! A-Ha A-Ha. Broderskap och enighet är avslutad! Det är dags att vi lär känna varandra, så som vi verkligen är ...

Damir Avdić, alter ego *Graha*, *Diplomatz* eller *Bosnian Psycho* som han också kallas för, är en intermedialist: musiker, konstnär och författare från Tuzla. För många beundrare av hans verk som jag kom i kontakt med, är *Diplomatz* helt enkelt – en kamrat. Det otillräckliga jaget. Den som, för att tala med en besökares intryck ”i stället för mig själv spottar ut all bitterhet som finns inom mig”.

I sitt opus handskas *Diplomatz*, som han själv säger, med ”urbana frustrationer” som en genomsnittlig ung man i BiH lider av. Han är en av de få artister på den bosniska musikscenen som framför sin ståndpunkt kompromisslöst, utan att spara på svordomar eller vulgarismer. Det handlar om ”*ispucavanju poslijeratnih trauma*/efterkrigets trauma out-shooting”, som en musikkritiker från Kroatien tolkade det. På omslaget till skivan ”Av törnen och stinger”, som fanns att köpa på konserten, återigen bilden av den överstrukne Che Guevara. *Diplomatz* tolkar: ”Detta är ett album för vuxna. Då tänker jag inte på levnadsåren, naturligtvis. Jag tänker på dem som är medvetna om att Che Guevara idag är ett varumärke som Diesel, Puma, Hillfinger [...] Där finns det inte en kuk i revolutionen.” Hans kritik riktar sig både mot individen och mot samhället som helhet. Efter showen, beskrev han sin relation till Abrašević som ömsesidig och kompletterande.

Människor är handlande varelser, anser Hanna Arendt i boken *Human Condition* (1958), och tillägger att det aktiva livet (*viva activa*), det vi gör som handlande människor, också gör oss till sociala varelser. Det är också då som gränserna mellan det privata och offentliga suddas ut.

Viva activa, Antifa

Abrašević är tydligt politiskt positionerad. När jag så sent som i juli 2011 kom på semesterbesök till Mostar och Abraš, bevittnade jag en pågående minneskampanj. Medan unga manliga Antifa-aktivister i 30-årsåldern ägnade sig åt handgjord tryckning av affischer, sydde deras jämgamla kvinnliga arbetskamrater en jättelik banderoll till minne av ”70-års jubileet av upproret mot fascismen i Bosnien och Hercegovina”.

70-år av upproret mot fascismen i BiH. Foto: Dragan Nikolić 2011

Anledningen till att de sydde egna banderoller, målade och *för hand* gjorde affischerna, sublimerades till en enkel hyllning till alla de människor i landet som 1941 stod upp emot fascistiskt förtryck. Idag är de medvetna om att ”varje revolution bär på fröet av egen förstörelse”, som den erfarna Antifa-aktivisten Boro, en skarp och mycket kritisk man i 35-årsåldern uttryckte det, genom att dra paralleller till den historiska antifascismen i BiH och Jugoslavien.

Antifascistisk aktivism av idag präglas av fredliga metoder. ”Än så länge”, som Ramiz, också han i 35-årsåldern, påpekade för mig, medan han gjorde affischerna som färgade hans händer röda. ”Än så länge” fanns det varken något pågående krig, uttalade fascister eller yttre fiender att bekämpa, som fallet var under andra världskriget. Men det som fanns och präglade samtida BiH:s samhälle, tyckte mina samtalare, var ett kontrollerat krigstillstånd, en ”förklädd fascism” och internationellt protektorat. Deras mission, menade man, var att medvetandegöra om existerande faror för samhället som helhet. Och de gjorde det genom att påminna om historisk antifascism, genom att organisera aktioner för rengöring av gator från nazistiska symboler och rasistiskt klotter, genom att ordna Antifa-festival med kulturanalytisk debatt, musik och film. Och de gjorde det också genom att medialt ifrågasätta kommunalfullmäktiges passivitet ifråga om ändring av omtvistade gatunamn i staden, diskriminering ifråga om valet av borgmästare som prejudicerat pendlar mellan en bosnienkroat och en bosnienbosniak. Överhuvudtaget, genom att verka offentligt och göra sin röst hörd.

Abraševićs idé med antifascistiska politiska praktiker präglas av mottot ”sunt förnuft och mänsklig värdighet utkräver att vi motsätter oss utrotning av mångfald”. En återkommande och framåtriktande maxim som kan spåras i UNESCO:s symboliska utlåtande och vision om Mostar med ”human

solidarity for peace and powerful co-operation in the face of overwhelming catastrophes”. Men till skillnad från 9 novembers minnesceremoni och ett lokalpatriotiskt, etno-nationellt och i sten inristat budskap, bevittnar vi här en aktiv antifascism som vill bryta sig ur en isolerad position.

OKC Abrašević profilerades i första hand som motpol till etniska motsättningar och nationalistisk politik genom den form av motstånd som hänvisar till kulturella värden, till kontinuitet i arbetarrörelsen och vänsteridéer, men också till minnen om Mostar, en stad där hälften av befolkningen vuxit upp i blandäktenskap, en stad som uppskattade och levde med förståelse för denna mångfald, något som dagens makthavare i en överförd bemärkelse motverkar. Detta bekräftas av teaterregissören Oručević-Miletić:

Tron på framsteg, en kritisk granskning av världen och samhället, bred humanistisk vision – dessa är idékonstanter i Abrašević av idag. Hur moderna och allvarsamma de är, bevisas av det faktum att för en hel del vänner från aktivistiskt och akademiskt liv från hela världen är denna institution ett exempel på att den ”nya-vänstern” i sin praktiska form är möjlig²⁶.

Som en paraplyorganisation för lokala subkulturer och icke-statliga rörelser, genomgick OKC Abrašević en transformation från ett idéstadium till att bekräftas som en politisk medveten och offentlig kulturell institution med en fast och konsekvent kulturpolitik. Oručević-Miletić tillägger:

Abraševićs ursprungliga mission efter det senaste kriget i Bosnien och Hercegovina, och särskilt som en följd av den tragiska konflikten mellan bosniaker och kroater i Mostar, var integrationen av ungdomar från två etniska grupper över den s.k. delningslinjen. Det kan aldrig nog betonas att i detta uppdrag en ”alternativ” grupp av människor gjorde större framsteg än alla andra, oftast dyra och komplicerade internationella samfundets projekt²⁷.

Som en konsekvens av kriget har det genom de senaste två decennierna ”ständigt varit strid om vilka grupper som har den mest legitima rätten till stadens minne och historia” (jfr Kayser Nielsen 2007:151). Valet att organisera sig ”under ett och samma tak”, viljan att på frivillig basis experimentera med sin frihet, att vara med och skapa snarare än att vara passiva åskådare och offer för alienation av den vardag de lever i, gjorde att aktivisterna i OKC Abrašević lyckades med att sätta sin egen stämpel på staden med full exterritorial självständighet.

Bron över det torra

Den emotionella och den evokativa faktorn som OKC Abrašević av idag väcker hos mostarborna, på båda sidor av den politiska delningslinjen, är en gemenskap förankrad i historia och stadsidentitet. När minnena relateras till plats förstärks såväl platsens som minnenas innebörd. Historien blir en del av varje plats betydelse. Men det finns inte en historia utan många, beroende på hur det förflutna återberättas (jfr Saltzman & Svensson 1997:111). Att diskutera platsens historia blir emellertid att diskutera samtiden. Kulturcentrum Abraš, i denna tudelning, är ett territorium där människor är förankrade i minnen, biografier, medan ytan i sig är en geografisk areal som återigen upplevs som ett gemensamt kulturellt rum.

Enligt majoriteten av mostarborna som jag kom i kontakt med, såväl de som stannade och de som lämnade, är det nästan omöjligt att föreställa sig en framtid värd att leva i utan en gemensam identitet i stadsrummet. OKC Abrašević betraktas just som en av de drivande krafterna bakom stadens kulturliv. Inte bara som en symbolisk kontaktzon som hanterar och läker minnenas sår, en fristad som aktiverar de nya generationerna med begränsade möjligheter till kontakt och uttryck. Abrašević har fått en stämpel som en motståndsplats i Mostars urbana rum vars aktivism uppmuntrar till en dynamisk process av kritiskt tänkande och kulturell produktion.

Sociologen Steve Pile (1997) menar att det är på *sites of resistance* som medlemmar i underordnade grupper agerar. Antropologen Susan Seymour (2006) utvecklar denna idé och menar att de psykologiska aspekterna, som motivation, spelar en avgörande roll: "Because resistance implies actor's intentionality to oppose in some way coercive institutions – whether by means of small, everyday acts of defiance or by organized revolt – they need to be endowed with the psychological capacities to do so" (Seymour 2006:316). Oručević-Miletić illustrerar det på ett bra sätt:

I närheten av Abrašević, på Aleksa Šantićsgatan, för femton år sedan, användes krigsfångarna för att skapa s.k. "levande sköldar", de var tvingade att med sina kroppar "skydda" stridande soldater vid fronten. Många oskyldiga människor förlorade sina liv vid den tiden på grund av all den ondska som Abrašević alltid kämpat mot: hat, nationalism, intolerans, uteslutande, dumhet, girighet och manipulation. Dagens Abrašević är denna levande sköld. Som med sin kropp försöker skydda sunt förnuft hos ungdomar och andra medborgare i Mostar från mördare, förstörare, hatare och manipulatorer²⁸.

Detta händer samtidigt som Mostar finns på UNESCO:s världsarvslista. Med tanke på bruk och missbruk av, geografiska avstånd *till* och den nuvarande

bristen på medvetenhet *om* de symboliska och kulturella värdena av Den gamla bron, skulle jag påstå att det är just OKC Abrašević som är den levande bron som förbinder den politiskt delade staden och dess invånare. Ett vitalt organ i stadens sjuka kropp som vårdar gamla och re-generar nya minnena. Den allstädes närvarande ”bron över det torra”.

Postscriptum

Det var februari 2011. Enligt mina samtalare är februari en månad när granatsplitter trängde igenom kroppen hos de överlevande försvararna och aggressorerna, oförmögna att skilja på etnisk tillhörighet. I Den gamla staden fanns inte en enda själ. *Stari*, var ensam och naken i sin vit-glans, enbart smekt av floden Neretva, överlämnad att motstå *Gornjaks* (kall nordvind) anstormningar.

Jag noterade även nya fasader, nyligen vitkalkade och fortfarande obebodda hus, en känsla av att vara i Mostar för första gången. Jag lärde känna staden på nytt. Hörde inga *liskaluci*, inga skämt som spreds från kaféerna. Stadsrummet var tomt på glädje. Ekonomisk kollaps återspeglades i tomma blickar på de bekanta ansiktena.

Vad återstår bakom oss i Neretvadalen? Nästan två decennier efter kriget och nästan ett decennium sedan återinvigningen av Den gamla bron är resultatet förödande. Utan överdrift är Mostar av idag det som östra och västra Berlin var under kalla krigets Europa. Utan en fysisk mur är Mostar av idag också det som Nicosia fortfarande är, mentalt åtskiljande. Det som Derry och Belfast är, ett med mural markerat och sekteristisk förseglat territorium. Mostar är fortfarande en delad stad.

Mostar delades avsiktligt och delningen är politiskt institutionaliserad. Mostar är en av de sista europeiska städerna där det inte finns några resta murar, men där den osynliga skiljelinjen är allmänt känd. Det är känt vem som politiskt och ekonomiskt regerar på den ena och vem som styr på den andra sidan av staden. Det vet fotbollshuliganer: *Ultras Zrinjski* på den högra och *Veležs Röda Armén* på den vänstra sidan. Det ser även en slumpmässig förbipasserande som överhuvudtaget vill lägga märke till det symboliskt sönderdelade offentliga rummet, som identifierar klotter på byggnader med stötande nationalistiska och fascistiska innehåll. Barnen mobbas och slåss blodiga av *de andra* bara för att de talar *fel* språk.

Den rumsliga uppdelningen av Mostar, för att tala med dramaturgen Bašović, är oskiljaktig från Mostars tidsuppdelning. Det har visat sig att de rumsliga uppdelningarna av Mostar har en och samma funktion, ett försök att behärska tid, kontrollera krigstillstånd.

Ja, bakom mig blev en delad stad kvar, där konsten att leva, en måttlig hedonism som mostarborna en gång i tiden skröt med, återstår endast att finna i de små dolda trädgårdarna. Och där det istället för *đul*-rosorna ligger *Kalasjnikov* från det senaste kriget begravda.

Noter

- 1 Kriget i Mostar började i maj 1992. Bosnienbosniaker och bosnienkroater kämpade tillsammans mot bosnienserbiska styrkor som i sin tur stöddes av paramilitärer och den gamla JNA. Efter en offensiv i Hercegovina, erövrade de kroatiska styrkorna den 13 juni 1992 Mostar (Mønnesland 1992:340). Situation i Mostar var inget undantag, när stridigheterna mellan bosnienkroater (HVO) och bosnienbosniaker (Armé BiH) trappades upp 1993. De bosnienbosniakerna som bodde på stadens västra sida fördrevs till den östra där de inringades och utsattes för skoningslös artilleribeskjutning. Den 9 november 1993 kollapsade bron och föll ner i Neretvas gröna vatten. Bosnienkroaternas handling väckte ett ramaskri runt om i västvärlden och ”TV-kanalerna visade gång efter annan den skakiga amatörvideon av brons kollaps, allt ackompanjerat av sporadiskt eldgivning” (Rodell 2007:76). Förstörelsen av Den gamla bron i Mostar ledde till ett internationellt politiskt initiativ som resulterade i Washingtonavtalet 1994. Det var året därpå, 1995, i samband med ”etnisk rensning” i Srebrenica som omvärlden återigen reagerade och som resulterade i fredsförhandlingar och Daytonavtalet.
- 2 (<http://whc.unesco.org/en/list/946>; hämtat 20080118).
- 3 (ibid.)
- 4 ”Office of the High Representative (OHR) is an *ad hoc* international institution responsible for overseeing implementation of civilian aspects of the accord ending the war in Bosnia and Herzegovina . The position of High Representative was created under the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina, usually referred to as the Dayton Peace Agreement that was negotiated in Dayton, Ohio, and signed in Paris on 14 December 1995. The High Representative, who is also EU Special Representative (EUSR) in Bosnia and Herzegovina, is working with the people and institutions of Bosnia and Herzegovina and the international community to ensure that Bosnia and Herzegovina evolves into a peaceful and viable democracy on course for integration into Euro-Atlantic institutions”. (http://www.ohr.int/ohr-info/gen-info/default.asp?content_id=38519; hämtat 20080128).
- 5 Den stora skillnaden är, än så länge, att Cypern återigen har blivit ekonomisk stabil. Åtminstone landets södra delar. För turkcyprioterna i norr, i pseudo staten NTRC, är även denna fråga långt ifrån löst, i likhet med efterkrigs Balkanstater.
- 6 *Nadrealisti* – talspråk; bokstavlig översättning – Surrealisterna eller Top Lista Nadrealista (Surrealisternas Topp Lista) var en fortsättning på den samhällskritiska rörelsen *New Primitivs* som under 1980-talet levde och verkade i Sarajevo (BiH). Deras Monty-

- Pytonliknande känsla för svart humor har, minst sagt, varit ett av de mest inflytelserika postmodernistiska fenomenen i det kulturella livet i såväl BiH som Jugoslavien.
- 7 *Liftara*-byggnaden är känd för att vara den första byggnaden med en elhiss i Mostar, från 1930-talet. Hissen var dock inte i drift eftersom elmotorn stals under kriget.
 - 8 (<http://www.e-novine.com/feljton/34126-Sablasti-sruenih-spomenika.html>; hämtat 20100312).
 - 9 (<http://www.bljesak.info/web/article.aspx?a=ca5ab4bd-0cdc-4229-9564-776ef40291f4&c=a76d03e1-6e68-46ef-9626-00aa1c12c7ae>; hämtat 20111211).
 - 10 (<http://www.abrasmedia.info/idejni-kanal/abra%C5%A1ev-povratak-u-budu%C4%87nost/mostarenje-i-mi%C5%A1ljenje>; hämtat 20090505).
 - 11 (http://www.poskok.info/index.php?option=com_content&task=view&id=8439&Itemid=1; hämtat 20110916).
 - 12 (<http://hr.wikipedia.org/wiki/Mostar>; hämtat 20110220).
 - 13 (<http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=38637>; hämtat 20100820).
 - 14 (<http://dnevnik.hr/vijesti/svijet/specijalci-cuvaju-jubilarni-kriz.html?ar=;> hämtat 20070623).
 - 15 (http://www.troplet.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=44&Itemid=1; hämtad 20110520).
 - 16 (<http://dnevnik.hr/vijesti/svijet/kriz-iznad-sarajeva-kao-spomenik-srpskim-zrtvama-u-bih.html>; hämtat 20120211).
 - 17 (<http://whc.unesco.org/en/list/946>; hämtat 20080115).
 - 18 Detta är ett uttalande från en av medlemmarna i de kroatiska paramilitära styrkorna avseende de bosnienbosniakerna och det kulturella arvet under kriget 1993 i Mostar (se Sells 2002:125; jfr Riedlmayer 1994).
 - 19 En parallell process är fallet Dubrovnik i Kroatien. Läs mer i Povrzanović Frykman 2002.
 - 20 Historien om brovåktarna – *mostari* – daterar sig från tiden före och efter Den gamla brons uppbyggnad under 1500-talet. Brovåktarna fyllde två funktioner, dels en ekonomisk då de tog betalt av alla som ville ta sig över bron, dels som militär formation som försvarade brons strategiska position mot fientliga attacker. Historikern Hivzija Hasandedić (2005:126) skriver att *mostari* lyckades försvara bron, bland annat vid fyra tillfällen då venetiansk militär gjorde räder i de här områdena.
 - 21 De publika scenframträdanden av populära sångare som Thompson och Ceca, som min samtalare nämnde, är ofta förknippade med den kroatiska eller serbiska nationalismen. Ett välkänt fenomen, omskrivet även i svenska media, inte minst i samband med Cecas konsert i Malmö 2007. (läs mer på www.sydsvenskan.se/malmo/article220447.ece; hämtat 20091018).
 - 22 Jag var knappt fem när Tito dog. Tydligt minns jag sirenen till hans ära, samma ljud som elever i Mostar konfronteras med, på minnesdagen av den 9 november 1993. Även i Sverige påminns jag den första måndagen i månaden, när brandkåren övar för krisläge. Det är precis samma signal som på årsdagen av Titos död förklarade det offentliga rummet i hela Jugoslavien, varje 4 maj i kalenderåret, exakt kl. 15.05.
 - 23 Bosnienkroatisk befälhavare i krigets Mostar, Slobodan Praljak, döms i Haagtribunalen för krigsförbrytelser. I 2011 var domslutsprocessen mot Slobodan Praljak fortfarande oavslutad. Under hans kommando ödelades Den gamla bron i Mostar. Trots det negligerar och relativiserar nuvarande bosnienkroatiska nationalpolitikerna detta faktum. Som en följd av en aktiv destruktion av kulturarvsmonument i samband med 1990-talets krig på Balkan, har man även uppdaterat Haag-konventionen från 1954. I 2011 var domslutsprocessen mot Slobodan Praljak fortfarande oavslutad.
 - 24 (http://xyfilms.net/index.php?option=com_content&task=view&id=14&Itemid=31; hämtat 20120201).
 - 25 (<http://www.abrasmedia.info/idejni-kanal/abra%C5%A1ev-povratak-u-budu%C4%87nost/abra%C5%A1evi%C4%87ev-genius-loci>; hämtat 20090505).

- 26 (<http://www.abrasmedia.info/idejni-kanal/abra%C5%A1ev-povratak-u-budu%C4%87nost/abra%C5%A1evi%C4%87ev-genius-loci>; hämtat 20090502).
- 27 (ibid).
- 28 (ibid).

VIŠEGRAD

Inledning

”Han föll i leran och kände en gevärspipa, såg ett skäggigt och vasst ansikte, såg döden och hörde orden: Välkommen till serbiska republiken.”¹ En av bussresenärerna citerade versen ur en känd 90-tals rocksång som berättar om tre vänner i huvudstaden Sarajevo som på grund av kriget och plötslig insikt om sin etniska tillhörighet, gick skilda vägar för att aldrig återförenas. Han mumlade den varken högt eller lågt, mer för sig själv.

Den sjungande bussresenären var i 40-årsåldern, född i Višegrad men levde och arbetade sedan kriget i Sarajevo. Till skillnad från en majoritet av bosnienbosniakerna sålde han aldrig huset i födelsestaden och brukade åka dit över helgerna eller i mån av ledighet. Han kunde varken glömma eller förlåta 1990-talets krigshändelser, men hatade gjorde han inte. Även om många ur hans familj blev angivna av en bosnienserbisk granne, bortförda och sedan dess var spårlöst försvunna blev han själv räddad till livet av en annan granne, som på egen risk körde honom ut ur staden. I denna del av världen, sa han, fanns det muslimer, serber och vilda djur. Idag finns det bara serber och vilda djur. Vi får se vem som finns kvar till slut, poängterade han.²

Vägen från huvudstaden Sarajevo till det mytomspunna östra Bosnien och Hercegovina gick via ”Tito-tunneln” över Romaniaberget. Ett landskap som i socialistisk minneskultur blev omsjunget som ”partisanernas stig”. Ytterligare en marschrouten för Titos stab som under andra världskriget gick från Serbien över Drina för att söka sin tillflykt i Bosnien. Under 1990-talets krig var det flyktvägen för hundratusentals bosnienbosniaker från östra Bosnien som sökte skydd i de mellersta delarna av landet under kontroll av Armé BiH. En skylt på både det kyrilliska och latinska alfabetet avslöjar dagens territoriella markering: Välkomna till *Republika Srpska*.

Det som kriget inte lyckades förstöra är landskapet. När man når bergsfloden Drina, når man östra Bosniens livsnerv. Drina bildas genom sammanflödet av floderna Piva och Tara. Båda tar sin början i Montenegro och floden Taras kanjon ingår dessutom i nationalparken Durmitor som upptogs på UNESCO:s världsarvslista redan 1980. Längs Drinadalen sträcker sig en kedja av otillgängliga berg, vars toppar speglar sig i floden i eftermiddagssolen. Bergens rötter sträcker sig ned i vattnet, floran skapar en känsla av oförgänglighet. Naturen här är andlöst vacker.

Aziz Resulbegović-Defterdarević (1999), statlig tjänsteman i Kungariket Jugoslavien, tolkade i en historisk monografi *Višegrad i okolica* (Višegrad och omgivning), Drinadalens geopolitiska läge som en ”evig gränszon”. En territoriell skiljelinje mellan Västom och Östom, som i början av första världs-

kriget delade Österrike-Ungern från Serbien; idag Bosnien-Hercegovina från Serbien.

Immaterialitetens källa och materialitetens höjdpunkt i detta rika landskap är Bron över Drina i Višegrad:

Bron över Drina. Foto: Lucija Mujanović 2011

Ett världskultursarv taget i anspråk

År 2007 upptogs Mehmed-paša Sokolovićs bro, som det andra monumentet i BiH, av *The World Heritage Committee* på UNESCO:s världsarvslista. Det skedde i Christchurch, Nya Zeeland:

The Mehmed Paša Sokolović Bridge of Višegrad across the Drina River in the east of Bosnia and Herzegovina was built at the end of the 16th century by the court architect Mimar Koca Sinan on the orders of Grand Vizier Mehmed Paša Sokolović. Characteristic of the apogee of Ottoman monumental architecture and civil engineering, the bridge has 11 masonry arches with spans of 11 m to 15 m, and an access ramp at right angles with four arches on the left bank of the river. The 179.5 m long bridge is a representative masterpiece of Sinan, one of the greatest architects and engineers of the classical Ottoman period and a con-

temporary of the Italian Renaissance, with which his work may be compared. The unique elegance of proportion and monumental nobility of the whole site bear witness to the greatness of this style of architecture³.

Erkännandet grundade sig på UNESCO:s definition av *Outstanding Universal Value*:

The universal value of the bridge at Višegrad is unquestionable for all the historical reasons and in view of the architectural values it has. It represents a major stage in the history of civil engineering and bridge architecture, erected by one of the most celebrated builders of the Ottoman Empire. The bridge particularly bears witness to the transmission and adaptation of techniques in the course of a long historical process. It also bears witness to important cultural exchanges between areas of different civilizations. It is an exceptional representative of Ottoman architecture and civil engineering at its classical apogee. Its symbolic role has been important through the course of history, and particularly in the many conflicts that took place in the 20th century. Its cultural value transcends both national and cultural borders⁴.

De gemensamma dragen med Den gamla bron i Mostar är påfallande. Samma år som bron i Mostar invigdes (1566), lät Mehmed-paša Sokolović påbörja planen för bron över Drina. Uppdraget fick den store osmanske arkitekten *Mimar Sinan*, vars lärning *Mimar Hayrudin* gjorde ritningen till bron i Mostar. Vid brons landfäste, berättar en minnestavla, *tahir*; att bron påbörjades 1571 och invigdes 1577. Sokolović finansierade personligen bygget av båda dessa broar (Resic 2006:80). Massivt närvarande och till synes oberörd och opåverkad av människans handlingar och naturens gång, såg denna bro i Višegrad härskare, krig, och till och med översvämningar passera. Som en geostrategisk plats fortsätter bron över floden Drina att framträda som symbol för människornas och i synnerhet lokalbefolkningens längtan efter beständighet.

Förutom de enastående arkitektoniska värden och den historiska roll som UNESCO beskrev, har Bron över Drina också "ett kulturellt värde som över-skrider både nationella och kulturella gränser". Vad menade förslagsställarna med det? Är det ytterligare ett uttryck för UNESCO:s strävan att lyfta upp enskildheter ur sitt lokala sammanhang och göra dem till globala minnesplatser? Den gamla bron i Mostar blev ju "totemiserad" som en symbol för gränsöverskridande, en bro för *cross-border* som skulle förena människor och världar (Nikolić 2008). Bron över Drina symboliserar sannolikt detta men också så mycket mer. Vi har tidigare kunnat se hur Den gamla bron i Mostar fungerade som ett *space of appearance* – alltså en plats som kunde användas för politiska syften. Här hanterades de många minnena från 1990-talets krig. Men

användes den här bron också *underifrån*, av lokalbefolkningen där fokus alltid ligger på de värden och de minnen som angår just dem här på denna plats (Duijzings 2007:144) och hur förhöll sig detta till definitionerna *ovanifrån*, alltså den symbol för gränsöverskridande som UNESCO orkestrerade? Vad vi kan se i Višegrad förefaller vara detta, men också mycket annorlunda processer än dem vi kunnat följa i Mostar.

Broar blir lätt till symboler. De har, som Martin Heidegger skrivit om i *Building, Dwelling, Thinking*, förmågan att förena och framkalla. De samlar upp omgivningen och gör den synlig – den får flodens stränder, det strömmande vattnet, landskapet med himlen över att *framträda* och bli tillgänglig för oss (Heidegger 1975:152f). De har en kvalitet i sig själva som sträcker sig utöver vad vi projicerar in i dem.

I det följande kommer jag att tillämpa Timothy Ashplants, Graham Dawsons och Michel Ropers idé om *commemorative arenas* (Ashplant, Dawson and Roper 2000). Bron har som vi skall se kommit att tillfälligt användas som en arena för att minnas offer från det senaste kriget i regionen. Och detta är av naturliga skäl en högst problematisk aktivitet i ett område där minnena fortfarande värker. Detta innebär också, för att tala med antropologen Ger Duijzings, "that war events and their memories are "managed" differently by the various actors, depending on their own war experiences, political objectives and interests. What is common to all these perspectives is that they are selective: they remember some episodes while concealing or forgetting others" (Duijzings 2007:144).

Syftet med detta kapitel är att analysera brons roll i de rituella sorgehögtiderna som ägde rum här. I fokus står de handlingar och den intentionalitet som tog sig rituella uttryck här på det som var avsett att vara ett gemensamt kulturarv. Det skeende som jag hade möjlighet att följa var just hur monument och kulturarv används för att uppenbara respektive dölja näraliggande händelser. Här kom ett världskulturarv att få ny betydelse för att det låg mitt i en djup konfliktzon. Här öppnades en oväntad möjlighet att låta ett minnesmärke både fungera som platsen att minnas ett gripande trauma, och samtidigt fungera som en terapeutisk arena för samma traumatiska erfarenheter – kanske på sikt också fylla rollen som en plats för försoning.

Bron som världens mittpunkt

Sofa är en u-formad stenblocksanläggning som fungerar som utsiktsplats på brons mitt. Jag sitter bekvämt på den varma stenen i majsolen, på den mötesplats som generationer av višegradabor växte upp med, på platsen där

nobelpristagaren Ivo Andrić tillbringade sin barndom, där han lyssnande på višegradsbornas berättelser, fick inspiration till sin världsberömda historiska roman *Bron över Drina* (1945).

Alla dessa tankfulla blickar över Drina, från kommunalarbetare med kvast i händerna till förbipasserande višegradsbor och turister på genomresa, samtliga lutade mot brokanten, vilande tankar och förhoppningar som följde floden. Drina speglade omgivningen, men också *ćuprija* – den egna siluetten i eftermiddagssolen. Denna dubbla vision är en konstnärsdröm. Och allt som omger bron: en båt, en lykta, virveln av fiskar som vakar och hoppar, allt ingår i ett landskap som både är fantasi och verklighet.

Bron över Drina är utgångspunkten; det var härifrån som man flottade förr i tiden, och idag far med båtarna längs Drinas kanjon. Att gå över bron är som att binda samman faser i livscykel: födelse, åldrande och död. Så här beskriver en av mina huvudsamtalare, en kvinna i 40 årsåldern, och turistrådets direktör i staden, brons strategiska läge som stadens centrum och världens mittpunkt för en višegradsbo:

Sjukhuset i Višegrad ligger på andra sidan av Drina. Det är där som födseln äger rum. Nyfödda i sin första levnadsvecka kommer till staden via bron. Livet sker runt bron. Den första kärleken utspelar sig på *ćuprija*. Alla trevliga händelser och kulturevenemang har anknytning till bron. Och vad jag måste säga är att kyrkogården ligger nära sjukhuset, och det innebär att alla de som fullföljer sina liv, ändå måste över bron.

För den višegradsfödde sarajevostudenten, konstnären och kuratorn i Višegrads konstgalleri, är bron främst en symbol för ett materiellt kulturarv men ändå skapat som en frukt av människans andlighet:

Jag upplever inte bron endast som arkitektonisk byggnad – eller brons funktion av en bro. Jag vill återanknytta till den lyriska versen som finns på *ćuprijas* övre och yngre minnestavla, egentligen *tarih*: ”Må Gud välsigna denna byggnad, denna underbara och vackra bro”(jfr Andrić 1960:66). Denna bro har en själ. Den är ett levande väsende, inte bara en summa av väl ihopsatta stenblock. När Ni stirrar på *honom*, utbyter ni i princip blickar. Jag kan inte släcka törsten. Och det är bra. Jag målade tusen av *hans* ansikten och tro mig, fortfarande inte den rätta.

Brons historiska och kulturella betydelse har väl beskrivits i litteraturen. *Bron över Drina* ingick i den obligatoriska skollektyren i forna jugoslaviska sammanhang. I boken följer vi en historisk skildring av den bosniska provinsen Višegrad, alltifrån 1500-talets vardag under osmansk feodaltid till året 1914 och Österrike-Ungerns styre vid början av första världskriget. Det är bron som

spelar huvudrollen och den binder inte enbart samman kristna och muslimer, öst och väst utan också människans tro och önskningar till tid och rum. Där på *ćuprija* har generation efter generation av višegradabor fått den lilla stadens omedvetna filosofi: ”att livet är ett obegripligt under, ty det slösar och ger oupphörligt ut sig själv och ändå varar det och står starkt ’som bron över Drina’” (Andrić 1960:79). Bron över Drina förenar människors öden som är flyktiga med en stenbyggnad som är evig. Till skillnad från Mostar var villkoren i Višegrad annorlunda också på grund av den materialitet som fanns. Här existerade redan en monumental bro som genom legenden och via den litterära fiktionen fått sin tolkning. Det var bestämt vad bron stod för. Och vilka förhandlingar kunde då egentligen äga rum? Handlade det inte bara om att bygga vidare på den narration som redan fanns?

Krigsminnen i konfliktzon

I maj 2007 gjorde jag mitt första fältbesök och bokade ett rum i det kommunalägda Hotell Višegrad, vid bron, i stadens centrum. Rummet var litet, hotellet slitet. Känslan av att ingenting hade renoverats sedan hotellet byggdes på 1970-talet var påtaglig. Men det som gjorde störst intryck på mig var en skräckinjagande iakttagelse, att de fyra väggarna som omgav mig, att den säng jag låg i, för femton år sedan kunde ha varit en av skådeplatserna för de lokala bosnienserbiska paramilitärernas och poliskårens grymheter och övergrepp. En ”våldtäktskamp”⁵. Kunskapen om vad som kunde utspelats på Hotell Višegrad gjorde mig illamående, fick mig att skämmas för att jag skulle vistas där som iakttagande besökare. När den fåtaliga och dåligt avlönade hotellpersonalen berättade att hotellet inom kort skulle privatiseras och renoveras, undrade jag om en ny fasadputs skulle kunna dölja de hemska minnena från det förflutna och de känslor av obehag som verkade sitta i väggarna.⁶

*Monument till minnet över fallna serbiska soldater i fosterlandskriget 1992–1995.
Foto: Dragan Nikolić 2008*

Mitt emot hotellet ligger ”De stupade soldaternas torg”, ett namn av nyare datum. Ett gigantiskt ”Monument till minnet över fallna serbiska soldater i fosterlandskriget 1992–1995”, föreställde en soldat med sitt svärd stött mot marken och ett handtag i form av ett kors. Det ortodoxa korset anspelade på den patriotiska devisen *Dulce et decorum est pro patria mori* (Det är ljuvt och ärofyllt att dö för fäderneslandet). Soldaten som offrade sig för fosterlandet var också knuten till Kristi passion. Men det krig han fallit i var inte kriget för *fosterlandet* Republika Srpska. Den delen av Bosnien grundades så sent som 1992. Nej, snarare var det den utopiska, storserbiska drömmen om ett heligt och befriat etniskt territorium. Det var något värt att dö för.

Uppe på kullen med utsikt över staden, låg en nybyggd ortodox kyrka. Här, intill ruinerna av den medeltida staden Pavlovica, ligger en militär gravplats. Även här görs epoken 1992–1995 aktuell genom inskriptioner över stupade lokala bosnienserbiska och hitkomna ryska och ukrainska legosoldater. Gravstenarna är gjorda av enorma marmorblock. Krigarna är avbildade i full militär utrustning. Deras kall beskrivs med hjälp av inristade vapen som bildligt följer med dem till den andra världen: från en Kalasjnikov till en hel stridsvagn. Den groteska gravplatsen fullbordas genom episka hyllningar till de dödas hjältemod och patriotism.

Gravstenarna. Foto: Dragan Nikolić 2009

Såväl den militära begravningsplatsen nära den nybyggda ortodoxa kyrkan som ”monument över fallna serbiska soldater i stadens centrum”, har en särskild status i Višegrad idag. Dessa *lieux de mémoire*, för att tala med Nora, har som uppgift att meddela förbipasserande om det stora offret, det kollektiva och det individuella, som ”befrielsen” av staden kostade. Oavsett form eller symbol på minnesmärkena: antingen det var ett svärd eller en stridsvagn, den medeltida hjälten eller rysk/ukrainska legionären, det gemensamma draget är uppoffringarna och krigsminnena.

Till de bördor som kriget lade på den bosnienserbiska lokalbefolkningen, skall enligt samtalaren Olivera, läggas de många *newcomers*, människor som kom utifrån, till exempel från staden Goražde, Sarajevo, även från Hercegovina (jfr Kolind 2007, 2008). Kort efter kriget hade staden Višegrad över 20 000 invånare, mestadels krigsflyktingar som gjorde stadens gator livliga och butiksvänliga. Det är inte längre så. De flesta flyktingar återvände, antingen hem eller till en tredje destination, många till den ekonomiskt mer välmående kommunen Bijeljina i nordöstra delen av landet. Idag är Višegrad återigen en fattig *kasaba* (småstad) på ett par tusen invånare med den vackraste bron som någonsin funnits mellan Belgrad och Dubrovnik och många övergivna affärslokaler i stadens centrum som talar om invånarnas bristande köpkraft. Men att vara öppen mot det främmande, att öppna sina dörrar för främlingar och krigsflyktingar är något som turistrådets direktör i Višegrad är stolt över och som hon tillskriver en *open minded* lokalkultur.

Ekande tystnad

Mina erfarenheter talade om något annat. Nästan alla mina försök att samtala med dagens invånare i Višegrad om vad som inträffade, krigshändelser och förbrytelser som var väl kända i omvärlden, slutade snöpligt. Egentligen fick jag intrycket att det var just jag, en främling, som i varje kontakt fick förklara mina skäl och avsikter med att komma till Višegrad. Idag är Višegrad staden där bara minnesmärkena, men inte människorna vill tala om perioden 1992–1995. Folk är rädda. Mötet med en av de få journalisterna i staden, illustrerar det bäst:

Ur fältanteckningar 20070517:

Jag ringde på ytterdörren. Journalistens syster öppnade dörren och frågade vad jag ville. Hon skulle rådgöra med sin bror först. Efter fem minuter kom hon tillbaka och berättade att hennes bror inte kunde ta emot mig eftersom han inte var hemma. Det vore bäst om jag försökte en annan dag, sa hon. Förvirrad, på väg ut, hörde jag en djup röst bakom mig:

Journalisten: God dag. Vad vill du?

DN: God dag. Några av era arbetskamrater hänvisade mig till er. De ansåg att Ni som journalist och višegradsbo skulle vara en bra samtalspartner. Jag är etnolog och skriver om Višegrad. Jag skulle gärna vilja tala med Er om staden, *ćuprija*, det förflutna och samtiden.

J: Ja, jag blev informerad om er ankomst. Vad vill du specifikt tala om?

DN: Bodde Ni i Višegrad under kriget?

J: Ja. Om detta skrev jag artiklarna i *Večernje novosti* (dagstidning i Serbien). Ni kan läsa om det där. I huvudsak är jag pensionerad. Jag är inte längre närvarande någonstans. Som du kan se lever jag bakom stängda dörrar. Att tala om detta ämne kan jag inte, eftersom jag verkligen inte såg någonting, inte heller har jag någonting att säga om det.

Dagens befolkning i Višegrad verkade inte vilja att tala om det förflutna. Man undvek att ta upp kriget. Sannolikt mest av rädsla för egen inblandning i eventuella krigstribunalprocesser och omgivningens repressalier. En annan förklaring till fenomenet kan vara, enligt författarna till boken *Shadows of War*, att Višegrads samhälle av idag konstruerat en slags tystnad, ”a socially constructed space in which and about which subjects and words normally used in everyday life are not spoken” (Winter 2010:4).

En av de få samtalare som var villiga att prata såväl om dåtid som nutid var Azra, en kvinna i fyrtioårsåldern, själv krigsflykting från centrala Bosnien, som med maken flyttade hit 1996. Hennes observationer var av professionell natur eftersom hon var den lokala ordföranden i den svenska systerorganisation *Kvinna till kvinna*:

Här försiggår ingen konfrontation med det förflutna. Nyss hade vi i Montenegro en tiodagars utbildning i icke-våldshantering. Där var människor från alla delar av forna Jugoslavien. Endast då människor har möjlighet att höra om den andra sidan blir det resultat, men folk här vill bara inte lyssna. För dem finns det bara en sida. Men många blir förvånade när de hör andra människors upplevelser.

Politiker och religiösa ledare håller människor i schack. Naturligtvis bär vi alla inom oss en del av denna börda. Jag tror inte att vissa saker får glömmas bort, men anpassas till nutiden. Alla har samma problem i vardagen.

Här försöker vi föra samman människor med olika etniska bakgrund, återvändande och lokalbefolkning, beroende på samtalsämne. Principer om tillit och försoning, respekt och solidaritet för framtiden måste skapas i kontinuerligt samtal annars blir det inga resultat.

Vardagslivet i Višegrad av idag präglas av tystnaden – krigsminnena och effekterna av krigsvåld förtigs. Det är svårt för människor att handskas med den egna skuldbördan om man saknar mekanismer för att konfrontera och hantera det förflutna. Latenta och obearbetade krigsminnen utgör fortfarande största barriären mot försoning och ett öppet samhälle som på sikt sätter radikala krafter i rörelse.⁷

Vad hände egentligen 1992?

Hur framställdes massmorden 1992 i den lokala berättelsen? Stadsbibliotekarien i Višegrad gav mig möjlighet att få se på det kritiska materialet i personalrummet – men inte ta någon kopia. Det var en videoinspelning från 90-talet som av mina lokala informanter och uttalade bosnienserbiska nationalister påstods innehålla beviset på att det var bosnienmuslimer som startade kriget i Višegrad. De ville förstöra bron över Drina. I fokus kommer så Bron över Drina och en översvämning som hotade brons konstruktion. En narrativ röst och en musikalisk bakgrund hade lagts på i syfte att höja spänningen. Kameran var fortsatt statisk och jag fick en ohygglig känsla av att Drina när som helst kommer välta bron. Som tittare fick jag också en lektion i historien. Berättaren

tog mig på en tidsresa och till tiden då Andrićs bro byggdes. Det var de otomanska väldenas ockupationstid; en tid då det serbiska folket betalade med blod och svett i sitt slaveri. Storvesiren Mehmed-paša Sokolović var i själva verket en serbisk pojke som bortfördes att tjäna som *yeniçeri* (på svenska janitsjarer, varmed menas ”ny soldat” – utvalda kristna pojkar som tjänade som infanterimilitärer och livvakter åt sultanen), men att han aldrig glömde sina serbiska rötter. Livegna tvingades sedan transportera stenblocken och bygga bron. De var offer för misshandel och svält. Straffet för upproriskhet var att de spetsades på pålar och huvudena sattes upp längs vägen. En psykologisk *don't forget*-rädsla, om det serbiska etniska kollektivets historiska lidande ända sedan slaget vid *Kosovo polje* 1389, spreds via filmen. Här fick jag mig till livs en historisk diskurs som fått träda in som ersättning för vad som utspelades i verkligheten – eller som bakgrund till händelserna. Den passade den förståelse som nu vunnit fotfäste i staden. Frånvarande på videoinspelningen var alla de välkända krigshandlingarna. Denna motberättelse var tydlig nog och rättfärdigade varför kriget alls började. I den ena nationella retoriken påminde bron om att kriget med ”turkarna” (läs: bosnienbosniakerna) ännu inte var avslutat. Och i den andra att den förbrytelse som den etniska rensningen innebar fortfarande inte var utredd.

Det som hände våren 1992

Det är nästan omöjligt att hitta en vuxen person i BiH som inte minns händelsen den 8 april 1992. Det var en lördag. Vid 2-tiden på eftermiddagen kom *breaking news* på den nationella radio-televisionen. Murat Šabanović, višegradsbo och ledare för den paramilitära bosnienbosniakiska formationen PL (*Patriotic League*), hotade spränga vattenkraftverket i Višegrad. Media i hela landet sände live-samtalet mellan honom, JNA generalen Kukanjac och landets president Alija Izetbegović. Višegrad var öde denna dag, invånarna flydde staden. Konsekvenserna av vattenkraftverkets sprängning skulle vara förödande, inte bara av ekologisk och materiell natur, bron över Drina skulle försvinna, men säkerligen också leda till oräkneliga människooffer.

Samme man, Murat Šabanović, skildras i boken *Balkan Bluz* (2007) som en av de mest medialt uppmärksammade protagonisterna för 1990-talets krig. I en intervju avslöjar han att hans paramilitära trupper beväpnade sig och genomförde aktioner riktade mot etniska serber i staden – långt innan blodsutgjutelsen i BiH började 1992. Riktlinjerna och uppdraget kom från SDA:s (det muslimska politiska partiet som leddes av Izetbegović) central i Sarajevo. Långt efter kriget, djupt besviken över SDA:a politik och att han reducerades

till en roll som bara ett politiskt redskap, erkände patrioten och nationalisten Murat att det var han som förstörde bysten av Ivo Andrić vid Bron över Drina, i juli 1991.

I bokintervjun tydliggjordes att han i april 1992 var beredd att spränga vattenkraftverket i Višegrad, men att han avstod på grund av ordern från landets högsta ledning och presidenten Alija Izetbegović personligen. Han var besjälad av samma etno-nationella rädsla som går att spåra hos den serbiska motparten.

Rädslan visade sig berättigad. Enheter från JNA från staden Užice i Serbien attackerade staden med artillerield under förevändning att bosnienbosniaker-na hotat att spränga vattenkraftverket. Den 13 april ockuperade JNA enheter staden:

While the federal army commander (JNA; eg. anm.) in eastern Bosnia, Colonel Milan Jovanovics men was expelling Muslims from their homes in the town of Višegrad he told one British journalist that he was still on Yugoslav soil, and added: "There was a rebellion here by the Muslims. It had been prepared for quite some time and the brunt of it was against the Serbs". But what is evident is that it was this entire joint operation of regular and paramilitary forces which had been prepared for quite some time [...] The psychology of terror which the paramilitary commanders introduced into these places was not just a matter of frightening the local Muslims into flight – though in this they were successful, and it was estimated that 95 per cent of the Muslims of Zvornik, Višegrad and Foča had fled their homes by the end of April (Malcolm 1996:237).

Efter att den reguljära armén i maj 1992 lämnade Višegrad, började lokala bosnienserbiska polis- och paramilitära enheter att plundra, våldta och döda sina återstående bosnienbosniakiska grannar. På brons *sofa*, den u-formade stenblocksanläggningen som fungerar som utsiktsplats på brons mitt, utspe-lade sig i maj 1992 några av de värsta grymheterna under kriget:

Ett ögonvittne till mordet berättade i samband med rättegången mot en av krigsförbrytarna från Višegrad om två unga kvinnor som släpades till bron. En av dem höll i famnen ett spädbarn som var sex månader gammalt. En av mördarna ryckte loss barnet och sa: "Låt barnet få lite luft." Han tog barnet och kastade det i luften. En annan mördare hade en kniv i handen, som han tog emot den lilla kroppen med. Den tredje krigsförbrytaren, tvingade mamman att slicka barnets blod för att "stoppa barnet från att blöda". Båda kvinnorna högs ihjäl. Därefter släpade en av mördarna två andra män dit, som han beordrade att rensa blodet och kasta kropparna från bro. När dessa två kastade barnet och de två kvinnor i Drina, blev även de dödade och dumpade i floden⁸.

Hundratals män, kvinnor och barn dödades på olika broar och dumpades i floden Drina under loppet av en månad. Grymheterna i Višegrad beskrevs som en av de mest ökända kampanjer för deporteringen av bosnienbosniaker.⁹ Hela Višegrads stadskärna, från privata hus till offentliga byggnader blev våldtäktens, tortyrens och dödens polygoner. På ”upplevelseturismens platser” från tiden före kriget – det vackert belägna och omsjunga *Bikavac* hotell, brändes 74 människor inne i en bungalow. Och Spa *Vilina Vlas* som ligger sju kilometer nordöst om Višegrad, fungerade som bordell där krigets segerherrar genomförde massvåldtäkter (Bećirević 2009; Stiglmayer 1994). Ordet spa sätter annars igång helt annorlunda associationskedjor om ”makliga erfarenheter av gästfrihet, magi och sinnen” (O’Dell 2010).

Några av kropparna efter de dödade civila i Višegrad 1992, som kastades i floden från bron eller från andra håll i och runt Višegrad, hittades så sent som i augusti 2010 i sjön Perućac i närheten av vattenkraftverket Bajina Bašta i Serbien. Amor Mašović, ordförande för Institutet för försvunna personer BiH, sa till media att: ”The bodies then floated downstream on the Drina river to Bajina Basta hydroelectric power plant, then stopped ... hooked on branches or stuck in the shallow mud and sand”¹⁰.

Ohyggligheterna gav bron ett nytt innehåll. Den var visserligen fortfarande ett minnesmärke över den ottomanska närvaron, men nu hade den inom den ena sidans tolkningsram också framträtt som en symbol för de oföretter som begåtts mot den serbiska befolkningen under århundraden! Tanken från det internationella samfundet var förstås att den skulle förmås verka i försoningens tjänst genom att upphöjas till världskulturarv. I den serbiska nationella retoriken påminde den i stället om att kriget med ”turkarna” ännu inte var avslutat. Och i den lokala folkliga förståelsen fanns inte tillstymmelse till försoning. Man hade ett alltför tungt minne att bära på för att kunna konfrontera dess egentliga, allvarliga innebörd.

Som lieu de mémoire, i Noras mening, står alltså bron för många višegradsbor som en symbol för sekellångt lidande.

Don’t forget, igen

All denna rädsla, det obehag och den kollektiva amnesin påminde mig om en scen ur Andrićs roman. Dagen efter mordet på Franz Ferdinand, den 28 juni 1914, publicerades ett officiellt uttalande på bron: ”Den tillkännagav för folket nyheten om attentatet som begåtts mot tronföljaren i Sarajevo och uttryckte indignationen över detta illdåd. Men ingen av de förbipasserande stannade

för att läsa; alla skyndade förbi kungörelsen och vakten med nedböjt huvud så snabbt som möjligt” (Andrić 1960:66).

En vecka efter mitt första fältbesök i Višegrad, tittade jag på kvällsnyheter-na på den nationella televisionen BHT. Det var ett reportage med bild på Bron över Drina i Višegrad. I fokus stod en av de roterande BiH:s presidenter, socialdemokraten Željko Komšić¹¹, som en av många som kastade rosor i floden Drina från brons mitt. Det var en ceremoni till minne av de 3000 krigsoffren i staden 1992. I bakgrunden stod beslöjade kvinnor i rad som höll ett plakat med parollen: *Glöm inte*.

Jag insåg omedelbart att det här var ett avgörande sätt att försöka använda kulturminnet för att påkalla världens uppmärksamhet på de fortfarande obesvarade frågorna om vad som hänt nära och kära.

Bilderna från tv:n ställde en rad frågor till mig som forskare och som måste besvaras – vid sidan av den djupa känsla av engagemang som de väckte. Vilka var alla dessa kvinnor – för det var huvudsakligen kvinnor – makar och mödrar till dödade eller saknade män, tvångsförflyttade och fördrivna kvinnor, solidariska ”Kvinnor i Svart”? Var kommer de ifrån och hur kom de dit? Organiserat? Uppfyllda av hat och trots? Rädda? Smärtande? Kränkta? Var det en parallell till årsdagen till minne av förstörelsen av Den gamla bron i Mostar den 9 november 1993 (Nikolić 2008)? Till skillnad från minnesceremonin i Mostar, där skolbarn var i majoritet, var det mestadels vuxna kvinnor som sörjde och landets högt positionerade politiker som gjorde händelsen till en toppnyhet på den statliga tv:n.

Samtidigt undrade jag över reaktionerna hos de nuvarande invånarna i Višegrad. Hur tänkte de? Tittade de från sidan eller var de med i minnesceremonin? Ansåg de sig smutskastade av dagens sammankomst på bron eller rättfärdigade de den? Vad kände de? Skam eller hat och ilska? Maktlöshet eller skuld? Den här ceremonin var inne på sitt femte år: väntade de bakom stängda dörrar på att den årliga cirkusen skulle ge sig av ur deras stad, rum och tankar?

Personliga krigsminnen är traumatiska, de varar för livet. De vardagliga, minns vi med mindre intensitet. Jag undrade hur det måste vara för de višegradsbor som överlevde krigets fasor, som fanns splittrade i världen, att minnas sin stad, som nu officiellt blev en del av världskulturarvet och just därför också sattes i det internationella samfundets fokus. Men än viktigare var det att komma i kontakt med dem som deltog i minnesceremonin. Jag beslöt att dokumentera händelsen nästa år och förberedde mig därför genom att få en inblick i dess bakgrund och genomförande.

Offrens röster

Två veckor senare, i juni 2008, kom jag i kontakt och bokade en tid med föreningen ”Kvinna – krigsoffer”, som hade sitt kontor i staden Ilidžas utkanter. Området beboddes av krigsflyktingar, förvisade från landets alla hörn. Dörren till föreningen var stängd. Röster hördes inifrån. Jag kunde urskilja att det talades om de kvinnliga flyktingarnas situation. Audiensen, om man kan kalla den så, hade getts till kvinnliga spanska aktivister som skulle ut i fält om en vecka eller så. De behövde vägvisning i efterkrigsmiljön.

Min bakgrund som forskare från ett svenskt universitet, dessutom född och uppväxt i BiH och med intresse för krigets förlopp och försoningens möjligheter, särskilt i Kirabas hemstad, räckte långt som en introduktion för ordföranden i föreningen. Jag serverades kaffe och omedelbart började hon prata om staden Višegrad.

De platser som återuppstod i Kirabas känslofyllda berättelser fick plötsligt andra konturer. ”Den gudomliga skapelsen” Bron över Drina, var för henne en synonym för lidande. Sofa, denna centrala plats på bron som hon utgick ifrån i sin berättelse, framstod inte som den sofa som författaren Ivo Andrić bekymmerslöst satt på, och som i århundraden användes som en mötespunkt. Döden var ledordet, när flera hundra višegradbor slaktades. Bron över Drina blev Bron över Blod, en metafor för grymheter bortom varje förstånd.

Hon talade om personliga upplevelser av våldtäkt och förmågan att överleva övergrepp. Hon talade också om gårdagens grannar som över en natt förvandlades till odjur och hur det alls var möjligt att handskas med trauman efter kriget. Men den händelse som ledde till grundandet av föreningen hängde samman med en organiserad resa till Višegrad i syfte att besöka de förstörda hemmen. Kvinnorna blev chockade när de såg sina våldtäktsmän och plågoandar gå fria på stadens gator, dessutom iklädda poliskårens uniform. Hon själv och många andra hade ”tur” som blev tvångsförflyttade därifrån. Innan resan, sade Kiraba, hade ämnet våldtäkter behandlats som strikt tabu. Men nu bestämde de sig för att blotta sin smärta och offentligt tala om den. Ceremonin till minne av krigets offer på Bron över Drina var ett sätt att göra det på.

”Kvinna – krigsofferföreningen” var också djupt involverad i att samla bevis, de personliga berättelserna, som enligt ordförande Kiraba hade till syfte att ställa krigsförbrytarna inför rätta i den internationella tribunalen i Haag. Det blev en avgörandets stund. Jag kände mig tvingad att träda ut ur min ursprungliga position som forskare och fråga om en viss man möjligen fanns på deras lista över de efterlysta krigsförbrytarna. Den man jag frågade efter var bosnienserb, också han varit med om krigshändelserna i egenskap av polis-tjänsteman i staden, då som idag. Han är min släkting.

Tystnaden formligen ekade i rummet. Plötsligen satte sig flera kvinnor, medarbetare i föreningens lokal, ned bredvid mig. Samtliga våldtäktsoffer som förlorade 10, 15, 27 medlemmar i familjen under kriget. Samtliga kände igen namnet jag viskade ut och ingen kunde hålla tillbaka sin förvåning över min anknytning. Nej, han var inte på listan, men alla som ingick i Višegrads poliskår var misstänkta. De ville veta om min förfrågan i själva verket var den egentliga anledningen för min visit? Jag svarade enkelt med att jag, av personliga moraliska skäl, ville veta det. De bara hoppades att det hade varit min släkting istället som satt där och talade ut, inte jag. De var djupt förvånade men tacksamma för min uppriktighet. Intervjun tog tre timmar och vi kom överens om att jag skulle få följa med dem till Višegrad vid nästa års minnesceremoni. På väg ut kramade de mig, kysste, grät och kramade mig på nytt. Aldrig tidigare har jag varit så utmattad och lättad på samma gång. Fältarbete är inte en rutinsyssla och långt mer komplex än en metod. Det som Maurice Merleau-Ponty (1964) kallat för "lateral displacement" och Hanna Arendt (1982) för "visiting imagination" – alltså förmågan att leva sig in i andra människors villkor var här mer av en börda än möjlighet (jfr Jackson 2008).

Den etnografiska metoden hjälpte mig att konfrontera min egen naivitet, men gav mig samtidigt en unik insikt i vilka de verkliga drivkrafterna var som aktörerna bakom en kulturell manifestation som denna kunde vara. I fiktionen kan Bron över Drina precis som nobelpristagaren Ivo Andrić skildrat den, bli handlingens subjekt, i verkligheten blir förhållandena mer komplexa. Att själv utsätta mig för de möjligheter och de begränsningar som människor lever med innebär en fördjupad förståelse, en möjlighet att bryta sig ut ur sin egen instängdhet. Verklig förståelse, menar Michael Jackson (2008:32), vilar på forskarens förmåga och dennes kapacitet att vara öppen för annorlundahet. Här fick jag in på skinnet erfara vad det innebär att (som fenomenolog) *medvetet* utsätta mig för det obekväma och oaptitliga, det som var tungt att möta.

Så blev jag också (med)aktör i de möjligheter men också begränsningar som fältarbete innebär. Men etnografen erbjuder också möjligheten att se skenden utifrån, och att se dem i ljuset av de teorier och metoder som vetenskapen tillhandahåller. Denna stig är varken bekväm eller ofarlig: "Nevertheless, if ethnographers are to make more consequential contribution to the study of memory as a humanly engaged phenomenon, it will be necessary for them to move past personal ethnographic intrigues, emotional diversions, and the idiographic ethos as well as moralistic motifs" (Prus 2007:425f). Aktörernas mångfald och *praxis* ("the outcome of the action" – Arendt 1958:185) är också anledningen till att jag fortsättningsvis bryter kronologin i den etnografiska beskrivningen.

I rosens namn

Min ursprungliga avsikt att dokumentera skeendena och följa med på resan till minnesceremonin i Višegrad med medlemmarna ur föreningen ”Kvinna – krigsoffer” blev aldrig av. Det visade sig att det var ett fåtal som planerade att åka dit på egen hand och i privata fordon. Trots inbjudan följde jag istället den etnografiska riktlinjen att delta i bussresan och följa de praktiker som där tog form. Det som fångade min uppmärksamhet allra först var förundran över var ifrån alla rosorna som skulle kastas från bron i floden Drina kom. I Mostar hade det handlat om en sorgehögtid som involverade den bosnienbosniakiska lokalbefolkningen som kastade liljor från Den gamla bron. Även i Višegrad handlade det om en krigsrelaterad minnesceremoni på en bro som är världskultursarvsplats, och som involverade samma etniska folkgrupp – bosnienbosniakerna. Men med den skillnaden att de blivit en minoritet i staden efter kriget, att de tvångsförflyttats från sina hem, att ceremonin anordnades för att minnas 3000 civila dödsoffer och inte förstörelsen av bron, och att det istället för liljor var en mängd rosor som slängdes i vattnet.

Ur fältanteckningar 20100528:

”Rosorna beställs speciellt för detta tillfälle från Nederländerna”, sa Diha.

”Endast rosenknoppar, ungdoms- och barndomssymbol beställs, som sedan i en månad förvarades i kylskåp på ’Stadens kyrkogård’ i Visoko. En dag eller två innan minnesceremonidagen i Višegrad förs de hit till en lägenhet i Sarajevo där de arrangeras. Rosorna färdas en lång väg, från växthuset i Nederländerna till slutdestinationen i floden Drina”.

”Men detta är inte slutet”, blandade sig Dina i konversationen. Hon är Dihas äldre dotter. ”Det är en dyster historia. Jag såg det med egna ögon. Nedströms från *čuprija*, vid den nya bron, samlas alla möjliga okända personer i båtar och plockar upp blommorna i syfte att sälja dem. Det är lätt hänt att många av de 3000 rosorna hamnar i en bukett och då var de lätta att plocka upp. När du ser det, mår du inte bra. Många grät i chock. Speciellt mödrar som förlorat barn”.

”Det var därför som vi förra året rev av rosenblad, nöp stjälkar och kastade de i Drina, så att de inte kunde återanvändas”, – kommenterade Diha konsekvenserna.

Varför förtjänar rosorna särskild uppmärksamhet? Denna fråga bygger vidare på Bruno Latours (2000) tanke om tingens medierande roll och funktion som aktörer. I det kommande undersöks de praktiker och upplevda erfarenheter som också involverar rosorna med vilkas hjälp de forna višegradsborna, bosnienbosniakiska kvinnliga flyktingarna, handskas med smärtsamma minnena

på Bron över Drina. ”Att följa de tingen innebär inte bara att observera dem i bokstavlig mening, utan, och i stor utsträckning, även att få höra om dem” (Povrzanović Frykman 2010:52).

Rosornas väg

”Var är Bećirević, Fadila Bećirević?” – ropade en av organisatörerna högt. Det var kaotiskt på platån framför Istikal Moské i stadsdelen Otoka. Moskéen var en av många överväldigande sakrala byggnader som uppfördes efter kriget med hjälp av utländska donationer. Till sin storlek och sin robusta karaktär med två raketlika minareter såg den felplicerad ut i det bergiga bosniska landskapet med traditionellt små bosniska moskéer med en minaret. Fördelen var dock tillgången till en stor och allmän parkeringsplats.

Samling. Foto: Dragan Nikolić 2010

Sju bussar väntade på mötesplatsen. På samtliga vindrutor stod det ”extra insatt”. På en av dem även affischen ”De saknade är inte glömda: Višegrad 1992–2010”. Det var bussen med rosorna. Diha och föreningens närmaste medarbetare satt i bussen. På kort tid fylldes samtliga bussar. De upptogs mestadels av äldre kvinnor, pensionärer och en och annan senior som följde med. Samtliga var bosnienbosniaker med anknytning till föreningen Višegrad 92. Många andra fick stanna kvar på parkeringen, besvikna över det faktum att de inte anmält sig i god tid och därför gick miste om en plats i bussen.

Bussarna körde iväg klockan 8. Vid den vägskiltsmarkerade gränsdragningslinjen mellan de två entiteterna, Federacija och Republika Srpska, övertogs busskonvojen av RS-polisenheterna. De följde med hela vägen till Višegrad. Det rörde sig om samma polisrutin som även praktiserades i samband med de andra sorgeshögtidsceremonierna i BiH, som den officiella minnesdagen för den etniska rensningen i Srebrenica i juli 1995.

På bussen hördes skratt och vardagligt småprat. Diha sa att hon drack ”lyckopillret” (lugnande medel) och istället för att gråta, skrattade hon. Som huvudansvarig organisatör presenterade hon planen för dagens minnesceremoni samtidigt som hon utnyttjade möjligheten att kritiskt reflektera över det kommande: ”Det kommer också att finnas gott om politiker på plats. Alla kommer dit med lyxiga bilar och egen chaufför för att fotograferas inför valet. Men att hjälpa oss, åtminstone med transport, kunde de inte.”

Med på resan följde också två unga män i tjugo- respektive trettiårsåldern. Den yngste av de två var fotograf i dagstidningen *Oslobodenje*, medan den något äldre var journalist från Radio Sarajevo. Båda var professionella på en reportageresa, varav sistnämnde Adi också var född višegradsbo. Adi var påtagligt emotionellt och fysiskt bunden till staden och kriget. Han påminde mig om att maj månad är minnesceremoniernas månad. Maj månad 1992 var den första krigsmånaden, skräckens och rädlans månad, då civilisationsnormerna förkastades. Det var då som första koncentrationslägret öppnades och hoppet försvann. Denna månad började, menade Adi, i alla städer i BiH, på alla fält och kullar människoslakten, och varje plats blev en potentiell gravplats. Maj förknippade han med ett levande minne av barndomsorten Višegrad när han över en natt gick från ungdom till vuxen i kriget. Maj var för Adi, för att tala med Johann Baptist Metz (2006) – en *memoria passionis*, en referenspunkt för lidandets och ondskans framfart som inga religioner, ideologier eller rosens dofter kunde hejda.

Efter närmare tre timmars färd och på 20 kilometers avstånd från Višegrad, stannade busskonvojen i ett litet samhälle vid sidan av vägen – Mededa. I Mededa vilade man till 11:30, en halvtimme innan minneceremonin skulle börja. Byn har tack vare sina omgivningar och sitt goda geostrategiska läge medeltida anor som *karavanseraj*. Mededa är också en av de få ”återvändarnas bosättningar” i Višegrads kommun, dit bosnienbosniaker återvände för att stanna. Som de flesta byarna i BiH var den, före kriget liksom idag, etniskt homogen. Ruinerna var tydliga i landskapet. Vildvuxen natur gjorde det omöjligt att se om de många förstörda stenbyggnaderna var medeltida eller det senaste krigets ruiner.

Bussarna anlände en efter en. Det var först på värdshusets parkering i Mededa som jag insåg att en majoritet av resenärerna var forna višegradsbor som idag levde i centrala Bosnien. De kom från städerna Ilijaš, Visoko, Vogošća, Sarajevo. Men det fanns även äldre kvinnor från andra städer, också de medlemmar i olika kvinnoövningar, samt en tjugotal unga studentskor från staden Zenica, som följde med varje år av solidaritet. I personbilar anlände även Kiraba och andra medlemmar av föreningen ”Kvinna – krigsoffer”. Parkeringsplatsen gav intrycket av en stor skolexkursion som nu rastade.

Knappt en kvart senare var det dags igen. Diha kallade på medresenärerna: ”Låt oss åka, rosorna kommer att vissna!” Bussen med rosorna var den första att bege sig mot Višegrad. En granskning av det inspelade videomaterialet visade en märklig scen. Det pågick en livlig diskussion i bussen samtidigt som samtliga ansikten var vända mot fönstren. Det var landskapet som levande gjorde minnena:

”Där uppe på kullen, bakom skogen, där var mitt hus!” – yttrade en äldre kvinna i framsätet och pekade. Det måste ha varit ett vackert hus, men snälla berätta för oss hur lång tid det tog för dig att komma till oss och staden – hördes en ironisk och något yngre manlig röst från baksätet. Det tog mig endast 10 minuter, en kvart att komma dit, svarade kvinnan entusiastiskt. Säkert, skrattade mannen högljutt, fågelvägen räknat! Om du bara visste hur jag såg ut då, hade du önskat att du var fågeln, svarade tanten lättsamt. Hela bussen skrattade. Någon föreslog: Kolla det mogna körsbärsträdet vid sidan av vägen, låt oss plocka frukt! (Ur fältanteckningar 20100529).

Ju närmare staden vi kom desto mer plågad blev stämningen. Višegradborna ”tuffade” till sig och spände muskler och ögon. De verkade nervösa men förväntansfulla. Det hördes inga skratt längre i bussen, ingen rörelse syntes på videoinspelningen. Till slut var det helt tyst och stilla i bussen, blickarna riktades mot Bron över Drina.

Bussen anlände till slutdestinationen. Poliserna stod på rad. Två fiskare njöt av solvädret i skuggan av bron. Till synes märktes ingen rörelse. Spänningen släppte när man började kliva av bussen. Lådorna med rosor hämtades fram. En grupp äldre kvinnor begav sig som per automatik mot brons mitt och satte sig på soffan. Samtidigt från motsatta hållet kom en skolklass. Barnen var från staden Kladanj i mellersta Bosnien. Det berodde inte på minnesdagen, de var här på genomresa, en skolexkursion till ett av landets två världskulturarvsplatser. Nyfiket tittade de på hur rosorna arrangerades på räckets av bron. Även om de inte ställde några frågor, verkade de flesta elever tagna av stundens allvar, förutom några skolpojkar som skickligt kom åt de doftande souvenirerna och gömde dem under tröjorna. För dem hade rosorna en helt annan betydelse och användning.

I *Poetics of Space*, skriver Gaston Bachelard om hur det är att lukta sig fram till barndomsplatserna:

I alone, in my memories of another century, can open the deep cupboard that still retains for me alone that unique odor, the odor of raisins drying on a wicker tray. The odor of raisins! It is an odor that is beyond description, one that takes

a lot of imagination to smell [...] which is signature of intimacy (Bachelard 1994:13f).

Kulturvetaren Chris Healy tolkar Bachelards minnen om rummets dofter som ett argument mot historien som en disciplinerande kunskap: "It is an argument in favor of the sensual imagination that can be called on in order to remember" (Healy 2009:233). Det var med hjälp av rosorna som medlemmarna i föreningen Višegrad 92 återkallade sin upplevelse av Bron över Drina och de smärtsamma krigsminnena. Man skyndade också ut ur bussen för att rosorna "inte ska vissna". Rosorna blev, med Bachelards ord, *signature of intimacy*.

Att utgå från konkreta handlingssituationer, att förstå hur dessa kvinnor med rosornas hjälp manade fram krigsminnena vid Bron över Drina, hur erfarenheterna och känslorna gavs konkretion och förmedlades, handlade också om situerad praxis. Följderna av en handling blir alltid annorlunda än de intentioner man hade när man inledde den. I det följande blir det alltså tillfälle att undersöka hur lidande omsattes i praktiken och vad ett traumatiskt minne gör med sårerna och de sårade.

Att minnas lidande och dela sorg

Jag har inte ens någon att plocka blommor åt... Ingen grav som jag kan lägga blommor på ... Jag kan bara kasta dem i floden Drina ... Damir Avdić (2005)

Diha kedjerökte i väntan på busskonvojen från Medeđa. Klockan var fem i tolv. Skönheten i Mehmed-paša Sokolovićs monumentala mästerverk och de många barndomsminnena, ersattes nu med gruppens *common memory* – dödandet av bosnienbosniaker på bron i maj 1992. I återberättandet av erfarenheterna blev ett *common memory* också till ett *shared memory*:

Tyvärr har jag inte längre några trevliga minnen när jag är på bron. All min ungdom, första uppvaktning, stunder när jag flydde från skolan till soffan, egentligen inte ens ett ögonblick av detta minns jag, bara minnet av brottet.

De trodde att vattnet kunde tvätta blodet och skona dem från brott. Men det kan det inte. Sanningen är att vittnesmålen finns kvar. Det finns människor som lyckades överleva och fly över liken och bron. En man berättade om blodet som rann från hans skor när han gjorde det.

I Višegrad lever en serb, och jag säger inte vem det är eftersom han vill förbli anonym, som berättade att han har svurit en ed på att aldrig igen gå över bron. Han sa till alla bosniaker som han kom i kontakt med att om de bara visste hur många människor som dödades där, skulle de så länge de var i livet inte beträda

bron. Ett människoliv för varje sten som är inbäddad i bron, så var det. Under en lång tid, på fyra platser på bron, förblev blodfläckar kvar på stenen. Detta är en blodig bro.

För deltagarna var UNESCO:s världskulturarv en avrättningsplats och floden Drina en massgrav. Bron över Drina har blivit ”bron över blod”. På samma dag som kulturarvsplatsen var ett mål för en skolexkursion, var den samtidigt en minnesplats för de sörjande, deras familjer och deras barn:

Diha: Det var nedströms härifrån, vid vattenfallet i Žepa, som kropparna omhändertogs om natten. Det finns en historia om en flicka på nio år, som hittades insvept i en svart väska. Hennes tunga var perforerad och med en tråd knuten till flätor. Hon är ännu inte identifierad. 2001 började identifieringen. Det är tecken på att hennes hela familj är död eller har dödats, för det finns ingen att få blod för analys från. Man kommer aldrig att veta det exakta antalet saknade på grund av att i Višegrad blev många familjer helt utplånade.

Sofa. Foto: Dragan Nikolić 2010

En av de äldre kvinnorna som installerade sig på *sofa* så fort de lämnade bussen var Razija, en pratglad farmor i åttiårsåldern. Sedan kriget bodde hon i Sarajevo. Hon valde att komma med busskonvojen till bron på minnesdagen, en ritual som hon praktiserade varje år med de andra sörjande. Hon bad en bön för sin make, sin bror och en son som hon förlorade här:

Jag kommer ofta till Višegrad men till bron endast när det är dags för minnesceremonin. Jag grips av frossa och smärta här. Jag kvävs när jag talar om min man, bror, min son som dödades här. Jag är personligen på bron endast för att uppmärksamma brottet, ingenting annat.

En annan av de äldre kvinnorna på *sofa* berättade om sina tidigare kroppsliga erfarenheter och hur det kändes under minnesceremonin:

Jag är fortfarande spänd. Snart kommer andra hit. Och sedan känner jag trycket. För några år sedan förlorade jag medvetandet. Det året anlände det 27 bussar. Bron var full med folk. Det var varmt som idag. Jag sa, folk jag mår dåligt. Ambulansbilen kunde knappt tränga sig genom folkmassan. Jag var på akuten i en timme och jag kunde knappt vakna. Det tog mig tio dagar att återhämta mig.

Historikern och litteraturvetaren Kathrine Hodgkin samt litteratur- och filmvetaren Susannah Radstone menar att "concept of traumatic memory have been very significant in thinking about the place and workings of memory both at the level of the individual and the social" (Hodgkin & Radstone 2009b:98). Enligt dem har frågan om hur lidande kan kommas ihåg flera olika lager av mening där minnandet också är en kroppslig process.

Samtliga av dem som jag kom i kontakt med, de många višegradsborna som ingick i bussresan och som befann sig på bron över Drina strax före minnesceremonin, var i ett tillstånd av *traumatic dissociation*. Enligt litteraturvetaren Marianne Hirsch och historikern Leo Spritzer, är *traumatic dissociation* en extrem form av splittring som karaktäriserar det ambivalenta minnet: "the process by which traumatic fragments survive and remain vividly present without being intergrated or mastered by the traumatized person" (Hirsch & Spritzer 2009:84). Med andra ord konfronterades višegradsborna med motstridiga minnen som både rymde det de utsatts för under krigsåren och känslan av tillhörighet och igenkännandet av det som en gång varit deras hem.

Att återuppleva en traumatisk händelse är alltså någonting annat än att minnas ett trauma. Litteraturvetaren Cath Caruth beskriver det som "*the literal return of the event against the will of the one it inhabits*" (Caruth 1995:5). Att återuppleva en traumatisk händelse är inte alltid ett individuellt val, men om man gör det som minnesaktörerna i föreningen Višegrad 92, gör man det med

en intention. Som tidigare sagts, var minnesceremonin ett sätt att försöka använda kulturminnet för att påkalla världens uppmärksamhet på de fortfarande obesvarade frågorna om vad som har hänt nära och kära.

I det följande undersöker jag hur människor aktivt väljer att minnas en traumatisk händelse, hur minnesgemenskapens berättelser skapas och hur individer och grupper med hjälp av en världskulturarvsplats utövar sin makt över minnet.

Tal om sorg och smärta

Under tiden som deltagarna från konvojen sakta tågade in på bron, trängdes folk från media för att få bästa möjliga utsikt. En känsla av klaustrofobi likt 9 novembers minnesceremoni på Den gamla bron i Mostar gjorde sig påmind.

3 000 rosor för 3 000 offer. Foto: Dragan Nikolić 2010

Det gick dock fort att skapa ordning. Efter direktiv av ordförande för föreningen "Višegrad 92", ställdes en liten flicka i spetsen för folkmassan, framför en banderoll där det stod 3 000 rosor för 3 000 offer. För betraktaren var det helt hjärtnipande. I likhet med Mostar, där skolbarn också deltog genom att kasta blommor i floden, framstod flickan som symbol för det "oskyldiga offret". Här kom också banderollen att användas som ett redskap för minnet. Tillsammans med rosorna vädjade den till åskådarna att reflektera, inte glömma utan framförallt känna den smärta man levde med. Det här var ingen gest till minnet av de döda, utan en konkret åkallan av alla de försvunna personerna och också förövarna.

Ordföranden Diha, som en av minnesceremonins organisatörer – Föreningen Višegrad 92, var kort och explicit i sitt tal. Hon sa att det har gått 18 år sedan sommaren 1992 och att dagens ceremoni har uppnått myndighetsåldern. Hon tillade: ”Därför måste vi ha en vuxen relation till hembygden. Människor som idag ihågkoms, de har inte försvunnit, de blev brutalt torterade och dödade. Tack.”

Näste man att vända sig till samlingen på *ćuprija* var en av de få återvändande bosnienbosniakerna i staden, dessutom ordförande i Višegrads kommunalfullmäktige, Bilal Memišević. Hans inledande ord var förvirrande:

Detta är inte ett politiskt uttalande eller ståndpunkt utan ”själens tal” – det kommer från hjärtat. Dessa texter skapades någon gång efter midnatt. Idag minns vi med sorg de dödade i vår stad. Idag står vi med värdighet på denna bro, platsen för vår stolthet och vårt lidande. Bron byggdes av goda människor. I århundraden har denna bro bundit samman mer än två stränder. Den har en ny roll nu.

Brons nya roll tolkade han som en plats för minne och hopp. Härifrån uttryckte han önskan om att rättvisan skulle hinna ifatt dem som hade låtit oskyldiga människor lida bara för att de tillhörde de andra och det annorlunda. På samma gång framstod Bron över Drina som brottets och straffets plats:

Vi samlades här i dag för att hedra minnet av de lidande men också för vår framtids skull. Här under denna himmel bör finnas plats för alla utom dem som under sommaren 1992 här begått brott som förvisade dem själva från denna stad. De har ingen adress. De kommer aldrig att ha ert mod och kunna spegla sig själva i detta vatten som de utan anledning grumlade med mänskligt blod. Må varje steg över denna *ćuprija* bli ett straff för dem, till domedagen.

Till skillnad från vissa som inte vågar se på sig själva och spegla sitt ansikte i detta vatten, har vi som är närvarande här idag modet att minnas det förflutna så som vi har en stor rätt att se framåt.

Till de närvarande men förvisade višegradsborna vände sig fortsättningsvis en bekymrad och föga övertygande kommunalpolitiker:

Rätten att hoppas erhåller endast den som har ett mål. Därför ber jag Er att vi definierar ett tydligt mål och en tydlig färdriktning. Precis som varje droppe under denna bro färdas mot sitt mål, är jag rädd att vi har gått vilse, om vi skiljs från denna plats utan att vara ett steg eller två närmare våra mål, utan att färdas mot våra mål, vår stad, vår härd.

Det utlovade ”själens tal”, blev nu till politisering och ställningstagande:

Våra mål bör vara en länk till hemtrakten och att hitta ett sätt att skapa en bättre och säkrare framtid för oss här. Låt alla skyltar på vägarna leda till våra mål, låt dem vägleda oss över vår *ćuprija* där vi idag står. Endast genom att återvända kan vi på ett värdigt sätt minnas dem som avrättades på denna plats. De älskade *ćuprija*, de älskade Drina.

Memišević avslutade sitt suggestiva tal med det berömda budskapet om att ”förlåta kan vi men vi varken får eller kan glömma”.

”Tack för dina vackra ord, tusen tack!”, hördes en kvinnlig röst bakom mig.

”Vad tackar du honom för? Tacka inte honom!”, uppmanade kritisk någon från massan.

”Varför det”, undrade den kritiserade kvinnan?

Svaren uteblev.

Den korta obehagliga konversationen bakom kulisserna åtföljdes av paus, så följde ytterligare ett minnestal. Mindre tolerant i ordvalet än sin föregångare, hätsk i sitt bildspråk, fylld av smärta och negativa minnena, försökte representeranten för föreningen ”Kvinnor i Srebrenicas och Žepas enklaver”, inte dölja sin upprördhet:

Vi kvinnor i Srebrenicas och Žepas enklaver vet vad det innebär när en förbrytare dödar ens son, våldtar ens dotter. Vi vet vad orättvisa är. Vi vet vad smärta är. Därför kom jag idag för att dela denna smärta. Det är inte lätt att stå på denna blodiga *ćuprija* och titta ner i floden Drina som är 1900-talets största gravplats. Men kära mödrar, vi får inte hålla tyst. Vi måste skicka ett meddelande till brottslingarna att straffet hinner ikapp dem, om inte i denna världen, så i den andra. Vi måste säga till dem att de kommer vara förbannade och fördömda in till den nionde generationen. (*Uff, hörde jag min egen reaktion från videoinspelningen*). Vi måste leta efter dem, vi måste vittna och vi får inte förlåta, vi får inte glömma. Vi måste lära de kommande generationerna om det förflutna. Tack ännu en gång.

Nästa kvinna att komma till tals var ordförande Kiraba. Offerperspektivet var påtagligt och förbehållet de överlevandes rätt att forma ett kulturellt minne och skriva historien:

Jag hälsar er i eget namn och på uppdrag av föreningen Kvinna – krigsoffer som förenar våldtagna kvinnor från 67 kommuner i Bosnien och Hercegovina och 18 män. Dussintals flickor, tjejer och kvinnor våldtogs och utnyttjades i vårt

blodiga Višegrad. Ett stort antal dödades. Idag, efter 18 år, befinner vi oss på den största slaktplatsen, på den blodigaste bron i världsarvet. Jag ber er att vi samlar oss, minns och uppmärksammar varje avrättningsplats. Att vi inte tillåter, speciellt på sommaren, när exkursioner kommer hit, att vi som är offer, lyssnar på deras föredrag när de talar till barnen som inte förrän i går visste var Bosnien och Hercegovina låg, och vad muslimer är. Att tala för dem, här i vårt blodiga Višegrad, att folkmordet var utfört av serberna. Låt oss inte tillåta bödlarna att skriva historien. Vittna! Avsluta tystnaden! Tala sanning! Värre än krigsförbrytaren är den som döljer sanningen och som är tyst.

Rosorna. Foto: Dragan Nikolić 2009

Tystnaden blev ett brott. ”Not speaking can entail accepting someone else’s story about what happened to you” (Winter 2010:8).

Så utlyste *Fatiha* och dova *Ja’sin*, en tyst minut för de döda. Minnesceremonin var över på mindre än en halv timme. Rosorna kastades och den till synes ockuperade bron tömdes på folk.

På altaret över etnisk rensning

De olika minnesaktörernas intentioner proklamerades från *sofa* och togs upp i journalisternas bevakning. Under tiden som det talades om rätten att minnas, fungerade Mehmed-paša Sokolovičs bro och floden Drina som redskap i ett pågående etno-nationellt, bosnienbosniakiskt, identitetsarbete. I likhet med

Den gamla bron över floden Neretva i Mostar blev smärtan också till symbol för etnisk tillhörighet.

Många aktörer som jag kom i kontakt med uppfattade ceremonin som en plikt. En plikt att minnas krigshändelserna och lidandet ingår i det som Nora (2001) kallar för ”pliktminne”: ”Denna form av minne når till oss utifrån [...] Varje etablerad grupp, intellektuell eller ej, lärd eller ej, följer de etniska gruppernas och de sociala minoriteternas exempel och börjar söka efter sitt eget ursprung och sin egen identitet [...] Någon beordrar oss att minnas, men svaret är vårt eget och det är vi som måste minnas” (Nora 2001:375-6). Den kroatiska etnologen Renata Jambrešić Kirin (2009) pekar på att Noras uppfattning om pliktminne egentligen handlar om att man i erinringen av det förflutna vänder sig från de heroiska episoderna till de tragiska och de undertryckta, till lokala, etniska och personliga trauman.

Naturligtvis blir en minnesceremoni som denna ett sätt att hantera och kanalisera personlig sorg. Men det individuella sörjandet blir kollektivt och ”shared” och därigenom får det politisk betydelse. Statsvetaren Laleh Khalili (2007) har studerat palestinska kollektiva minnen och ceremoniella firanden av martyrer och deras upphöjning till ikoner och hon framhåller att *history-telling*, sätter det individuella i ett vidare ram: ”where a narrator weds for personal biography to historical events in a public performance” (Khalili 2007:66).

Samtliga av dagens ”historie-berättare”, upplevde sannolikt bron och *sofa* som en symbol för eget lidande. Att 18 år efter de hemska krigshändelserna stå där och hålla tal kände de som en personlig seger, de tillhörde de överlevande. Men ur deras tal steg också ett pliktminne som satte in händelserna i den stora berättelsen om det lidande som alla bosnienbosniaker utsatts för. Minnet av de döda skulle nu skapas för hela samhällets respekt.

Intrycken från denna *history-telling* pekade också mot att det försiggick en kamp mellan olika minnesaktörer som hade olika syften. Å ena sidan de förvisade višegradborna och kvinnoföreningarna som gjort det till sin mission att sätta dit krigsförbrytarna, men som valt att inte leva permanent här i staden, å andra sidan de som återigen bosatte sig här som imamen och ordföranden i kommunalfullmäktige, som predikade försoning och höll en mjukare linje gentemot den lokala bosnienserbiska befolkningen i syfte att underlätta vardagslivet.

Runt om i BiH finns hundratals monument över fallna soldater i krig. I stadens centrum står, som nämnts *Monument till minnet över fallna serbiska soldater i fosterlandskriget 1992–1995*. Men i Višegrad finns alltså inget offentligt monument som talade om ”fallna” bosnienbosniaker. Så kom det sig att i avsaknad av något ”fosterlandets altare” (*l'autel de la Patrie*), ett monu-

ment eller en militär kyrkogård, blev bron över Drina till ett sådant patriotiskt altare för bosnienbosniakiska martyrer.

Som ett världskulturarv och ett internationellt kulturminne, fick bron över Drina ytterligare en betydelse som inte handlade om dess arkitektoniska skönhet. Men det var bara i samband med minnesdagen som den framträdde i den kapaciteten.

Likheterna med Mostar är många, men till skillnad från minnesceremonin den 9 november på Den gamla bron i Mostar, som hade en strikt lokal och etno-nationell karaktär, hade sorgeshögtiden i Višegrad dragit till sig flera andra minnesaktörer. Hur agerade andra grupper: den lokala serbiska befolkningen, transnationella aktörer, det internationella samfundet? I det följande kommer jag med etnografins hjälp att belysa dynamiken mellan de fyra meningsskapande nivåerna: lokalt, nationellt, transnationellt och internationellt.

Lokalsamhälle och minnescermoni

Minne mellan tystnad och glömska

Direkt efter ceremonin med rosorna gick jag till hotellets kafé som låg strax intill bron – för att få något uppfriskande. I skuggan av kaféets plataner föreföll Mehmed-paša Sokolovićs bro och floden Drina återigen som tagna ur ett vykort. Idyllen stördes av svartsjukans lyrik som strömmade ur högtalarna: ”Lura mig bara en gång och allt kommer rasa samman, jag kommer hämnas på en gång, tredubbelt!”

”Ljug för mig” – var hitlåten som sjöngs av en sviken ”turbofolkblondin”. Dissonansen till de andaktsfulla tonerna som handlade om Guds allmakt i de sorgsna *Ilahija*-sångerna från brokrönet kunde knappast varit större.

Vi har sett hur de många olika minnena från 1990-talets krig hanterades på Bron över Drina, en minnesceremoniell arena som fungerade som *space of appearance*, alltså en plats som kunde användas för många och bland andra politiska syften. Om Višegrad nu var ett nästan etniskt-homogent samhälle, hur tänkte och reagerade då den bosnienserbiska majoriteten i staden? I det kommande har jag för avsikt att försöka svara på frågan som uppenbart behöver besvaras, nämligen hur ”icke-offer”, lokala bosnienserber (re)agerade? Vad händer om ett minnesarbete möts av tystnad och glömska?

”Silence lies between forgetting and remembering”, påstår Jay Winter – en av redaktörer till boken *Shadows of War* (2010), som menar att tystnaden inte alltid handlar om glömska utan istället ingår i en strategi för att tysta. Med utgångspunkt i den franske filosofen Michel de Certeaus (1984) distinktion mellan två dimensioner i bruket av monument, den strategiska approprieringen av en minnesplats i förhållande till den vardagligt taktiska, kommer jag i det följande att titta närmare på vad som händer i spänningsfältet mellan bosnienbosniakerna som strategiskt förvaltar ett kulturarv genom att utnyttja dess symboliska potential och de lokala bosnienserberna som taktiskt väljer att bruka arvet i sin dagliga verksamhet.

Avskärmning

Deltagarna i minnesceremonin hade kommit från många olika håll. Hundratals av dem fördrevs samtidigt som 3000 människor dödades, så som det stod på banderollen. Inga bosnienserber deltog i denna ceremoni trots att dagens ceremonideltagare var de forna grannarna. Var de, i likhet med den pensionerade journalisten som jag intervjuade och som vägrade tala om det krigsförflutna – rädda – eller handlade det om en skuldkänsla som hos den anonyma lokala bosnienserben i Dihas berättelse? Väntade de helt enkelt bakom stängda dörrar på att ”den årliga cirkusen” ska ge sig av från deras stad och tankar?

Det verkade inte vara fallet. Det som förvånade mig mest, när jag satt på kaféet, var att livet var helt avskilt från det som hände på bron. De ägnade sig åt att prata med varandra och det hördes skratt. Var det demonstrativt? Upplevde stadsborna en irritation över att ”utomstående och obehöriga” gjorde anspråk på deras älskade promenadstråk? Handlade det om något slags protest mot att deras stadssymbol för en dag förvandlades till ”ett altare över etnisk rensning”? Inte minst, hur var det möjligt för människor på platsen att vända bort blicken från de illdåd man visste hade begåtts i staden?

Den enda lokala bosnienserben som visade intresse och som jag kunde urskilja var redaktören för den populära och lokalbaserade webbportalen visegrad24.info, som nu fanns på plats på bron. I förbigående gav han ett kort kommentar: ”Dokumenterar för portalen.” Trots det enkla svaret, upplevde jag det som engagerat. Hans korta och professionella närvaro under sorgehögtiden kunde för en dag eller två spräcka det lokala och etno-nationellt homogena narrativet. Om än i cyberrymden. Ingen annan av Ortsborna reagerade. De var som avskärmade från den omvärld som nu visade sig framför ögonen på dem.

Sociologen Stanley Cohen (2001) har i sin utmärkta socialpsykologiska studie *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering*, tagit ett steg mot förståelsen av liknande fenomen. Med teorin om ”förnekelsestillstånd” avser han de psykologiska försvarsmekanismer som aktiveras i dramatiska tider och manifesterar sig i att människor förnekar begångna brott och vägrar att se andra som offer (jfr Vesna Nikolić-Ristanović 2003:426). Förnekelse teorin, menar Cohen, ”claims to understand not the structural causes of the behavior (the reasons), but accounts typically given by deviants themselves (their reasons). It is concerned less with literal denial than with interpretations or implications – especially attempted evasions of judgment” (Cohen 2001:58). Cohen skiljer vidare mellan *betraktare*, *offer* och *förövare* för att kartlägga agenter i en förnekelseprocess (jfr ibid.:15).

Undvikande

I manifestationen 2009 deltog också medlemmar från den serbiska frivilligorganisationen ”Kvinnor i Svart”¹².

När jag i sällskap med Diha, nästan en halvtimme efter minnesceremonins slut, kom till hotellets kafé var också gruppen på plats; det såg ut som om de precis satt sig där. De var cirka femton till antal, i olika åldrar och hitresta från olika städer i Serbien. Det visade sig att ordförande för föreningen Višegrad 92 och medlemmarna i ”Kvinnor i Svart” kände varandra sedan tidigare. ”Kvinnor i Svart” hade deltagit i ceremonierna flera år i rad. Ett bra tillfälle att samtala om de olika aktörernas erfarenheter av dagen, tänkte jag.

Jag tog också tillfället i akt att fråga de närvarande vid borden om de skulle beställa någonting att dricka; det var trots allt en varm vårdag och ceremonin var fysiskt utmattande. De sneglade misstänksamt på varandra. Staša, den självsäkra, energiska och allestädes närvarande ordföranden, berättade hur det stod till:

Vi bad kyparen om lite vatten, men nu vet vi att vi inte får det. Det har redan gått 20 minuter och han låtsas som att vi inte finns. Inte heller någon annan från serveringspersonalen vill servera oss. Men det är lugnt, vi har upplevt värre saker än så.

Häpen över det som hände glömde jag för en stund min egen forskarroll och reagerade emotionellt: varför behandlades de på det sättet? Kort därefter konfronterade jag ansvarige servitören och frågade varför han vägrade servera vatten:

”Jag vet inte vad du pratar om”, svarade servitören raskt, smått hånfullt och i förbigående, fast besluten att fortsätta sitt arbete.

Staša dämpade min misstro och berättade att det handlade trots allt om en framgång. Förra året kunde de inte ens tänka sig att sitta här. Det fanns folk som visade tecken på att de ville ha kvinnorna i svart knivskurna. Men till skillnad från förra årets erfarenheter och från en händelse med en hysterisk kvinna på ett av Belgrads torg, som tidigare hotat och fysiskt misshandlat dem, fanns ingen här som gestikulerade, inte ens yttrade ett ord till dem. Att kvinnorna inte blev serverade vatten upplevdes av dem som en mild sanktion i den jämförelsen. Det var ändå inte så förvånande, tyckte de, med tanke på alla de förföljelser de var utsatta för, inte minst i hemlandet.

Att de blev vägrade servering handlade om hur kriget tvingat fram en solidaritet mellan serber och bosnienserber. De var fiender inifrån. Förrädare. Virus i en sund kropp. Här på kaféet statuerades exempel på vilka sanktioner som väntas om man förräder den storserbiska gemenskapen. Samtidigt förkroppsligade kvinnorna en världsopinion som gjorde att kyparen och resten av den lokala bosnienserbiska befolkningen undvek direkt konfrontation. Att avskärma sig från sorgehögtiden var också att avskärma sig från världen och det som det internationella samfundet också visste. Det var ett sätt att skydda sig mot det man inte vill veta.

Förnekelse

Tystnaden som strategi och ett ”situerat undvikande” som serveringspersonalen och resten av gästerna ägnade sig åt i kaféet kan ses som en kollektiv försvarsmekanism, menar Cohen (2001).

Och han pekar på att konsekvenserna av kriget i BiH var fullt av belöningar som följde med på köpet: ”Ordinary Serb families in Bosnia did little to encourage the initial violence, but then silently moved into the houses of their neighbours who had been ethnically cleansed the day before” (ibid.:144). De som från början kanske var betraktare hamnade snart i ett läge där de blev medbrottslingar, påminner Cohen, ”whether prior states of knowing and not-knowing, or later choice between silence and intervention” (ibid.).

Kvinnorna i Svart var transnationella minnesaktörer: ”observers who acknowledge and help, even at great personal risk” (ibid.:16). Kyparen valde att till varje pris undvika en konfrontation med det förflutna. Vägran att servera vatten tydliggjorde det tillstånd av förnekelse som det lokala samhället hamnat i. Här, arton år efter krigshändelserna i Višegrad, kunde man fortfarande

iaktta ”that the passivity of those who watch, know and close their eyes becomes a form of complicity or approval that allows, or even encourages, further atrocities and suffering” (ibid.:70).

Vänder man på perspektivet och ser händelserna ur kyparens perspektiv blir situationen mer komplex. Handlade det om rädsla? Frukten att han skulle förlora sitt jobb, eller var det rädsla för hur omgivningen skulle reagera om de fick veta att han kommit de ”inhemska förrädarna” till mötes? Ur den enskildes perspektiv finns hela tiden en blandning av motiv som man bara från utsidan kan etikettera som hemlighetsmakeri, självbedrägeri, ansvarsförnekande eller feghet. Utfallet blev lika fullt att bemötandet av kvinnorna passade in i lokalbefolkningens avståndstagande från det som hade hänt här 1992 och verkade för att fortsätta att uppmuntra det.

Beteendet ingår i ett större sammanhang som Cohen (2001) kallar för *politics of ethnic amnesia*, där grupper eller hela stater förenas runt ett förnekande, det vill säga att ”people may be encouraged to act as if they don’t know about the present. Whole societies are based on forms of cruelty, discrimination, repression or exclusion which are ‘known’ about but never openly acknowledged” (ibid.:11).

Deltagarna i ceremonin försäkrade också att ingen representant för den andra sidan var närvarande under alla dessa år som manifestationen ägde rum, varken från entitets nivå (RS) eller ur de kommunala maktstrukturerna. Handlingen ledde också till en isolering, ett avskärmande från omvärlden:

Because of pressures from outside (stigmatization, sanctions, boycotts, isolation) and their own internal ideology (everyone is against us, no one understands us), they do not react at all. They see no political necessity for dialogue with the rest of the world; nor do they have to contend with internal criticism. Their silence is the most radical form of denial possible (ibid.:103).

Detta i sin tur uppfattas som en dygd eftersom det får sanktion uppifrån. Noam Chomsky kallar fenomenet ”the sacred right to lie in the service of the state” (citerad i Cohen 2001:102). På ett spöklikt sätt gjorde sig massakern närvarande, som en hemsökelse man ändå visste skulle komma ut ur tystnaden.

Påtvingad glömska

För att klargöra en sak redan här: Det rådde ingen som helst oklarhet bland stadsborna i fråga om kännedomen om krigshändelserna på Bron över Drina i maj 1992. Samtliga bosnienserbiska višegradsbor som jag kom i kontakt med

under mitt fältarbete kände till dem. Men det fanns de som glömde mer och de som glömde mindre.

De äldre människor som var med om händelserna eller åtminstone varit närvarande i eller i närheten av staden under denna tid talade inte frivilligt om detta. De ville, som den pensionerade journalisten, helst inte veta. De vanligaste fraserna ”det var den där Milan Lukić och hans män som gjorde detta” eller ”jag var, tack Gud för det, inte där då”, talar om deras behov av att ta avstånd från händelserna eller lägga ansvaret på andra.

De yngre generationerna, däremot, de som var minderåriga eller föddes strax efter kriget, saknade erfarenheter eller hade en mindre klar bild av vad som egentligen hände och varför det hände. Varken familjen eller utbildningssystemet påminde dem om det. Så här förklarade Predrag, en eftertänksam 28-årig višegradbo som satt på sin arbetsplats i stadens turistbyrå, belägen hundra meter från bron, om bristen på respons:

Människor minnas inte gärna dåliga saker i livet. Speciellt människor som har förlorat sina hus, någon i familjen. Människor som överlevde detta krig är idag psykiskt sjuka, plus den dåliga ekonomiska situationen i vilken människor kämpar för att överleva fram till slutet av månaden. Snacket om kriget väcker bara dåliga minnen.

Människor har helt enkelt på blivit trötta på anklagelserna och på det kollektiva ansvaret. Samtiden gick inte att ändra på, menade han, eftersom ”det fanns ingen fjärrkontroll att trycka *rewind* på och återvända till tiden före 1992”. Kriget ingick i de nostalgiska barndomsminnena:

Ärligt talat, jag pratar inte så mycket med mina vänner om kriget. Ibland, när vi minns kriget, pratar vi om de stunder när vi alla delade på tre köttburkar *Ikar*, och hur glada vi var för det. Idag, när vi har så mycket mer än vad vi hade då, är vi inte längre lika glada. Summa summarum, det finns perioder i livet när man nöjer sig med små saker. De yngre generationerna har inte upplevt krig och känner till det bara genom berättelserna. Du kan med inga ord förklara krigets fasa för någon som var född efter kriget. Jag föddes 1981. När kriget började var jag 11 år och vi har bokstavligen vuxit upp över en natt och blivit tidigt mogna. Vi hade ingen normal barndom jämfört med dagens barn med de bekymmerslösa krav, önskemål och upproriskhet. Helt enkelt, det var som att någon örfilade dig och du var tvungen att tänka vuxet på livet.

Från skilda utgångspunkter hade personer ur både den yngre och den äldre generationen utvecklat ”glömmandet” till en konst. Det var en nödvändig strategi för den som blivit omsluten av en lokal etno-nationell kultur där glömskan blivit ett viktigt redskap för att inte hamna på kant med staten, gruppen eller

omvärlden. Det hjälper en, som Cohen påpekar, att framstå som oskyldig i en värld man vet är genomsyrad av konflikter (Cohen 2001:24).

Det finns gott om organiserade strategier för glömska, som till exempel Turkiets förnekelse av folkmordet på armenierna eller det serbiska folkmordet i Srebrenica. Här i Višegrad kunde man studera hur ett sådant förnekande kröper i vardagen och blev en del av människors kultur.

Detta kan tolkas som ett ingripande av vardagliga händelser – en ”strategi utan strateg”: ”the collusive wall of silence is built without any agency responsible. Some revelations are too revealing to reveal. ‘Washing your dirty linen in public’ is a curious metaphor: it concedes, contrary to intention, that there is something dirty to hide” (ibid.:138).

På det viset ekade hela samhället av förnekande, ett kulturellt glömmande som var inbyggt i vardagens gester liksom i vanan att vända bort blicken och ta en omväg runt besvärliga minnen. Det var underbyggt och sanktionerat från högre ort och föreföll därför som rätt och riktigt. Och hur kunde det vara annorlunda? Mönstret avskärmade inte bara samhället från kommunikation med omvärlden utan också från kontakt med dem som en gång varit grannar och invånare i samma stad där de nu levde. På ett fullkomligt paradoxalt sätt bidrog därför minnesceremonin, så som den tog form, till att vidmakthålla glömskan hos dem som var dess egentliga mottagare och förmodade föröware – och bränna fast minnet av begångna oförrätter hos dem som hade varit krigsförbrytelseernas offer!

Minnesceremoni i ett nationellt perspektiv

På dagen för minnesceremonin på Bron över Drina i maj 2009 rådde en nedstämd atmosfär i staden av ett helt annat skäl. Generaldirektören för Višegrads största och mest framgångrika företag ”Vattenkraftverk på Drina”, hans fru samt en medarbetare dog två dagar tidigare i en bilolycka. De körde av vägen, föll från hög höjd ner i den djupa floden Drina.

För de flesta višegradsborna var det en chockartad nyhet. Den förolyckade var en omtyckt medborgare, en respekterad företagsledare och företaget en av de få välbetalda arbetsplatserna i staden. Olyckan väckte rädsla inför framtiden. Enbart med anledning av denna förlust förklarade ”borgmästaren i Višegrad Tomislav Popović, en sorgedag i denna stad samma dag som begravningen skulle äga rum”¹³. Begravningen sammanträffade med minnesceremo-

nin på bron. ”Gör också den dag som massakern på 3000 civila i Višegrad högtidlighålls till en sorgedag!”¹⁴, skrev *Bosanac* i en kommentar på den sara-jevobaserade webbportalen *Sarajevo-x*. Hur kommer dagen att se ut, undrade jag, när den förflutna och samtida sorgen möts, den tvångsförflyttade bosnienbosniakiska och den lokala bosnienserbiska višegradsbefolkningen?

Dödsruna. Foto: Dragan Nikolić 2009

Ur fältanteckningar 20090524:

Jag förvånades över den lokala imamens ordval, som vid sidan av de i kriget dödade och försvunna bosnienbosniakerna, valde att i sitt tal på brokrönets mitt, hedra minnet av döda bosnienserber, den nyligen olycksdrabbade direktören och hans familj. Det var en vacker gest. Minst lika förvånande var en kommentar på imamens uppmaning till bön och en tyst minut för de olycksdrabbade, uttalat i det tysta, från massan och långt ifrån mikrofonen: ”Alldelles för få dog, må de brinna i helvete!”

Uttalandet i det tysta tolkade jag som att man tyckte att det inte var på sin plats, på Bron över Drina och under ceremonin till minnet av bosnienbosniakiska krigsoffer, att också lokala bosnienserbiska offer skulle uppmärksammas. Var det ett försök att monopolisera lidande och offerskap, att gälla även samtiden?

Vid sidan av den ”osynliga” episoden på bron, ägde inga provokationer rum denna dag när kvinnliga offer mötte begravningsprocessionen i staden. En kort notis i tidningen *Dnevni avaz*, om att minnet av de dödade i trafikolyckan hedrades i samband med minnesceremoni, var allt som publicerades i media.

Offrande

Vi har sett hur minnesarbetet påverkade de efterlevandes nuvarande liv. Det förekom många olika uppfattningar om hur minnena av lidandet ska förmedlas och varför. Här handlade det uppenbart om företrädesrätt: vem får vara offer och varför?

Enligt representanter för olika kvinnoorganisationer som jag hade kontakt med, hade minnesceremonin som syfte att lyfta fram "sanningen" bakom händelsen, ställa alla krigsförbrytarna inför rätta och därmed få den efterlängtnade upprättelsen för utståndna trauman.

Det visade sig dock att organisatörerna hade på agendan att lyfta upp personliga, subjektiva och traumatiska minnena på en större arena, att få dem att gälla hela den egna etniska gruppens "officiella" historia.

Likheten med minnesceremonin i *Potočari* (Srebrenica), som Ger Duijzings (2007) beskrivit, är påtaglig:

The commemorative space thereby also becomes an arena for ethnic and nationalist politics, which may overshadow the important psychological role it plays for the bereaved families. Muslim leaders, as well as representatives of family associations, may indeed at time use this commemorative arena to promote a nationalist agenda (Duijzings 2007:164).

"Minnet av de döda" är nästan alltid centralt för vad en minneskultur kan vila på, det som en befolkningsgrupp bekräftar sin identitet med hjälp av (jfr Assman 2008:72). Här kom Bron över Drina att sammanflätas med politiska berättelser om en mycket större etnisk rensning som gällde den egna etniska gruppen, ett nytt Srebrenica, en ny vallfartsort som kunde användas strategiskt. Denna del av världskulturarvet kom att re-politiseras och dras in i en diskurs om den etno-nationella identiteten.

Kvinnliga krigsoffer som offer för etno-nationell minnespolitik

John R. Gillis diskuterar i boken *Commemorations: the politics of national identity* nationella minnespraktiker efter första världskriget i Europa och USA. Han visar hur det handlade om den manliga elitens kulturella behov av minnesceremoniella ritualer, men att de verkliga huvudpersonerna i dessa ceremonier var sörjande kvinnor: "Women remembered the men, while their own contributions were represented largely in terms of sacrifice, a traditional female role that only reinforced gender stereotypes" (Gillis 1994:12). Kvinnor

användes för politiska syften men för dess offerskap ”there would be no monuments” (ibid.).

I sin studie av genusaspekter i den socialistiska minneskulturen efter andra världskriget, har Renata Jambrešić Kirin (2009) visat hur kvinnor behöll sin traditionella roll som lojala vestaler i den befintliga politiska ordningen i Kroatien.

Som vi sett vilade också ceremonierna i Višegrad på ett massivt kvinnodeltagande och entusiasm. Men vi kan också finna andra perspektiv med avseende på kvinnornas roll.

Medlemmar i kvinnliga krigsofferföreningar gjorde också tydligt att *sofa* på Bron över Drina i första hand skulle vara reserverad för våldtagna och dödade flickor, mödrar – kvinnor. De gjorde den till sitt symboliska altare. Till skillnad från världskrigens västeuropeiska eller den jugoslaviska socialistiska minneskulturens fokus på den offrade manliga kroppen, dominerade minneshögtiden på Višegrads *ćuprija* av kvinnor som inte bara sörjde de fallna männen, utan också de många värnlösa civila och då i första hand kvinnorna.

Det var av denna anledning som den centrala ikonografiska platsen på Bron över Drina upptogs av sörjande gamla kvinnor och hjälplösa unga flickor som kom att symbolisera det ”oskyldiga offret”. De kom att ifrågasätta krigets retorik om hjältemod, för att istället väcka känslor av skam och förnedring. Som offer för etnisk rensning och som närvarande aktörer i den politiska ritualen i Višegrad, bidrog dessa kvinnor till en känsla av samhörighet och kontinuitet mellan generationerna. De blev utsedda till försvarare av ett selektivt bosnienbosniakiskt minnande.

Kulturanthropogen Elissa Helms, som undersökte och diskuterade de olika kvinnliga aktivisternas strategier i efterkrigstidens BiH, hävdar att ”women’s self – positioning vis-à-vis ‘politics’ must be seen in a context of gendered meanings and a political climate in which moral purity is based on war-associated victims’ identities” (Helms 2007b:237).

Framtiden kommer att utvisa om olika representanter för ”Kvinna – krigsoffer” kommer att lyckas i sin strävan att fungera som historielärare och få en ny roll som: ”decisive, effective leaders – the opposite of what the common image of defeated, dishonoured, passive and weak victim of rape implies” (ibid.:252).

Dekonstruktion/Avpolitisering

Att intresset för offrets position kännetecknar den moderna, västerländska historiska diskursen, understryks av Magnus Rodell (2001:220) som menar att

martyrskapet och offerdödens betydelse utmärker en av principerna i framställandet av en nationell historia. Rodell hänvisar till den franske filosofen Ernest Renan som så tidigt som år 1882 i sin Sorbonne-föreläsning på temat "Vad är en nation?", diskuterade betydelsen av offer och lidande i nationens tjänst: "En nation är således en stor solidaritet, grundad genom känslan av de uppoffringar, som man har gjort, och av dem, som man är beredd att ännu göra" (Rodell 2001:222; jfr Renan, Ernest 1990), bara med det tillägget att Renan hade männen i åtanke.

T. G. Ashplant, Graham Dawson och Michael Roper (2000) har också framhållit nationalstatens roll för att minnas och glömma i det civila samhället. Men nu vet vi att man i BiH inte kan prata om en nationalstat som historiker gärna skulle vilja åberopa. Istället visar erfarenheter från 1990-talets krig att det inrättades flera ramverk för etno-nationella identifieringar och att dessa sinsemellan hade olika strategier för minnande och glömmande. Lärdomarna från både Mostar och Višegrad talar om hur olika etniska grupper befann sig i strid med varandra om hur de skulle kunna använda världskultursarvsplatserna som arenor för att hävda sin identitet.

Paul Connerton har gjort ett paradoxalt påstående att "förhållandet mellan minnesmärken och glömska är ömsesidigt: risken att glömma föder minnesmärken och byggandet av minnesmärken föder glömska" (Connerton 2009:29). Det har i vårt fall sin tillämpning på Višegrad: risken att glömma födde ett minnesceremoniellt firande och minnesceremonin födde glömska. Medan minnande var en plikt som praktiserades av hitresta bosnienbosniakerna, ägnade sig den bosnienserbiska lokalbefolkningen lika plikttroget åt att glömma. Även om det under sorgeshögtiden inte förekom någon synlig kommunikation mellan de båda etniska grupperna, en som praktiserat "pliktminne" och en "pliktglömska", tydliggjorde motsättningarna. Erfarenheterna visar på en existerande spänning mellan de två skilda identitetsprocesserna i Višegrad som kolliderade, men som samtidigt var beroende av varandra. I båda fallen var det bron som gjorde detta möjligt.

Det är alltid svårare att förstå och acceptera någon annans lidande än att själv gå in i en offerroll. I Višegrad av idag finns många tvångsförflyttade bosnienserber från andra delar av landet, främst från Neretvadalen och många av dem från Mostar, som inte heller de har fått begrava sina familjemedlemmar och där förövarna också gick fria på andra städers gator och torg.

Utrymme för sörjande måste tillåtas alla och det är mångfalden av röster och perspektiv som skall kunna beredas plats. Här gjordes det omöjligt genom att alla kämpade om att vara offer.

Den kroatiska historikern Vjeran Pavlaković betonar vikten av avpolitisering av konfliktyfyllda minnesplatser, som det finns gott om i den före detta

jugoslaviska staten: ”Så länge minnesceremoniell (åminnelse) kultur av andra världskriget i Kroatien och forna Jugoslavien inte blir mer inkluderande, så länge den inte tar hänsyn till mångfalden av offer och kollektiva minnen, kommer den att tjäna särskilda intressegrupper och inte hedra mångfalden av offer för det våldsamma 1990-talet” (Pavlaković 2009:192). Man hade med andra ord sedan 1945 skolats in i konsten att minnas selektivt.

Ger Duijzings menar att även om monument och minneshögtider kan dela upp samhällen och befästa skillnader, och därför bli bränsle för framtida konflikter, så kan de lika gärna hjälpa till att övervinna förluster och trauman av krig om de hanteras på rätt sätt. Han tillägger: ”Instead of triggering memories of ethnic or national victimization, as political and religious leaders may feel tempted to do, monuments and commemorations can assist in bringing closure for the people most concerned” (Duijzings 2007:166).

Det återstår att se hur den bosnienserbiska befolkningen i Višegrad i framtiden kommer att kunna känna sympati för det lidandets börda som deras bosnienbosniakiska landsmän bär, och om de tvångsförflyttade bosnienbosniakerna från Višegrad skall kunna dela sina landsmäns, bosnienserbarnas, börda av det kollektiva ansvar de också har.

I det följande vill jag undersöka de strategier och praktiker som *Kvinnor i Svart*, som transnationella minnesaktörer, använde sig av vid på minneshögtiden i Višegrad. Fokus ligger på hanteringen av det förflutna sett ur ett feministiskt perspektiv.

Transnationella aktörer

Kvinnor i Svart överskrider gränser

De kom från öst. Ungefär en timme innan busskonvojens ankomst från Sarajevo och början på minneshögtiden. De var tio kvinnor och en man. Alla bar svart. Jag kom fram, presenterade mig och frågade om de hade tid för en intervju. Självklart, sa de.

Skuld, ansvar, skam var bara några av de etiska, känslomässiga och politiska orsaker som var gemensamma för samtliga aktivister på plats. Ordföranden Staša Zajović medgav att dessa representerar nätverkets relation ”till offer för brott som begåtts i våra namn, i samhällets och landets namn som vi kommer ifrån”.

”Kvinnor i Svart” var de första som tågade in på bron. De ställde sig mot stenmuren. Stillastående höll de i en blomkrans och en banderoll där det gick att läsa följande: ”Att aldrig glömma de brott som begåtts i Višegrad, Kvinnor i Svart, Serbien” samt ”Kvinnor i Svart för fred och mänskliga rättigheter”. Inga gester, inga rörelser eller röster – sluten tystnad.

Kvinnor i Svart. Foto: Dragan Nikolić 2009

Deras närvaro fick t.o.m bosnienbosniakiska kvinnor, som kom till bron, att plocka upp sina mobiler och digitalkameror för att ta bilderna. Ordförande Staša Zajović höll ett kort tal under minnesceremonin som väckte medial uppmärksamhet: ”Vårt djupaste medlidande med offren för detta brott. Det finns ingen politisk vilja i Serbien att utlämna krigsförbrytare, eftersom det inte finns någon vilja att erkänna de brott som begåtts i vårt namn från den tidigare regimen. Vi som motsätter oss detta ska engagera oss för ett helt annat värdesystem, respekt för offrens lidande och erkännande av brotten” (*Oslobodjenje* 20090525).

”Kvinnor i Svart” uppträdde som *political groupies*, för att använda Cohens (2001:166) beskrivning för freds- och konfliktlösningsaktivister som rör sig från en problematisk plats till en annan och söker information som förstärker den åsikt som de vill framföra. Men till skillnad från Cohens exempel med ”political groupies” som han hämtar från olika typer av palestinska sympatisörer, engagerade radikala studenter och solidaritetsgrupper, besökte ”Kvinnor i Svart” inte problematiska platser för att söka information som förstärkte deras politiskt korrekta åsikt. De besökte brottsplatser, de rörde sig över gränserna, de pratade öppet om brott som begåtts i deras (serbiska) namn. Det har de ägnat sig åt i närmare två decennier. Det finns ingen romantisering i deras syn på

de bosnienbosniakiska offren, men ett försök att skapa insikt om delad skuld, skam och ansvar.

Att bryta tystnaden

Sista punkten för dagens minneshögtid. Kolonnen rörde sig för en sista minnestund, från bron och genom stadskärnan till *mezarje Stražište*, den muslimska begravningsplatsen på en kulle i stadens utkanter. Även om jag gick och samtalade med Staša, försökte jag vara uppmärksam på reaktionerna hos betraktarna, den lokala befolkningen. Det var trots allt en lördag och många var ute denna varma majdag. Jag försökte avläsa eventuella gester eller paroller i det offentliga. Men processionen om flera hundra personer, mestadels kvinnor, var det ingen som uppmärksammade. Som om de inte fanns. Känslorna pendlade från rädsla inför möjliga handlingar, till att förstå intentionerna bakom tystnaden och ignoransen. Under tiden som processionen stannade för en bönestund vid moskén i stadens centrum, slingrade jag mig ur kolonnen och konfronterade en grupp unga som satt framför stadshuset. En 20-årig yngling var avslappnad, men mer angelägen än de andra att tala.

DN: Vad tycker du om detta som händer i Višegrad idag?

20-årig yngling: ”Muslimer kommer för att minnas kriget och sina offer. Jag har ingenting emot dem. Alla har rätt att minnas sina döda. Vi minns våra döda också. Kriget var skit. Men jag har tröttnat på det. Som att det är det enda som händer i livet. Det ger mig inte något jobb eller framtid.”

DN: Tycker du att Ni är passiva betraktare som bara tittar på?

20-årig yngling: ”Ärligt talat så bryr jag mig inte. Jag har ingenting med det som hände att göra. Jag ifrågasätter inte vad de gör idag heller. Det får de som levde då bry sig om.”

Tjugotjugoråringens brist på engagemang gick att känna igen hos andra unga i staden som jag kom i kontakt med. Ett socialt tillstånd som påminde om Durkheims begrepp anomie, en känsla av hopplöshet och meningslöshet i existensen, i vilket ett kollektivs gängse normer för social kontroll och moraliska värderingar riskerar att upplösas.

Det förstärkte bilden av att det som håller bosnienserber samman här, inklusive de resignerade ungdomarna jag samtalade med, var en kollektiv uppgivenhet parad med insikten om att om deras brott bringades i dagen så skulle

konsekvenserna vara dramatiska för hela samhället. Det är därför man väljer att blunda för det förflutna och hellre leva med lögnen än sanningen. Det var ett slags ryggmärgsreflex som gjorde att de kunde slingra sig ur det förflutnas grepp – om än bara för en tid.

”Kvinnor i Svart” lyfte fram betydelsen av social representation och en närvarons politik. Med andra ord, de var tvungna att knäcka ägg för att göra omelett. Jag kunde inte undanhålla min beundran för dessa kvinnors tapperhet. Hur många män skulle ha mod att med sin fysiska närvaro vara i deras ställe och offentligöra sina åsikter istället för att hålla ett öra mot marken? När jag på väg till begravningsplatsen återförenades med dem, undrade jag också om de bosnienbosniakiska kvinnorna, individuellt eller på ett organiserat sätt, gav uttryck för någon medkänsla med de bosnienserbiska offren?

Deras närvaro och engagemang har resulterat i att brottshistorien från Višegrad uppmärksammas på ett transnationellt (postjugoslaviskt) plan. Den har tagits upp av medierna och kommit till politikernas kännedom, också lokalbefolkningen har blivit medvetna om att världen hör.

Precis som under 1990-talet i hemlandet Serbien, gav ”Kvinnor i Svart” prov på att skuldkänslor inte är något främmande för serber. De personifierade det moraliska ansvaret för ett krig de inte medverkade till och fortsatte att aktivt motverka förnekandet ”as the need to be innocent of a troubling recognition” (Cohen 2001:33). Bron över Drina blev alltså ett rum där kvinnor framträdde som aktiva medborgare i sitt försök att bekämpa ett kollektivt tillstånd av förnekelse. Så blev ”Kvinnor i Svart” transnationella minnesaktörer som visade vägen till att få syn på hur offerskapet utnyttjats på lokalt och nationellt plan.

Internationellt

Var god och läs det, beordrades jag av den synbarligen frustrerade ordföranden för föreningen ”Kvinna – krigsoffer”, Kiraba. Det jag blev erbjuden att begrunda var ett officiellt korrespondensbrev mellan henne och dåvarande borgmästaren i staden Višegrad, Miladin Miličević. Det jag också ”borde” inse var den ”döljandets politik” som krigskommendanten och den aktuella borgmästaren höll på med, när han vägrade att ta emot henne.

Till föreningen ’KVINNA – KRIGSOFFER’; Srajevo; 17.03.2008

Avseende Ert förslag om ett möte med borgmästaren och tillkännagivandet av att upprätta en minnessten på Mehmed-paša Sokolovičs bro som avser att hedra 1992–1995 års offer och före upprättandet av UNESCO:s minnestavla, informerar vi Er att borgmästaren inte är bemyndigad att lösa problematiken kring inrättandet av minnesmärken på bron. Mehmed-paša Sokolovičs bro togs 2007 upp på UNESCO:s världskulturarvslista och som sådan står den under beskydd av staten, och faller under brokommissionens jurisdiktion. Det fullständiga invigningsceremoniprotokollet som överenskommits med Bosnien och Hercegovinas presidentskap, som också är sponsor för denna stora händelse för såväl Višegrads kommun som för BiH. Med respekt. Borgmästaren Miladin Miličević.

Förutom vägran att ta emot föreningsordföranden och några (o)medvetna språkliga och syftningsfel, som när huvudstaden Sarajevo omnämns som *Srajevo* (alluderar på verbet *srati/skita*), upplevde jag resten av skrivelsen som politiskt korrekt. Bevarande- och skyddsansvar avseende en världskultursarvsplats förefaller i första hand vara under *Kommissionens* jurisdiktion och som i sin tur måste fylla de stränga kraven från ICOMOS och UNESCO.

Samtalet med Kiraba ägde rum i maj 2008, men striden om vad som bör minnesmärkas och inte på Bron över Drina, kulminerade i mars 2008. Det som Kiraba och medlemmarna i föreningen var involverade i, avsåg inrättandet av en minnestavla på Bron över Drina som skulle berätta om de bosnien-bosniakiska offren under krigsåren 1992–1995. Viktigt att påpeka är också att initiativet togs med anledning av att UNESCO:s generalsekreterare Koichiro Matsuura i mars 2008 avsåg att i samband med invigningen besöka Višegrad och personligen överlämna certifikatet som talade om att Bron över Drina togs upp på världsarvslistan föregående år. Enligt mediakällor hängde generalsekreterarens personliga närvaro, och inte en ditskickad medhjälpare, ihop med hans fascination för brons majestätiska arkitektur och skönhet som han avsåg att betrakta på nära håll. Men Kirabas och de andra offren insisterade på att påminna allmänheten om de otaliga grymheter som ägde rum där före UNESCO:s festliga invigningsceremoni: ”Vi är överens om att bron förtjänar en plats som världens kulturarv, men framför allt som den blodigaste i historien” (*Oslobođenje* 20080325). Som olja på elden kom beskedet att BiH:s presidentråd inte alls kunde komma överens om invigningsceremonins protokoll. Den officiella minnestavlan i sten som skulle avtäckas i samband med invigningsceremonin, hade nämligen skapats ensidigt av representanter för Republika Srpska och avvek i olika avseenden från vad som föreskrevs av UNESCO.

Som resultat av krigsofferföreningens outtröttliga påtryckningar och propsande på att få en egen minnestavla blev det snart ett medialt pådrag där

man kunde läsa att generalsekreteraren t.o.m. ombads att inte åka till Višegrad eftersom hans säkerhet inte kunde garanteras. I en artikel i den sarajevobaserade dagstidningen *Oslobođenje* framställdes händelserna som en skandal och man skyllde på BiH:s presidentskaps oförmåga att hantera situationen. Istället för att problematisera påtryckningar från olika krigsofferföreningar eller synliggöra de personer som utgjorde säkerhetsrisk, valde journalister och mediefolk att i ett antal tidningsartiklar presentera det hela som en ”kompromiss på bekostnad av brottsoffren”, och ”ytterligare en eftergift till dem som fortsätter att bedriva brottspolitik” (*Oslobođenje* 20080325).

Invigningen blev ett fiasko. UNESCO:s generalsekreterares besök och invigningsceremonin som var avsedd att hållas den 25 mars 2008 blev aldrig av. I stället för generalsekreteraren, var det Kiraba och ett femtiotal föreningsmedlemmar som demonstrativt åkte till Višegrad och placerade en minnestavla på Bron över Drina, som i sin tur spårlöst försvann samma kväll. Certifikatet tilldelades Višegrads borgmästare i efterhand.

Bron över Drina som dissonant världsarv

Trots ett omfattande medialt pådrag inför själva invigningsceremonin, rådde det en total tystnad och brist på åsiktsutbyte efter fiaskot. ”Jag vet inte varför denna skandal har förblivit utan eko”, skrev journalisten Gojko Berić och menade att UNESCO:s generalsekreterare Koiciro Matsuura blivit grundlurad. Enligt honom hade: ”Višegradsbron blivit föremål för politisk manipulation, vars indirekta offer var UNESCO:s generalsekreterare Koiciro Matsuura. Matsuura är inte ansvarig för gripandet av Karadžić och Mladić, så jag förstår inte riktig varför han skulle vara en måltavla för någons ilska i Višegrad” (*Oslobođenje* 20080404).

Men vad man missade när man gav världsarvsstatus åt bron på grund av dess arkitektoniska och kulturhistoriska värde, ”Its cultural value (that) transcends both national and cultural borders”¹⁵, var dess nära krigshistoria.

Det symboliska värdet av ett kollektivt erkännande av det förflutna ingår redan i *UN Subcommission for the Prevention of Discriminations*, som den andra principen i frågan om ”rätten att veta”:

A People’s knowledge of the history of their oppression is part of their heritage and, as such, shall be preserved by appropriate measures in fulfillment of the State’s duty to remember. Such measures shall be aimed at preserving the collective memory from extinction and, in particular, at guarding against the development of revisionist and negationist arguments (Cohen 2001:269).

Med hänsyn till principen om ”offrens rätt att veta”, ”irrespective of any legal proceedings, victims, their families and relatives have the imprescriptible right to know the truth about the circumstances in which violations took place and, in the event of death or disappearance, the victim’s fate”¹⁶, så hade också minnestavlan kunnat vara en angelägenhet för UNESCO. Kvinnorna som krävde sina rättigheter var verkliga krigsoffer. När bron fick internationell uppmärksamhet kunde man också tagit till vara ”rätten att få veta”, rätten till sanning och rätten att minnas. Ingen kunde ifrågasätta UNESCO:s uppfattning att Bron över Drina hade ”outstanding universal value”, men på ett mer sammansatt sätt än det gängse.

Bron över Drina betyder olika saker för medlemmar i olika samhällsgrupper och för den delen för det internationella samfundet. Uppenbarligen var man både rädd för att undergräva UNESCO:s auktoritet och angelägen om att skapa ett försoningssubjekt som skulle kunna hålla landet samman. Effekten blev inte den avsedda.

Politikerna i Višegrad, som nu hoppats på att den internationella uppmärksamheten från det faktum att bron skulle invigas som världsarv av UNESCO:s generalsekreterare personligen, blev besvikna. Staden fick inte det uppsving man hoppats på och generalsekreteraren och hans medhjälpare kom inte på besök. Det fanns inte skymten av den pompa och ståt som fallet var i Mostar. I själva verket invigdes bron i Sarajevo. UNESCO:s representanter blev så skrämde av den etno-politiska spänningen att de föredrog att förbli i säkerhet.

I närheten av Den gamla bron i Mostar finns ett budskap inristat i sten: *Don't forget*. På Mehmed-paša Sokolovićs bro i Višegrad fanns inget motsvarande. På Bron över Drina pågår fortfarande det som Stanley Cohen (2001:234) kallar för ”minneskrig”, där krafter av förnekelse och bekräftelse ännu bokstavligen slåss om territoriet.

Enligt dåvarande ordförande för Kommissionen för Bevarande av Nationella Monument i BiH, Azra Hadžimuhamedović, har kommissionen ingenting emot den minnestavla som representanter för ”Kvinna – krigsoffer” talade om, bara den var gjord enligt de föreskrifter som UNESCO satt upp. Den kunde inte stå på bron men bredvid den. På minnestavlan kunde det stå en enda mening: ”Till minne av den tiden (1992–1995) då 3000 višegradabor brutalt mördades på bron eller i närheten av den” (*Oslobođenje* 20080325).

Men det som står där idag är en minnestavla som placerades vid brons landfäste och som tillkännager brons unika betydelse som kulturarv. Inskriptionen väcker intresse hos de turister som kommit för att besöka bron, men döljer varje antydning om krigets grymheter.

John Gillis skrev om minnesmärkens fredsskapande potential genom att användas som platser ”essential to the democratic processes by which indi-

viduals and groups come together to discuss, debate, and negotiate the past and, through this process, define the future” (Gillis 1994:20). Det skulle förut-sätta ett samarbete på det lokala planet, det regionala och nationella, allt under överseende av internationella organisationer. Dithän verkar det vara en lång väg.

Postscriptum

Vid ett efterbesök i Višegrad i maj 2011, förundrades jag över de pågående byggarbetena i centrum. Det enorma gamla gymnasiet som låg på mindre än ett hundra meters avstånd från Mehmed-paša Sokolovićs bro, och därmed inom den så kallade ”första skyddszonen” för en UNESCO:s världskulturarvsplats, var helt borta. Det fick mig att fråga hur man kunde få ett byggnadstillstånd här. Det jag fick veta var att firman ”Višegrads vattenkraftverk” ägde byggnaden, att projektet var utformat och godkänt sedan lång tid tillbaka. Det var företagets administrativa centrum i glas som man höll på att uppföra.

Omfattande byggnadsarbete pågick även i andra stadsdelar. I närheten av idrotts- och rekreationscentret *Ušće*, en halv kilometer från *Bron över Drina* höll många ungdomar på att bygga om sina hus. De tillhörde den yngre generationen višegradsbor, födda strax före, under och efter 1990-talets krig. Mirko, en 24-årig man förklarar:

Folk satsar sista besparingar på att bygga om sina hus så att de ska kunna hyra ut till turister. Om några månader, vid *Ušće* i Višegrad, börjar man bygga *Andrićgrad*/Andrićsstad eller *Kamengrad*/Stenstaden som vissa kallar den för. Kamengrad är tänkt som kuliss till den blivande filmen *Bron över Drina*. För att citera skaparen av idén, regissören Emir Kusturica¹⁷, skall den omfatta stadens olika historiska perioder: den förottomanska och den ottomanska eran, den österrikisk-ungerska tiden, och allt ska se ut som det gjorde för 100 år sedan. Kusturica sa att här skulle också finnas ett medeltida torn, en biograf och teater, gallerier, konstakademi, hotell, marina, gym, hantverksshop. Han sa att sten ska hämtas från östra Hercegovina, där han avser att köpa gamla stenhus i de byar där ingen bor längre. De uthuggna stenblocken ska användas för att uppföra de nya byggnaderna. På så sätt ska man återfå samma patina.

”Andrićgrad” sågs som en räddning för višegradsborna. Man hoppades att det skulle leda till ekonomisk blomstring. En annan ung man, Slavko, var också positiv till en oväntad möjlighet för Višegrad att börja ”vakna från de döda”:

Jag tänker främst på ekonomi, utveckling av turism och hotell- och restaurangbranschen. Även utomstående affärsmän håller på att satsa på anläggningar som lägenheter, restauranger, businesscentra och souveniraffärer. Jag tror att detta Kamengrad kan initiera även andra saker i denna stad. Vi får se vad som kommer att hända.

Att det ingick i en långvarig strategisk plan bekräftade direktören för stadens turistorganisation. Enligt henne var Kusturicas Andrićgrad del i ett regionalt och turistiskt-utvecklingsprojekt. Det rådde en stor entusiasm och en allmän uppfattning om att uppbyggandet av Andrićgrad i Višegrad skulle leda till ekonomisk utveckling och nya arbetsplatser för lokalbefolkning. Också borgmästaren, Tomislav Popović, hoppades att byggstarten av Andrićgrad skulle innebära början på en ny era för staden¹⁸.

Invigningen av det framtida ”arkitektoniska mästerverket” Andrićgrad ägde rum den 28 juni 2011 i närheten av bron. Det var samma datum som den serbisk-ortodoxa högtiden *Vidovdan*¹⁹. Men alla reaktionerna var långt ifrån entusiastiska. Det pågår en mediedebatt kring det symboliska grundandet av Andrićgrad, såväl i BiH som i grannländerna.

Den serbiska oppositionella elektroniska tidningen e-novine kallade manifestationen ett ”spektakulärt musikaliskt-sceniskt hån för kör, symfoniorkester och mekanisering”. En ”konsert för en grävmaskin och den Stora Ledaren” i Kusturicas regi²⁰.

Projektets ekonomiska arrangemang ifrågasattes också. Emir Kusturicas företag ägde 51 % av ”Andrićgrad-projektet”, medan resterande 49 % delades mellan entiteten RS och Višegrads kommun.²¹

Kritik riktades också mot att organisatörerna valt bort alla icke-serbiska representanter, kulturarbetare och politiker vid planläggningen av staden liksom vid inbjudan till invigningsceremonin. Från början förkastade Kusturica varje möjlighet att lyfta fram stadens multikulturella bakgrund, trots att han framhöll att ”Andrićgrad kommer att representera traditionen och de historiska erfarenheterna – där byggnaderna och den symboliska diagonalen, som på en filmremsa, binder samman förottomanska, ottomanska, österrikisk-ungerska och neoklassiska perioden i början av 1800-talet”²². I praktiken betydde det att staden kommer att domineras av en serbisk medeltida borg och en serbisk ortodox kyrka på det centrala torget. I de regimvänliga bosnienserbiska medierna (Glassrpske) framställdes projektet som början på en ny ”serbisk renässans”: ”Andrićgrad bör pacificera och kunna vända tillbaka tiden. Renässansen ägde aldrig rum i dessa områden på grund av det ottomanska imperiet”²³.

Utan UNESCO:s världskulturarvslista skulle det inte finnas en internationell uppmärksamhet kring bron; utan nobelpristagaren Ivo Andrić skulle det

inte finnas en berättelse om bron; utan Mehmed-paša Sokolović skulle det över huvud taget inte finnas en bro. Men Kusturica valde att nedtona det internationella inflytandet och området skulle nu bli en fyrbåk för ”serbisk renässans”.

Den kroatiska journalisten Ines Šaškor var en av många som reagerade på att Andrićgrad skulle ”projektera RS:s anda” som ”härör från Andrićs litteratur”. Uttalandet var inte bara obscen utan också en förolämpning av sunt förnuft. Det finns inget annat som strider mer mot ”RS:s anda” än Ivo Andrićs litteratur, liv och idéer: ”Denna skapelse (RS) som grunderades mer på krigsbrott och etnisk rensning än på Andrićs verk, söker inom ramen för post-Dayton (samhällsförhållandena) formellt avståndstagande från de ursprungliga brotten och inte genom hantering av det förflutna”²⁴.

Arjun Appadurai (2007) menar i sin bok *Vredens geografi* att idén om nationen och den homogena folkgruppens utbredning blivit allt orimligare att hävda i en globaliserad värld. Politiskt våld används för att producera ”fasta och laddade identiteter” (ibid:22), och att det alltid finns rovlystna regimer som är beredda att tillintetgöra minoriteterna i den stund de påminns om att den nationella identiteten är ofullständig.

Mehmed-paša Sokolović har skänkt Višegrad en bro. Ivo Andrić har skänkt Višegrad en världsberömd berättelse om bron. Närmast fyra århundraden senare bygger regissören Emir Kusturica Andrićstad och har planer på att filmatisera romanen Bron över Drina. I en intervju med belgradtidningen Kurir, svarar Kusturica på frågan om han är en ny, modern Mehmed-paša Sokolović: ”Självklart! Men den omvända varianten!”²⁵. Den gemensamma nämnaren är idén om ett arv som finns kvar efter en (sann mänsklig) storhet, det vill säga att lämna något stort efter sig som framtida generationer skall minnas. Individens odödlighet som vilar på en grupps minnande, påminner oss Jan Assmann (2008:84), är också en av de viktigaste aspekterna för att bevara samhällsordningen.

Så kan vi se hur Bron över Drina används som ett *lieu de mémoire* i händerna på lokalpatrioter och etno-nationella politiker som tar den moderna drömindustrin till hjälp för att överrösta den kunskap som etablerats vid krigsdomstolarna i Haag och Sarajevo. Eller med Emir Kusturicas ord: ”Jag tror att det praktiskt taget skulle vara en ny kulturell erövring av terrängen”²⁶. Fokus flyttas från krigsförbrytelserna för att påminna omvärlden om det serbiska folkets lidande i Ottomanska imperiet, så som det framgår av den fiktiva skildring som Ivo Andrićs roman utgör.

Serbiske etnologen Ivan Čolović (2003) har använt begreppet *Kulturkampf* för att beteckna efterkrigstidens Serbiens försök till politiskt enande genom ett

kulturellt enande. Kulturkampens strategi är kampen om de serbiska etniska territorierna som en temporär ersättning för ett verkligt krig för territorierna.

För mina samtalare framstår Kusturica som en frälsare, både när det gäller ekonomin och hedern. Hans projekt kommer då att ske på bekostnad av intentionerna med att göra bron till världskulturarv och på rättigheten för de sörjande att få sina minnen lyfta upp i dagen.

Mehmed-paša Sokolovićs bro har kommit att användas som redskap i en strid som handlar om kontrollen över minnet av ett offerskap, ett som ligger nära i tiden och ett som har flera hundra år på nacken.

Noter

- 1 ”*Pao je u blato i osjetio cijev, Vidio je facu bradatu i drsku, Vidio je smrt i čuo je riječi, Dobrodošli u Republiku srpsku*”

Detta är versen ur ”Tri ratna haveria”, sången skapad under flyktingdagar i Serbien, av några ursprungliga medlemmar i sarajevobaserade bandet *Zabranjeno Pušenje*.

- 2 ”According to the 1991 census, the population of the municipality of Visegrad was 21,199 persons, of which 62.8% were Muslims, 32.8% were Serbs and 4.4% were classified as ‘other’. Approximately 9,000 persons lived in the town of Visegrad” (http://www.icty.org/x/cases/milan_lukic_sredoje_lukic/ind/en/vas-ii000125e.htm; hämtat 20090203).
- 3 (<http://whc.unesco.org/en/news/361>; hämtat 20080412).
- 4 (ibid).
- 5 ”The Tribunal sentenced Mitar Vasiljevic, a former member of the ‘White Eagles’ paramilitary group, to 15 years in prison for crimes committed in the area. It also sentenced Milan Lukic, a former leader of the group, to life imprisonment and Sredoje Lukic to 30 years in prison” (<http://www.balkaninsight.com/en/article/more-than-160-perucac-victims-identified>; hämtat 200905/20).
- 6 En liknande känsla av berördhet, att vistas på platser i Višegrad som en gång i tiden användes för våldtäkter, att utgå från den känsla av plats för att finna strategier för denna erfarenhet, att ta upp också det utsagda och det som berör, fångades även australienska skådespelerska Kym Vercoe av. ”She stayed at the Vilina Vlas Spa, not knowing it used to be a notorious rape camp. When she heard about this, upon returning to her country, Kym decided to create a theatre play dealing simultaneously with the concepts of ignorance, geography, tourism and crime. The play is called *Seven Kilometers North-East: Performance on Geography, Tourism and Crime*” (<http://cjr.ba/en/page.php?id=63>; hämtat 20110912).
- 7 Det är i detta sammanhang som ordförande i kommunalfullmäktige talar i de återvändande bosnienbosniakernas namn. Han säger att de återvändande skräms mest för ökad aktivitet av Četnik-rörelsen i detta område, i *Draževina* nära Višegrad: ”Den lokala bosniakiska befolkningen är mer skrämda av förekomsten av Ravna Gora-rörelsen (läs: četnik-rörelsen) än av något annat. De håller på att förvandla denna plats – Draževina (döpt efter Draža Mihajlović) – till en turistattraktion. De reste även Mihajlović staty där, den som togs bort

från ett torg i Brčko för några år sedan. Det har blivit deras mötesplats, sade han och tillade att nästan ingen i Višegrad talar om detta öppet” (<http://www.helsinki.org.rs/doc/Visegrad.rtf>; hämtat 20100529)..

- 8 (jfr <http://www.bim.ba/bh/68/10/3328/>; hämtat 20100409).
- 9 According to United Nations Security Council from May 1994: "There are reports of 21 Serb-run camps established in the Visegrad region as part of this «ethnic cleansing» campaign. They were first created in April and May 1992 and appear to have run throughout July and August, although most of their precise dates of existence are unspecified. These camps are as follows: Banja Suse, Bikavac Hotel, a building above a tunnel, a factory in Visegrad, the fire station at Visegrad, the former police station in Visegrad, Hasan Beretovac Primary School, Hasan Veletovic Primary School at Gucine, Pozarnica Barracks, Prelovo Camp, stable of Guso Salko, Varda Sawmill or Plant, Vardiste Barracks, Vilina Vlas Hotel, Visegrad Electric Plant, Visegrad High School Centre, Visegrad Sports Centre, Uzemnica or Uramnica Barracks, the Zelimir Djuric Zeljo Primary School in Prelevo, and Zamjenica Garrison. There are also reports that prisoners were held in private homes and apartments. These camps held Muslim inhabitants from Visegrad and the surrounding villages. Several of them were specifically established to detain women for the purposes of rape. Members of Serbian military and paramilitary forces as well as local civilians would regularly visit these camps” (<http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VIII-08.htm#III.A.85>; hämtat 20091204). "Most of these crimes will remain under a veil of mystery as the perpetrators of crimes in that region made additional efforts to remove the witnesses to their crimes in that region by either killing them and then throwing their corpses into the Drina River or by burning and transporting them to unknown sites somewhere in Serbia"(<http://www.unhcr.ch/huridocda/huridoca.nsf/f247c38438f0ddcdc12569910037e669/d1c943bd3912948d802566c7004e28ae?OpenDocument>; hämtat 20091204).
- 10 (<http://www.balkaninsight.com/en/article/scores-of-visegrad-victims-found-in-lake>; hämtat 20101112).
- 11 Bosnien och Hercegovina har en roterade tremans presidentskap. Tre presidenter agerar tillsammans enligt homogenistiska principen om "vitalt folkgruppsintresse". Med andra ord finns det en president från varje konstitutiv folkgrupp i landet. De andra två presidenterna är i nuläget bosnienserbisk representant Nebojša Radmanović och bosnienbosniakisk Haris Silajdžić, de fanns inte denna dag i Višegrad.
- 12 "Kvinnor i Svart" hörde jag främst talas om genom mina samtalare men också via media. I båda fallen beskrevs de som något slags "Serbiens samvete"; de besökte minnesplatserna och minneshögtider i Kroatien och Bosnien, deltog i de många minnesårsdagarna för den kroatiska och bosniakiska befolkningens lidanden. De bar kransar, stod i regnet, höll tal och pratade med folk. De var svartklädda. De styrdes av medlidande och solidaritet med offren, utövade och förespråkade icke-våld som de även praktiserade på gatorna i Belgrad. En av deras fredliga demonstrationer på ett av Belgrads torg gjorde stort intryck. På det korta videoklippet tillgängligt på *youtube* ser man en hysterisk kvinna som kom fram till Kvinnorna i Svart, började örfila dem och skrek: "horor, horor i svart". Trots förnedringen i det offentliga som denna aggressiva medlem från en av de serbiska högnationalistiska organisationerna utsatte dem för, visade "Kvinnor i Svart" inga tecken på ilska eller hämnd, inget fysiskt motstånd.
- 13 (<http://www.glassrpske.com/hronika/vijesti/Knezevic-zelio-svjetski-Visegrad/lat/22467.html>; hämtat 20100921).
- 14 www.sarajevo-x.com; hämtat 20111017. Jfr <http://www.klix.ba/vijesti/bih/proglasen-danzalosti/090524031/komentari>).
- 15 (<http://whc.unesco.org/en/news/361>; hämtat 20080412).
- 16 (<http://www.unhcr.ch/huridocda/huridoca.nsf/%28Symbol%29/E.CN.4.sub.2.1997.20.Rev.1.En>; hämtat 20110124).

- 17 Den sarajevofödde och världsberömda regissören Emir Kusturica (1954) är en av de mest kontroversiella mediapersongerna från forna Jugoslavien. Han gjorde en rad prisbelönta och världsberömda filmer och dokumentärfilmer, Han har också skrivit en bok, spelar bas i bandet *The No Smoking Orchestra* och driver affärsverksamhet.
- Fram till 1990-talets krig i Jugoslavien ansågs han vara en av de mest respekterade konstnärerna och mediapersongerna i regionen. Bilden av honom förändrades i och med krigets gång. Många av hans landsmän reagerade hårt mot hans vänskapsband med dåvarande Serbiens president Slobodan Milošević, som också medfinansierade hans film *Underground* (1995) samtidigt som hans hemstad Sarajevo var under belägring i ett brinnande krig i BiH. Detta nära samarbete med Serbiens regim fortsatte även efter kriget. Idag är han en stolt ägare av etno-staden Drvengrad och VD för naturreservatet Mokra Gora i västra Serbien. Projektet Andrićgrad i staden Višegrad förde honom närmare maktstrukturerna i RS.
- 18 (<http://www.radiosarajevo.ba/novost/57073/andricgrad-za-novu-srpsku-renesansu>; hämtat 20120215).
- 19 28 – juni – S:t Vitus-dagen, årsdagen för slaget på Kosovo Polje 1389. Ett historiskt avgörande nederlag för serberna mot de osmanska turkarna.
- 20 (<http://www.e-novine.com/entertainment/entertainment-reportaza/48747-Dok-bageri-pleu.html>; hämtat 20120212).
- 21 ”Minister för utbildning och kultur i RS Anton Kasipović, Višegrads borgmästare Tomislav Popović och serbiska regissören Emir Kusturica undertecknade i april i Banja Luka ett kontrakt om upprättandet av ett gemensamt bolag för att bygga ’Andrićgrad’ i Višegrad, och som kommer att kosta mellan 20 och 30 miljoner mark” (<http://www.vesti.rs/Vesti/Andricgrad-dijagonala-renesanse-2.html>; hämtat 20120217).
- 22 (<http://www.radiosarajevo.ba/novost/57073/andricgrad-za-novu-srpsku-renesansu>; hämtat 20120215).
- 23 (<http://www.glassrpske.com/kultura/vijesti/Pocinje-izgradnja-Andric-grada/lat/59853.html>; hämtat 20120218).
- 24 (http://www.slobodnaevropa.org/content/ines_saskor_kolumna/24258531.html; 20120217).
- 25 (<http://www.kurir-info.rs/kusturica-ja-sam-novi-mehmed-pasa-clanak-110428>; hämtat 20120216).
- 26 (ibid).

JAJCE

Inledning

Resan från Mostar till Jajce, med buss, varar i tre timmar. Halvvägs, från Makljen-passagens högsta topp som nås via en serpentinväg, breder en panoramabild ut sig. Längs denna vackra dal sträckte sig en gång i tiden det bosniska kungariket. Det var här som medeltida karavanvägar gick från Balkans östra del och soluppgångens länder mot Balkans västra del och solnedgången. Det är samma "räddningens väg" som för de tusentals sårade partisanerna och Titos generalstab, som under andra världskriget ännu en gång blev tvungna att retirera och som i den kommunistiska regimens minneskultur blev känd som en "fiendens offensiv", *Slaget om de sårade*. Idag styrs denna dal av minnena från det senaste kriget, av aktörerna från 1990-talets konflikter mellan bosnienkroater och bosnienbosniaker. Den lilla staden i dalen som syns genom bussfönstret, har två officiella namn: *Prozor* och *Rama*. Varje namn anger bosnienbosniakisk och bosnienkroatisk tillhörighet. I dag är denna provins, i likhet med staden Mostar, en "delad" stad. Kvar av ett förflutet som symboliserade enighet blev bara minerade rester av ett en gång i tiden monumentalt mästerverk i järn och sten som skulle berätta historien om de jugoslaviska antifascisternas epos.

Efter att ha passerat de delade städerna kom jag fram till Jajce. På vägen från busstationen till centrum, genom de täta skogsområden som omger staden, försökte jag orientera mig i tid och rum. Den första människa jag mötte var en pensionär i 70-årsåldern. Han satt i skuggan av ett gammalt träd, som om han väntade på min ankomst, och så började han berätta en historia:

Där uppe i pinjeträdkogen borde den sista bosniska konungens, Stjepan Tomaševićs grav finnas. Hans sista önskan, innan han halshöggs av Sultan den andre Muhamed "el- Fatih" (härskaren eg. anm.), var att han skulle begravas på en plats varifrån hela Jajce kunde ses. Men jag tvivlar på att graven finns där!

Vad var det för en plats, som den pratsamma äldre jajcebon uppmärksammade mig på? Varför undersökte han inte det själv? I jakten på denna medeltidslegend om den begravnade kungen, och nyfiken på att se staden på distans och från ovan, gick jag över floden och klättrade upp i pinjeträdkogen. Jag hittade ingen gravplats, men panoramat bjöd på en vacker syn över landskap som jag, i likhet med 1800- och 1900-talens västeuropeiska geografer, inte kunde motstå att reflektera över och romantisera.

Hela mellersta Bosnien består av berg- och dalgångar. Det var från detta kontrastfyllda landskap som Medelhavets kungadömen importerade honung för hälsans skull, exploaterade silver för välståndets. Troligen en av de sista

européiska urskogarna går att beskåda här och det sägs att många som gått in dit aldrig har återvänt. Det var också här, som den självständiga medeltida bosniska kyrkans förkämpar höll till, innan de blev uppslukade av Vatikanen och Den ortodoxa kyrkan eller av islam. Regionen var under medeltiden en fristad för religiösa och politiska pretendenter av alla slag. Några av de sista europeiska heretikerna höll till här. När Columbus seglade ut för att upptäcka Indien mötte han sefardiska judar på flykt från Spanien. För dem var Bosnien tidens förlovade land. Helgedomar som den gotiskformade pilgrimsplatsen Sankt Ivo-kyrkan samt Ajvatovica, de bosniska muslimernas största vallfärdsplats, återfinns här. Många medelstora städer har överlevt till våra dagar med kontinuerliga spår från bronsåldersbyar, illyriska samhällen, romarnas militära utposter, medeltida slaviska fästningar, det ottomanska rikets hantverksprägel, de österrikisk-ungerska kontinentaleuropeiska influenserna, de socialrealistiska satellitkvarteren. Juvelen i detta landskap är staden Jajce.

Till skillnad från Den gamla bron i Mostar, som redan finns på UNESCO:s lista över världskulturarv och som på olika sätt vitaliserade och aktualiserade samtiden och det förflutna, är Jajce med sina 23 nationella monument¹ fortfarande inte där, även om nomineringsförsök gjorts.² Antropologen Marko Scholze skriver i sin studie *Arrested Heritage: The Politics of Inscription into the UNESCO World Heritage List* om staden Agadez i Niger och befäster det pompösa och retoriken med nomineringsprocessen, där syftet var att ”öka stoltheten hos den lokala populationen över dess egen kultur, höja ansträngningarna för dess bevarande, berika hela människosläktet i skapandet av ett världsomfattande kulturminne” (Scholze 2008:215). Att säga att formeringen av världskulturarv sker i ett spänningsfält mellan UNESCO:s policy och lokala praktiker är knappast kontroversiellt. Vad som händer är att ett lokalt monument, byggnad, stad eller stadsdel, landskap eller kulturell tradition blir globaliserat genom att bli upptaget på UNESCO:s lista över världskulturarv. Det är stora och vackra ord, men vad får denna kandidatur egentligen för effekter? Kan man i UNESCO:s mening överhuvudtaget prata om ”outstanding universal value” (Scholze 2008) – världsrelevanta kulturminnen – utan att man också förstår hur detta manifesterar sig på ett lokalt plan? Hur fungerar ett samhälle i väntan på inkludering på UNESCO:s lista över världskulturarv?

Jajce erbjöd detta tillfälle att följa vad som händer när en plats nomineras för UNESCO:s världsarvslista. Den första ansökan sändes in år 2007 och omfattade ett stort antal av de kulturminnen som samlats i ”Staden som museum under bar himmel”. Vad var det som skulle tas med och inte? Hur förhöll sig de aktuella minnena av krig och förstörelse hos lokalbefolkningen till det som skulle benämnas ”kulturminnen”? Och hur hanterade man den nära politiska historien av en numera förkättrad totalitär stat som Jugoslavien? I Jajce

finns nämligen ett av de viktigaste nationella monumenten från den stat som upphörde att existera 1991, nämligen *Den andra AVNOJ-sessionens Museum* (hädanefter: AVNOJ Museet) som inrättades som en minnesplats för grundandet av staten Jugoslavien mitt under brinnande krig i november 1943. Så länge staten fanns kvar var detta en magnet för turism likaväl som för politiska ritualer. Till en början fanns museet inte med i ansökan över viktiga minnesmärken, men blev omsider och under visst motstånd lagt till listan.³ Jag kommer i det följande att titta närmare på de strider om vad som kan räknas som ett kulturarv som utspelade sig kring just AVNOJ Museet, och granska den ömtåliga balansen mellan att låta det förflutna försvinna, så som har skett med många minnesmärken från den jugoslaviska eran, och försöken att rädda dem undan glömskan. Vilka var aktörerna, hur förhöll sig det lokala till den numera transnationella (postjugoslaviska) regionen? Och hur förhöll sig de personliga minnena till de allmänna – kollektiva eller nationellt underbyggda?

Olika intressegrupper hade stora inteckningar i vilka av det förflutnas många minnen som skulle bevaras i en stad som rymde hela den jugoslaviska sammansättningen: lämningar från olika religioner, etniska tillhörigheter och politiska övertygelser. Slutligen och inte minst viktigt: Nomineringen av staden som kulturminnesmärke kom i en tid när det som skall räknas som historia har demokratiserats. Lokalbefolkningen och enskilda individer har aldrig förr haft så mycket att säga till om eller engagerat sig till den grad i att få också sina erfarenheter, sina minnen erkända som minnesvärda. Syftet med undersökningen av Jajce blir alltså att undersöka hur denna komplexa process växer fram och spelas upp på den plats där såväl politiska motsättningar, personliga trauman som förhoppningar på framtiden tydligt kommer i dagen. Här finns en viss materialitet, ett visst lokalsamhälle, en viss förbindelse till alla dem som lever som flyktingar i andra länder. Sådana faktorer sätter gränser för de kulturella minnesprocesserna. Vad är möjligt och vad är omöjligt att vinna erkännande för inför ett internationellt samfund?

Jajce är en av de vackraste städerna i Bosnien och Hercegovina. Också känd som Kungastaden, var den säte för det medeltida bosniska kungadömet. På grund av stadens turbulenta historia och tack vare många värdefulla monument, kallas Jajce också för ”staden som ett museum under bar himmel” (jfr British Council 2006:7-9). Foto: Dragan Nikolić 2009

I utkanten av kriget

I handen håller jag en ”hemgjord” videofilm med titeln *Jajce 92*. Det är en dålig dvd-kopia som går att köpa i regissörens egen souvenirshop i närheten av stadskärnan. Dvd-omslagets framsida är ett grafiskt collage som kontrasterar stadskärnans välkända symbol – den medeltida bosniska kungaborgen och de osmanska profana och sakrala byggnaderna: klocktornet, moskén och minareten, stadsporten, med det natursköna vattenfallet och kvarnen. På baksidan återfinns samma motiv med surrealistiska ”post-war” tecken: klocktornet utan klocka, minareten och moskén efter granatelden, borgen, husen, träd utan blad och bilden utan kvarn. I en av de första videosekvenserna visas datumet: 27 Maj 1992.

Klockan är strax efter 10. Det är en solig morgon. En man med paraply i den ena handen och ett vitt pappersark i den andra, synbart märkt av krigets framfart och den egna tillvarons absurditet, läser högt:

Kom också du till detta antika gamla Jajce och möt stadens hårda förflutna. Och innan du kommer hit, läs åtminstone sporadiskt om stadens 600 år gamla historia, från vykort som skickades runt om i världen. Detta är härskaren Hrvoja Vukčiča Hrvatinicias stad, skådeplats för många erövringskrig, de sista bosniska kungarnas stad. Detta är det turistiska Mecka under Bosnien och Hercegovinas himmel, det kontinentala Dubrovnik och lilla Saint Tropez, om ni ursäktar, det forna Jugoslaviens vagga. Dalen, tills igår himmelsk, är idag efter granatattackerna bara ett minne av det förgångna. Kom ihåg främling, det som vi jajceborna för denna korta tid lagt på minnet: četnikerna och forna jugoslaviska armén har beskjutit staden så mycket att man med all rätt kan kalla den för Kanonadberget.

Dessa är inledningsorden till den hemgjorda, etnografiskt baserade videofilmen. Under loppet av tre år (1992–1995), föll staden Jajce lika många gånger som den befriades, alla tre arméerna tågade genom den. Flera paramilitära styrkor marscherade genom den, med blod på händerna och byten i lastbilarna. Samma år, 1992, lämnade 4 500 stadsbor sina hem i Jajce och flydde undan den bosnienserbiska arméns och paramilitärens terror, kom till Sverige – och i synnerhet till Örebro.

I otaliga tidningsreportage, tv-program och filmer framträdde konvulsionerna vid 1990-talets krigsutbrott i BiH som resultatet av tusenåriga etniska och religiösa motsättningar mellan katoliker, muslimer och ortodoxa. Jajcebor på flykt, som den västerländska publiken fick via mediabilden, konfronteras med en rad ”experter” inom området som i sina reportage ivrigt talade om en oförmåga hos bosnienkroater, -serber och -bosniaker att enas under samma styre. Det fanns dessutom en gammal tradition av brödrakrig på Balkan, häv-

dades det, och det hölls bara i schack under det hårda styret av en centraliserad, auktoritär stat (jfr Frykman 1999). Erfarenheten av samlevnad, grannskap, ateism, kulturell pluralism, devisen ”broderskap och enighet”, antifascism, var ett minne blott – vardagliga fenomen, som inte platsade in i den nya mediala matrisen, lika lite som behovet av djupare kulturella analyser.

Det mångkulturella Jugoslaviens sönderfall gjorde att hälften av BiH:s befolkning under traumatiska krigsförhållanden lämnade sina hem.⁴ Nationalister paraderade återigen på gator och torg, något man trodde var ett historiskt fenomen som aldrig igen skulle kunna hända på ”antifascistisk” europeisk mark. I många fall, det enda som dessa människor kunde ta med sig på flykten var, förutom lite kläder och en och annan värdesak, *minnena*. Minnen var de bilder och erfarenheter som människor i exil bar med sig, i första hand minnen från sin egen normala vardag, barndomsminnena om ett liv som man blev tvungen att lämna. Även om minnet av barndomen kom att filtreras genom självbiografiska texter som personliga berättelser, livsberättelser, livshistoria, vill jag i likhet med författarna till boken *War, exile, everyday life* (Povrzanović & Jambrešić-Kirin 1996) peka på att minnena står i kontrast till de ”historiska/kollektiva minnena” som ingår i en mycket större ideologisk debatt. Av kriget kunde man egentligen inte lära sig någonting mer än att det var ett utdraget trauma.⁵

Vid denna tidpunkt var BiH ett sargat land, militären på frammarsch och befolkningen på ständig flykt. På en militärbas i Dayton, USA, i december 1995, hade Bill Clinton lyckats samla samtliga nyckelpersoner och nationalpolitiker från Balkan bakom säkerhetsdörrar och under samma tak. Efter svåra överläggningar skrev de på Daytonavtalet. Kriget var därmed över och en militärbas fick sin plats i historieböckerna. BiH blev ett internationellt protektorat som hade som mål att integrera det som från början hade använts för att starta kriget, samma etno-nationella politik som orsakade det.

Vid krigsslutet hade staden Jajce några hundra invånare. De flesta var inte jajcebor utan soldater tillhörande de kroatiska och bosnienkroatiska styrkorna, hitkomna efter uppdrag på andra fronter. En av de få jajcebor som var på plats, och som ville ”dubbelförsäkra” sig om sin anonymitet, minns den tiden:

Det var en enda skrothög från port till port, dörrkarmar, krossat glas. På gatorna kunde du se döda kor, rök spred sig från husen. Det var hemskt. Mitt hus var jämnat med marken. Då fanns det endast kroater i Jajce. Det sades att ”inte ett enda serbiskt eller muslimskt öra” någonsin igen kommer att infinna sig i staden. Senare, när muslimer började återkomma till sina hus, var vi tillsagda att inte hälsa på dem. Rädsla rådde. Jag pratar inte gärna om kriget och denna period, för du vet inte vad väggarna hör, man tänker på hur familjen skall försörjas, arbete behållas (Den anonyme).

Enligt den anonyme, styrde de bosnienkroatiska styrkorna staden och den var etniskt ren. De återvändande jajceborna med annan etnisk tillhörighet eskorterades ut ur staden av militärpolis, efter att i likhet med invånarna i det delade Nicosia på Cypern, och enligt de nazistiska metoderna, som bäst fått ett *Ausweis* för några timmars besök. De första återvändande bosnienbosniakerna som fick komma och bosätta sig i Jajce enligt kvoteringsprincipen, kom med vapen inskruvade i matborden. I en rapport läser man att: ”krigets härjningar 1992–1995 i Bosnien och Hercegovina har haft allvarliga konsekvenser för befolkningsutvecklingen i kommunen Jajce. Många människor dödades eller försvann, och det fanns massflyktssituationer och fysisk förföljelse”.⁶ Tio år senare är flertalet av invånarna i staden och byarna runtomkring flyktingar från andra delar av landet. I likhet med Mostar består majoriteten av Jajces nuvarande population, i enlighet med författningsparametrar, av bosnienkroater och bosnienbosniaker. Bosnienserber finns liksom i Mostar, inte längre på kartan. I samband med bosnienserbiska arméns reträtt 1995, förflyttades de till närliggande etniskt homogena städer eller utomlands.⁷

Staden som ett museum under bar himmel

Stadsrummet

”När jag i skymningen kom in genom en stor dörr till min lilla stad, min berömda men avlägsna stad, var det ingen som kände igen mig.” Detta är inledningsorden i jajcepoeten Nikola Šops prosaverk *Priča o tome kako je moj gradić potonuo*/Berättelsen om hur min lilla stad sjönk (1997). Påståendet ”min berömda men avlägsna stad”, kan förknippas med ett annat av Šops prosaverk om Jajce, *Mrtvi grad kraljeva*/Konungarnas döda stad (1997). Enligt den bosnisk-hercegovinska författaren och kritikern Željko Ivanković: ”denna *berömda* antyder förvisso *konungarnas stad* liksom *avlägsen* till stor del överensstämmer med *död*” (Ivanković 2002:260).

Isolering, var en första förnimmelse jag fick så fort jag passerade porten till stadskärnan vid mitt första fältbesök i Jajce i april 2007. Livet väcktes precis till morgonsorl från närliggande kaféer. Som besökare, enligt en oskriven medeltida sed, drack jag vatten ur stadens *česma* (springbrunn). Vägen ledde mig fram till ett hotell i den gamla staden. Inne på hotellet fanns ett inglasat golv rakt under mina fötter, med välbevarade rester av *hamam* (turkisk spa).

Ett lyckat stilistisk inslag i det turistiska utbudet och en potentiell anvisning till den nyanlände gästen om att Jajce, likt andra europeiska medeltida städer, har en tendens att bjuda på mängder av arkeologiska artefakter så fort man börjar gräva i marken.

Likt en siciliansk gudfader såg sig hotellägaren, som jag väljer att här kalla för Zoro, nöjd omkring i hotellets foajé, omgiven av minnena: Titos byst på kaminen, kopparhantverk med medeltida bosniska kungaemblem på väggen, böcker som alla berättade om Jajces långa historia. Hotellägaren ställde inte upp på att bli intervjuad vare sig med videokamera eller med röstinspelning, men i övrigt var han allt annat än tyst. Zoro, så som han själv uttryckte det, var en utbildad turistarbetare i staden före kriget och själv krigsflyktning i Sverige, för många en kontaktperson som solidariserade sig med, välkomnade och hjälpte ditkomna jajcebor i början på 1990-talet. För Zoro och hans fru är kriget ett faktum som de nu helst vill glömma. Men varken utvecklad överlevnadsstrategi, integrationsförmåga eller valmöjligheter i Sverige räckte till att få Zoro bort från barndomsminnena och ett liv som han blivit tvungen att lämna. Efter ett decennium återkom han till Jajce och startade affärsverksamheter. När jag samtalade med honom, framstod han som en pessimist vad gällde såväl stadens som landets utveckling, han klagade över bristen på människor med engagemang, men visade förståelse för att så få återvände till staden. När han räckte över en broschyr om Jajce, hans egen marknadsföringsprodukt, var den fullproppad med vackra bilder, positiva ord, unikheter och skönhet: ”Kungastaden, kandidat för UNESCO:s lista över världskulturarv, bedårande berg och floder, landets bästa campingplats och underbara Plivasjöar, extremturism och lokala delikatesser, flora och fauna, helgedom⁸.” Ett första intryck, som en turist på genomresa kunde få av ett par timmars besök, är att denna stad med bedårande landskap har allt och mer därutöver att bjuda på, förutom detta med det tragiska förflutna, de slitna husen och människoödena. Mottot ”Staden som ett Museum Under Bar Himmel”, fäster sig i minnet, men vad innebär egentligen denna allegori? Att staden är rik på byggnader men död på människor? Hur andas staden museum, hur ser vardagen ut bortom UNESCO:s minnespolitiska beslut?

AVNOJ Museet – platsen där Titos Jugoslavien föddes

”Vart ska vi nu, vart ska vi nu?” – skriker grundskoleeleverna. På vägen från stadskärnan möter jag även unga par som kärleksfullt promenerar i stadens naturomgivning. Sammanhållningen är uppenbar när nya miljöer upplevs för första gången. Aha-effekt och minnen från mina egna skolexkursioner från

sent 1980-tal gör sig gällande; vid skolårets slut organiserades bildningsresor till landets historiska platser från andra världskriget, i själva verket charterbussförbindelser med korta uppehåll vid andra världskrigets massgravar (läs: koncentrationsläger) eller partisanmonument, som fanns där som en påminnelse över onskans framfart och godhetens seger. På vägen dit levde man upp till de barnförbjudna epikureiska begären: man drack, rökte, åt och spydde, förenade i lukterna berördes varma unga kroppar och man sjöng, för tillfället utvalda jugoslaviska ungdomshymner och en hyllningssång till Tito: "Räkna med oss"⁹. Vad sjunger dagens skolelever om, vad har de lärt sig på vägen hit, på detta studiebesök? Vad kommer de att bära med sig i minnet?

Jag följer en räcka av ruiner, en parkering som har sett bättre dagar. En krigsinvalid står parkeringsvakt. Det är så han, varannan dag, tjänar sitt uppehälle. Här är krigsspåren tydliga. Framför mig ligger en Bauhaus-inspirerad byggnad, platsen där den historiska andra AVNOJ-sessionen ägde rum. Den första AVNOJ-sessionen hölls i staden Bihać i nordvästra Bosnien 1942. Den andra sessionen för AVNOJ hölls 29 november 1943 i Jajce. Jajce var då ett "fritt" partisanterritorium i det ockuperade Europa. Där skapade partisanerna en interimregering och en folkkommitté. Till federal president utropades för symbolikens skull den kroatiska jugoslavisten och icke-kommunisten Ivan Ribar (1881–1968), medan kommunisten Tito, den egentlige makthavaren, utnämndes till marskalk av Jugoslavien. Det är viktigt att upprepa AVNOJ-sessionens betydelse, bland annat innebar den att nationerna i Serbien, Kroatien, Slovenien, Makedonien, Montenegro och Bosnien-Hercegovina skulle ges fullt likaberättigande och att minoriteterna garanterades alla nationella rättigheter. Här drogs sålunda för första gången riktlinjerna upp för den framtida jugoslaviska federationen (Resic 2006:219). Den 29 november blev senare SFR Jugoslaviens nationaldag.

AVNOJ Museet är långt ifrån ett konstnärligt mästerverk. Inte heller associerar det till jugoslaviska partisanmonument. Byggnaden uppfördes 1932. Trots sin ursprungliga funktion som 30-talets kulturhus för falksällskapet *Sokol*, kom AVNOJ Museets byggnad att användas i ett taktiskt partisankrigförings syfte. Det inleddes med att partisanerna själva brände byggnaden när de retirerade från staden 1942. Tanken var att göra den omöjlig att använda för den fascistiska fienden, men inte att totalförstöra den. Med hjälp av välbeprövade gerillametoder som attacker mot järnvägar eller broar, hade man utvecklat en sådan funktionell taktik. Strax innan den historiska AVNOJ-sessionen i Jajce 1943, renoverades så byggnaden av partisanerna. Fönstren blev mörklagda, stearinljusen tända och deltagarna satt på enkla stolar av trä.

På platsen för den andra AVNOJ-sessionen, tio år efter 1953, grundades *Muzej II zasjedanja AVNOJ-a/* Den andra AVNOJ-sessionens Museum.

Därmed blev det den socialistiska statens spegel¹⁰. Den verklighet som AVNOJ Museets yttre förmedlar är av ovanlig stabilitet. Byggnaden är beständig som ett monument. Etnologen Gösta Arvastson skriver träffande att monument är avsedda att frysa tiden och ordna erinringarna: ”eftersom de överskrider tider och faser i samhällsutveckling. Monument har en fysisk struktur som syftar till att hedra eller levandegöra ett minne. De har för avsikt att vara uthålliga. De behöver varken vara storslagna eller imponerande, designen avslöjar ändå hur en viss, påbjuden, kunskap får ett tolkningsföreträde [...] monument och resta stenar har uppgiften att stå upprätt och återkalla en historia med tyngd” (Arvastson 2007:334). Museet är skyddat av ett massivt stenblock och svårt att få syn på från både luften och marken. AVNOJ Museets yttre inbjuder alltså inte till någon omedelbar dekonstruktion av den offentliga miljöns kulturhistoria. I samband med Jugoslaviens upplösning stängdes emellertid museet. Som en symbol för den forna staten, hade den låg prioritet i efterkrigstidens återuppbyggnadsprocess, såväl på den lokala och statliga nivån som från internationella biståndsorganisationer. Platsen där Titos Jugoslavien föddes var under hela 1990-talet bara ett minne blott av sin forna ”storhet”:

Framför det förstörda AVNOJ Museet. Sent 1990-tal. Foto: Informanternas privata dokumentation.

Jag närmar mig den robusta gråaktiga byggnaden med försiktighet, rädd för vad jag kommer att se därinne. En man i sena femtioårsåldern kommer fram till mig vid entrén, frågar vad han kan hjälpa till med. Han är enkelt klädd, ingen uniform. På vänstra sidan, där hjärtan slår, en ackreditering i bild och text: *Föreningen Josip Broz Tito (JBT) – Jajce*. Hare är mannens smeknamn. Han tar mig in i huvudhallen och på min fråga hur det står till svarar han:

Hur ska det stå till?! För en stund sen kom några elever med fröken och en av dem, när han såg Titos skulptur undrade varför det inte finns en sådan med Hitler också? Var är bilden på Alija (Alija Izetbegović – 1990-talets första BiH:s president)? Jag tittade på hans lärarinna som rodnade av skam. Tänk dig, vad de lär sig i skolan idag. För att inte tala om familjeuppfostran.

Hares uttalande gjorde mig observant. Kort därefter fick jag uppmärksamhet av några skolungdomar. Att jag filmade med videokameran väckte snabbt nyfikenhet och en skara glada ansikten samlades runt mig:

DN: Vet Ni vem Tito var?

B1: ”Vad vet jag.”

B2: ”BiH:s president!”

B3: ”Inte BiH:s, staten Jugoslaviens president, det stod skrivet där!”

B4: ”General!”

DN: Vet ni vad som hände här, i denna byggnad, för länge sen, 1943?

Alla är tysta. De tittar bort från kameran. Agerar ointresserade.

DN: Det var här som Jugoslavien grundades, Tito blev marskalk, förklarade jag.

- Aha. De nickade samtidigt.

Jag följde dem ut ur AVNOJ Museet. Två hundra meter bort, vid utsiktsplats, blir man hänförd av panoramat. Vattenfallet, där floden Pliva möter floden Vrbas.

Att minnas vid vatten

Vattenfall. Så som det omnämns i broschyrerna: ett av de tolv vackraste i världen. Unik i sättet som naturen uppförde den – bergsklara floden Pliva dyker ner från en klippa in i nedryckande floden Vrbas, från Vrbas fortsätter färden till den stilla floden Sava, från Sava till utmattade Donau, från Donau till Svarta havet, därmed har den fullföljt sitt flöde. Foto: Dragan Nikolić 2009

Minnen väcks till liv, ombildas och prövas i möten med ting och händelser. Minnande blir därmed en aktiv reflektion. I likhet med föreställningen om att *kultur* inte är ett substantiv, om vi ska lyfta upp bruksaspekten, utan ett verb i *presens particip*, något pågående och något som har en riktning, en intention (Frykman & Gilje 2003), syftar ”minnande” till en kreativ process som aktiveras utifrån något så flyktigt som en beröring, en doft, en gest eller ett förfluet ögonkast.

Att jag berördes av sceneriet var uppenbart. I en halv timme satt jag, utan att röra på mig, vid vattenfallets fot och tillät vinddrivna vattendroppar skölja mitt ansikte. Kontemplationen upphörde när fyra jagebor i fyrtioårsåldern närmade sig samtidigt som de skrattade högt åt sceneriet på vattenfallets topp.

Där, och med vatten till knäna, stod en grupp pojkar från skolexkursionen och begrundade det tjugo meter höga fall där floden Pliva rinner ut i Vrbas. Scenbilden påminde mig om Mostars brohoppare som hoppade från den lika höga Gamla bron för pengarna eller för äran. Förutom ett och annat självmordsförsök, berättade de fyra jajceborna för mig, att ingen längre hoppar från vattenfallet. Detta till skillnad från tiden före kriget, när de hoppade för turisterna, för så lite som en väldoftande portion av *ćevapi*.

Floden Plivas vattenfall och AVNOJ Museet, det är två grundbegrepp, minnesplatser, som jugoslaviska skolelever fram till 1990-talet kände till eller åtminstone förknippade med denna stad. För generationerna födda efter andra världskriget i BiH, men även i andra delar av forna Jugoslavien, var staden Jajce en vallfartsort. Vattenfallet och AVNOJ Museet blev ett begreppspar, symboler för Socialistiska Jugoslavien som återfanns på frimärken, vykort och i historieböckerna, antingen som påminnelse om Jugoslaviens grundande eller som natursköna minnen från gemensamma studiebesök. Uppfattningen om dessa två platser framgår av huvudpersonen i många vitsar, nämligen Suljo, som var återopad i en kolumn i det bosniska veckomagasinet *Dani*:

Suljo kom till Amerika och ingenting där gjorde honom upprymd: avstånd, kylan, höghus av glas, rökförbud – allt detta gjorde honom djupt deprimerad. Först när man tog honom till Niagaras vattenfall skrek han överlycklig: – Vauu (Wow), vilken stor AVNOJ de har! (*Dani* 20081219).

Arkitektonisk ensemble

Enligt kulturhistorikern Dubravko Lovrenović (2009:98), är det på goda grunder sagt att Jajce med dess omgivning är en av de vackraste delarna av BiH. Vattenfallet och den gamla stadskärnan har setts av många folkgrupper och människor genom seklerna. Året var 1664, när en av sin tids mest kända reseskildrare Evliya Çelebi, som reste från öst till väst genom hela det osmaniska riket och de fyra tidszonerna, en man som med egna ögon såg imperiets misär och glans, också han stod på denna plats, uppenbarligen under intryck av Jajces vattenfall och skrev: ”att följa stora floden Pliva, observera flodens flöde och vattenfallet är en så intressant och unik syn att människan måste beundra den allmäktige skaparen och förbli förvånad och överrumplad” (Çelebi 1996:48; översättning D.N). Med utgångspunkten i vattenfallet noterade den svenske geologen Augustin Heimer 1903 det stilistiska rumskoncept som Jajce byggde på:

Så som musikaliska intryck tas emot genom en viss rytm och melodi, tidens "candence", så tas arkitektoniska intryck emot tack vare en viss proportion och rytm av material, färg och utrymme [...] Förtrollande är också utsikten över staden i sig, som är byggd på en kulle som faller vertikalt mot båda floderna [...] Överallt ser du små muslimska trähus, som ser ut som svalbon ordentligt fastsatta på backen [...] Från mitten av stadens verkliga tumult lyfts minareten toppar upp, med kaklel försedda tak på nya europeiska hus och ner i dalen ett franciskanskt kloster med kyrka – allt tillsammans sett från ett fågelperspektiv, är format i en charmig ensemble" (citerad i Lovrenović 2009:97).

Även turister från Prag var i Jajce 1909, i den senaste av de österrikisk-ungerska besittningarna. Från denna plats skrev de vykort med kommentar: "Ända hit har vi gått för att vinka av Leopold, och för att se det vackraste vattenfallet i kejsarländerna" (Lovrenović 2009:103).

Nästan ett sekel efter Heimers och pragturisternas besök i denna stad, följer vi bildspelen i ett samspel med berättarens röst i en konstnärligt skapad marknadsföringsfilm om Jajces kandidatur till UNESCO:s lista över världskulturarv:

Uppvuxna nedanför fästningen längs vattenfallet, i museet under bar himmel, vet jajceborna att de lever i en stad som tillhör världens kulturarv, i staden som är vävd av nio historiska skikt. Därför, på detta lilla område, öppnas unika möjligheten att med en enda blick omfamna fyra imperier: det romerska, bysantinska, ottomanska och österrikisk-ungerska. Tre riken: bosniska, ungerska och jugoslaviska. Tre monoteistiska religioner: kristendomen (ortodox och katolsk), islam och judisk – mest skilda arkitektoniska stilar och levnadstraditioner gör att den historiska kärnan i Jajce i sig utgör ett sammanhängande kulturhistoriskt monument med enskilda tillgångar som har vuxit till en organisk helhet (dvd – Jajce:GBEW; se också Lovrenović 2009:99).

Denna beskrivning motsvarar definitionen av Jajces "arkitektoniska ensemble", en syntagm som myntades av kulturhistorikern Dubravko Lovrenović. Han var BiH:s kulturminister under kriget, en av de drivande krafterna bakom Jajces nominering till UNESCO:s världsarvslista, eldsjäl och jajcebo. Lovrenović är väl bekant med 1990-talskrigets destruktiva karaktär – avseende stadens och landets monumentala kulturarv och människoöden – så som han skriver i fotomonografen om Jajce med undertiteln *The authenticity of museum interpretation of the past* (Lovrenović 2009:111). "Arkitektonisk ensemble" framställs här som en organisk symbios mellan människa och natur, mellan natur och kultur. Vid en föreläsning öppen för allmänheten i anknytning till Jajces UNESCO:s kandidatur, säger han:

Jajce är en speciell plats för mig av flera anledningar: Från templet av guden Mitras till museet över andra AVNOJ-sessionen, framstår Jajce som en monumental helhet. Inom en diameter av 300 steg går det för människan att förstå vidden av världen, å andra sidan också samma världs relativitet. Och det faktum att i hela det spelet mellan arkitektur och fakta, där stora personligheter som evangelisten Lukas, Sultan Mehmed el-Fatih eller Marskalk Tito vistades, att i detta mellanspel på ett ställe, positionera sig och säga: var är jag i detta spel, vad är det som definierar mig egentligen?” (dvd- Jajce: GBEW).

Trots hembygdsretoriken, enligt vilken varje födelseplats blir världens mittpunkt, gick Lovrenović här ett steg vidare och menade att denna arkitektoniska ensemble, som en direkt länk mellan det förflutna och samtiden, mellan de döda och de levande, också blev en fråga om identitet och tillhörighet. Medveten om att det är kulturen som ger mening åt historien, påminner Lovrenović om Friedrich Nietzsches uppfattning av det monumentala i historien. Enligt honom interPELLERAS identiteten: ”de är inte sinnenas eller sinnlighetens representanter i kulturen utan övertalningens, viljans och maktens” (jfr Frykman & Ehn 2007:16).

Men vad som här är kännetecknande för Jajce är att minnet av det förflutna – dess monumentalisering och definition – sker i en tid när budskap uppifrån inte längre kan monopoliseras av vare sig samtida nationalisterna eller jugoslaviska nostalgiker. Det är det sammansatta och personliga, de många rösterna underifrån som också vill bli hörda och artikulerade.

Samhälle i väntan

Föreställningen om ”staden som ett museum under bar himmel”, förstärker platsens betydelse. Jag överväldigas av en känsla, lika stabil som marken under mina fötter. Här känner jag en medeltida storhetstid och dess förfall. Men känner jajceborna själva ett ansvar för stadens kulturarv? Hur kan det tomrum som blev kvar efter 1990-talets krig fyllas med mening? För vem är det ett kulturarv och för vem är det inte? Vilka är de aktörer som medverkar i skapandet av platsens minnen, så som de var en gång i tiden, som de är idag och som de kommit att bli för dem?

I Jajces fall handlar det om att på ett konkret plan undersöka interaktionen mellan stadens monumentala kulturarv och de lokala aktörernas (o)använd-

ning och (miss)bruk av detsamma. Hur ser vardagslivet i staden ut och hur förhåller sig jajceborna till stadens monumentala kulturarv?

Kulturarv som dött kapital

Jag satt i hörnet på ett kafé i Jajces gamla stadskärnan, med bästa solläge för en uteservering. Mittemot mig fanns ingången till en katakomb från medeltiden. Det är samma kalla, obelysta kammare vars väggar är märkta av skolexkursionernas inristningar, som författaren, journalisten och reseskildraren Rebecca West beskrev i närmast panegyriska ordalag som ett enormt mystiskt underjordiskt tempel:

We found ourselves walking through black corridors and halls, cold with the wet breath of the living rock. Black vaults soared above us, in hard mystery. From a black throne a sacrifice had been decreed, on a black altar it had been offered, in a black sepulcher it had been laid by; and throne and altar and sepulcher were marked with black crescent moon and stars (Rebecca West 1993:406).

Katakomben är idag ett ”nationellt monument”.

Skolexkursion vid katakomben. Foto: Dragan Nikolić 2008

Kaféets strategiska placering är en naturlig mötespunkt för besökare till katakomben. Kaféägaren och hans familj fungerar som ”alternativa” guider efter behov, och är också informella väktare av monumentet. De bevarar nyckeln,

vaktar över intrång och håller interiören ren. Det allmänna ansvar, som varken staten eller kommunen tog hand om, materialiserar de genom att ha monopol på det turistiska utbudet på plats: entrébiljetterna går endast att köpa på kaféet, souvenirshopen är i deras ägo, alternativ guidning – begränsad till en kort berättelse om platsens historia – tar de också betalt för. I avsaknad av jobbmöjligheter i staden, blev den medeltida katakomben, det nationella monumentet, en direkt inkomstkälla för en hel familjs försörjning. Någonting som den är känd för i hela staden. En vanlig besökare kan få intrycket att katakomben är i deras ägo.

Kaféet är också en social mötespunkt vilken riktar sig till stadens icke-nationalistiska intellektuella och åtskilliga självutnämnda kulturarbetare i behov av en lugn och trygg träffpunkt. Många av kaféets besökare är medelålders män, som tillhör de ”gamla” jajcefamiljerna som bodde här mer eller mindre kontinuerligt i flera hundra år, och som inte delar de regerande nationalistiska partiernas åsikter och syn på Jajces utveckling. Inte minst på grund av att många av de lokala politikerna som innehar höga poster, däribland Jajces borgmästare, är ”nykomlingar” som flyttade hit efter kriget. I likhet med antropologen Torsten Kolinds (2007, 2008) studier om vardagslivets förhållanden i efterkrigstidens BiH i staden Stolac, där han bland annat upptäckte distinktionen mellan ”homegrown” (our local/homegrown Croats/*pravi Stočani*- äkta Stolacbo) och ”newcomers” (not-homegrown/Croats from the countryside/outsiders), handlar det även i Jajce om samma sociala fenomen, nämligen om distinktionen mellan *kultura* (kultur) och *nekultura* (icke-kultur) (Kolind 2007:135; 2008:164f). ”Äktheten” är en fråga om tillhörighet, lokalpatriotism och i längden om rätten till användning av stadsrummet. Viktigt att påpeka här är att det inte handlar om etniska skillnader utan om ”struggle between people from the countryside and the people from the town” (Kolind 2008:164).

Att sitta här, dricka kaffe och vatten, röka cigaretter och lyssna på all oförutsägbart svart humor som kaffebersägaren Gapaša – en man i femtioårsåldern och skådespelare enligt egen utsago – kan komma med, kändes som en åldrig hedonistisk livsstil. Även de medelålders män som jag samtalade med och som representerade skilda humanistiska yrkesgrupper från fotografer, skådespelare till lärare, som direkt eller indirekt hade ett vardagligt förhållande till kulturarvet, som njöt av känslan att sitta och leva i denna ”arkitektoniska ensemble”, ett favoritbegrepp som dessa ”äktajajcebor” gärna använde för att beskriva den monumentala mångfald de var omgivna av. De påstod att det var en del av deras vardagsliv, att sitta på platsen ”som personifierar den medeltida bosniska staten genom kröning av kungen” (Lovrenović 2009:107). Men hur kunde de göra det samtidigt som de satt på något som faktiskt var ett av de svartbyggda objekten i den gamla staden? Byggt på 1990-talet på privat initia-

tiv, stred detta illegala objekt direkt mot den befintliga stadsplaneringen som var ett villkor för Jajces kandidatur till UNESCO. I själva verket tillfogade de skada på det närliggande monumentet.

Sankta Mariakyrkan med Sankta Lukas-tornet, där en gång i tiden enligt berättelserna rester av Sankt Lukas förvarades, för att med ottomanernas ankomst byggas om till moské och *Sahatkula* (klocktorn), som nu håller på att förfalla. Foto: Dragan Nikolić 2008

På ett kort avstånd från kaféet, på en högplatå i stadskärnans mitt, står en grandios ruin. Under två sekler förföll Sankta Mariakyrkan – moskén och Sankt Lukas tornet/*sahatkula*. I dagsläget, som följd av en tvist ifråga om äganderätten, står de i fokus för ”en ’rivalitet’ över den bosniska historiens ruiner”, som en annan Lovrenović – sarajevobaserade kulturhistorikern och essäisten Ivan Lovrenović – skriver om. Han menar ”att detta visar på en, hos många religiösa och etniska samfundsrepresentanter, icke existerande civiliserad känsla för kulturarvets autoktona värderingar” (*Oslobođenje* 20070816). I samtalet med jajceprotagonisten Dubravko Lovrenović om just denna ”rivalitet”, mellan islamiska och katolska samfundsrepresentanter, som till synes handlar om äganderätt, kom han fram till att ”det är en fråga om makt över historia och kulturellt minne”.

En aspekt som tydligt förmedlas här är att, förutom katakomben som ett exempel på ”privat” företagsamhet, staden med sina 23 nationella monument saknar en långsiktig ekonomisk strategi avseende användningen av dessa resurser. Kan det rika materiella kulturarvets potential användas på annat sätt än som tillfälliga inkomstkällor i händerna på enstaka privata företagare? Vad gör kommunen och vad gör staten åt det?

Stadens materiella kulturarv framstår som dött kapital, trots att jajceborna lever i en veritabel guldgruva. De används, för att låna de Certeaus (1984) begrepp, endast i tillfälliga taktiska (folkliga) och inte i långvariga strategiska (allmänpolitiska) syften. Det framförde jag till de medelålders männen på kaféet vid katakomben. De påstod själva att de *var* medvetna om det. De skilda utgångspunkterna ledde snabbt till en diskussion om politiska implikationer och platsens legala status. I deras mening är det omöjligt att förändra nuläget och sakernas hopplösa tillstånd. Enligt dem berodde det på folkets dåliga val av etno-nationalistiska politiker, som i sin tur saknar en långsiktig strategi avseende stadens kulturarv:

Kozluk: Du är paralyserad. Det är inte bara politikernas fel, utan det dumma folkets, som troget röstar på de odugliga nationalistiska politikerna som inte har någon idé om hur stadens kulturarv ska tas om hand.

För en annan är det som tas om hand, det som kan användas för nationalistiska syften:

Bare: Tja, det är konstanta beskyllningar på etnisk och religiös grund bland politiker och religiösa samfund här. När några ungar skrev graffiti "Hitler", på AVNOJ Museet, då var ingen angelägen om att ta bort det. 20 dagar stod det så där. Ingen sa ett ord men när det skrevs "Muslimer, varför äter ni inte fläsk, det har ni gjort tills igår?" på den s.k. "Tjejmoskén", då hamnade allting omedelbart i media. Kort därefter var moskén sanerad. Samtidigt står en mängd gamla byggnader och monument som ruiner.

Avsaknad av kulturpolitiska mål och selektivitet avseende prioritering av materiellt kulturarv strider mot UNESCO:s nomineringskrav. Främsta orsaken till detta, enligt en majoritet av dem som jag på vardagsbasis mötte på kaféet, var auktoritetstron och bristen på engagemang i stadens ledning:

Harman: Denna stad behöver en klok människa som uppskattar dess tillgångar, lyfter upp den. Det är vad som behövs. Tito är vad vi behöver. Som individ är du maktlös. Det finns inget hopp om en bättre framtid.

Enligt sällskapet var den enda utvägen ur den rådande maktlösheten visionen om en "stark man". En "klok människa" som ska ta makten och "lyfta staden". En romantisk/utopisk vision som bygger på det gamla Jugoslaviens "nationella och politiska mytologi" (Malcolm 1996:xxiii). En *tröstande myt* men politisk figur med stark känsla för rättvisa. Hoppet grundade sig alltså på metaforen om de män som vandrade här genom historien, de döda hjältarnas ständiga närvaro i landskapet (Žanić 2007).

”Fåraherde kom tillbaks, dina får kan inte leva utan dig”, sjunger den välkände balkanartisten Rambo Amadeus. Metaforen anspelar på Tito som myt¹¹ och människornas hjälplöshet i att identifiera sig med ett samhälle i transformering. Med andra ord, Jugoslavien försvann, men inte svagheten för paternalism och auktoritetstro.

Avsaknad av en lokal kulturpolitik saknas på flera plan. Om vi ska förlita oss till de båda Lovrenovićs åsikter, verkar det råda lokalpolitisk animositet i staden, en rivalitet som begränsar kulturarvet till objekt för konflikter mellan religiösa samfundsrepresentanter och gör det, bortsett från kaféägaren Gapaša, till ett ”dött kapital”.

Hopplöshet

Att vandra i Jajce denna junikväll 2009, var ingen höjdare, det var tråkigt, gatorna var övergivna. Inte ens ljuset som kom från enstaka gatlyktor, förmådde kasta skuggor på den medeltida stadens spillror. Jag kände mig ensam. Det är en fem minuters promenad mellan huvudgatans två portar, Travniks- och Banja Lukas portar, öst och väst.

Hopplöshet. Foto: Dragan Nikolić 2009

Till höger en fontän med kors och medeltida motiv med korsfarare i profil som håller ett svärd vänt mot marken. Monumenten har starka likheter med den serbiske soldatens monument i Višegrads centrum. Det är ett marmormonument som uppfördes på sent 1990-tal och som föreställer ett altare över de stupade bosnienkroaterna i staden. Det kom till efter att två bosnienbosniakiskt ägda privathus jämnats med marken. Det är en smaklös minnesplats i

modern tappning och hållbart material, som skulle undanröja varje tvivel om den bosnienkroatiska etno-nationella platstillhörigheten, territoriella rätten och historiska rollen. Som Damir Avdić, bosnisk konstnär och intermedialist, uttalade sig i boken *Enter Džehenem*: ”Marmor är inte till för dekoration utan för säkerhet. Från de döda. Att de inte stiger upp från graven. Säger ifrån. Om vilka är de som höllde i marmor. Marmor är ett demokratiskt sätt att bevara det förflutna. På distans. Från sanningen” (Avdić 2009:85).

På vänster sida ligger en restaurerad gammal moské, densamma som fanns på omslaget till krigsdokumentärfilmen från 1992. Sultanijamoskén är namnet på detta monument, som förstördes under kriget och återuppbyggdes med experthjälp av den svensk finansierade stiftelsen KuG, och varifrån imamen idag regelbundet kallar till bön utan att vara fysiskt närvarande. Från minareten ekade ljudet av ”böneutrop” från en bandspelare, och medan den nybyggda gamla moskéns interiör genomgår en renovering, ber de troende i staden Jajce i improviserade moskéer.

Jag fortsatte att promenera på huvudgatan. Båda sidor av gatan var fullpackade med pubar, ljusen från tv-skärmar reflekterades utomhus. Det var dags för VM-kvalmatcher inför Sydafrika 2010. BiH spelade inte i denna omgång. Kroatien spelade hemma mot Ukraina. Detta påminde mig om liknande scenarier som inträffade för några år sedan i Mostar i samband med VM-kvalet i Tyskland 2006: ”Efter VM-fotbollsmatchen mellan Kroatien och Brasilien vid världsmästerskapet i Tyskland, bröt ursinniga kravaller mellan kroatiska och brasilianska supportrar ut på Spanska torget i Mostar, Bosnien och Hercegovina” – var poliskommissariens uttalande på bosnisk nationell tv dagen efter kvällshändelserna i Mostar, i juli 2006. Nyheten om bosnienkroaterna som slogs mot ”brasilianska” supportrar, som var bosnienbosniaker, nådde även Skandinavien: ”Kroatiska katoliker slogs med bosniska muslimer och under några timmar kom hemska minnen från det tidiga 1990-talet tillbaka. Nästan 1 000 personer var inblandade och 26 greps. 30 människor skadades allvarligt, en med en svår skottskada. – Om vi inte lyckats med vårt ingripande hade hundratals dött, sa polischefen¹². Rädslan för att något liknande skulle kunna inträffa denna ikväll här i Jajce, gjorde att jag inte kunde bestämma mig för vart jag skulle gå: till höger eller vänster, hamna i den kroatiska eller eventuellt ”ukrainska” (läs: bosnienbosniakiska) hejarklacken? Även om det i Jajce, till skillnad från i Mostar, inte var några konflikter under VM-kvalet 2006, hade jag ingen lust att hamna i ett läge där jag förväntas favorisera och välja sidan. All denna uppsättning av binära oppositioner i staden förde tankarna till vardagslivet i cypriotiska Nicosia, tvisten om staden borde kallas Lefkozia eller Lefkosha precis som Jajces bosnienkroater och bosnienbosniaker skiljdes åt i deras dagliga nattlivspraxis. Irriterad över den egna

obeslutsamheten, lämnade jag huvudgatan med öronmärkta pubar och klättrade i natten upp mot fästningen. Dämpat ljus och högljudda röster bakom en halvöppen dörr, i källaren till ett litet hus, bröt tystnad. Jag passerade, stannade, gick bakåt. Denna gång bestämt, knackade jag på dörren: ”*Ima li buj-ruma?*/(Är man välkommen?)”. Fyra personer i min ålder svarade som med en röst: ”Så klart. Kom in!”

Sällskapet gjorde plats åt mig. Trots det faktum att jag var bland främlingar, störde någons privatliv, kändes det på en gång betryggande och hemmastatt. På den gamla tv:n i hörnet var det VM-kval. Till min förvåning var det en match mellan ärkerivalerna Sverige och Danmark. Sverige, Zlatan, Henke, äntligen någonting att vara glad över och prata om, tänkte jag. De övriga i rummet samtyckte. Förvånad över händelseförloppet, uttryckte jag min egen hopplöshet ifråga om att välja pub, i själva verket sida: kroatisk eller eventuellt ”ukrainsk” (läs: bosnienbosniakisk), favorisera den ena framför den andra. Svaren kom som förhandsbeställda, först ut var husvärderna:

Husvärderna: Så är det. Alla hejar på sina favoriter, finansierar sina pubar, sin skit.

Race: Min vän, vi är en ”fucked up” generation. Precis när vi började andas liv kom kriget. Åt helvete med det. När är du född, var är du från brorsan?

DN: 75-a, född i Prnjavor, bor och arbetar i Sverige, svarade jag.

Minra: Så är det. Många av våra familjemedlemmar och vänner bor där uppe. Tja, vad kan man säga, visst kan vi leva tillsammans, det är inte så att vi inte kan, det är det minsta problemet, låt oss bara tjäna ihop en liten slant, detta intågande tär på krafterna.

Kole: ... om bara detta ”bergsfolk” som flyttade till staden kunde avsättas från makten ... men i helvete heller!

Den hårda samhällskritiken förvånade mig inte. Dessa unga människors ställning bygger på ett antagonistiskt vardagsliv: mellan nationalister och icke-nationalister, kultur och ”nekultur” (Kolind 2007/2008), *homegrown* och *new-comers* (ibid.; jfr Stefansson 2007). Hursomhelst, Sverige förlorade hemma mot Danmark. Zlatan hade inte ”sin kväll”, igen. Dagen efter var det lugnt i Jajce, som fotbollsvännerna själva konstaterade: ”Idag fungerar säkerheten i Jajce bra [...] Poliser patrullerar gatorna, nästan inga brott är begångna.”

Även om den är mentalt delad, har staden Jajce inga tydliga inre gränser, som i fallet med Mostar, med konfrontationsplatser mellan de olika hejarklacksgруппerna. Att säkerheten i Jajce till skillnad från Mostar fungerar väl,

trots den uppenbara antagonismen, kan bero på att det aldrig varit direkt krig mellan bosnienkroater och bosnienbosniaker i Jajce. Fram till stadens belägring 1992 kämpade de sida vid sida mot bosnienserber. Antagonismen som härstammar från krigets senare fas och återspeglar sig på vardagsstämningen kan bero på den fortsatta etno-nationalistiska maktpolitiken som baseras på medborgarnas maktlöshet, tvekan och osäkerhet. De regerande politikernas och de religiösa samfundsrepresentanternas ovilja att ta itu med det problematiska kulturarvet, som i fallet med Sankta Mariakyrkan/moskén, förklarar att prioriteringar finns på andra håll. Minra, en trettiårig ung jajcebo beskriver detta tillstånd med följande ord:

Nepotism och demagogi min vän. Det går inte att stängas utan horn! Om du inte har släktingar i maktstrukturerna, finns inga jobb heller att räkna med. Dessutom måste du vara en etniskt och politiskt lämplig person, medlem i ett regerande nationalparti. Det går till ytterligheter. Det finns ingen hjälp att få på vägen, annat än att ta saker i egna händer...

Var finns då hoppet i denna ambivalenta *status quo* i staden Jajce? Minras hållning delas av unga människor som varken är belastade av den etniska tillhörigheten eller nationalistiska ideologin. Allt går ut på att läget baseras på den regerande "åtskillnadspolitik", åtföljt av en vag uppfattning om att någonting måste göras åt saken, att saker och ting måste förändras. Men hur då, kan man undra? Att, som Minra antydde, ta "saker i egna händer", mot lokalpolitiskt ansvariga? Än så länge verkar ingen radikal rörelse som skulle kunna organisera och fullfölja Minras dagdrömmar, liksom många medborgares i detta land och i Jajce.

Trots det rika monumentala kulturarvet i staden "som ett museum under bar himmel", trots en pågående nomineringsprocess till UNESCO:s lista över världskulturarv, åtminstone enligt mina samtalare, sker det inga framsteg mot en bättre politisk och ekonomisk utveckling i staden. Men det är inte bara kulturarvet som man kan leva av här. Inte heller industrin, som en stark ekonomisk faktor i det nära förflutna, har längre sitt fäste här. Det är därför som sjuttioåringar och äldre jajcebor inte har något hopp om en bättre framtid. Sett utifrån ett globalt perspektiv kan det sägas att en av orsakerna till detta hopplösa tillstånd som avspeglar sig här i Jajce, kan vara en överlag dålig ekonomisk och politisk situation i BiH, som en av de sämsta ekonomierna och mest korrupta länderna i Europa.¹³

”I väntan på Godot”

Med regelbundna intervall var jag i kontakt med tre personer som tillhörde 1980- och 90-talsgenerationerna och som var ovetande om varandras delaktighet i denna process. Samtalen ägde rum vid skilda tillfällen och på olika platser i staden. Gruppen bestod av en kille som var född 1990 och två tjejer födda 1989 respektive 1991. Samtliga var födda i Jajce strax före kriget och samtliga växte upp som flyktingar innan de återvände till staden med sina familjer i slutet av 1990-talet. En av dem *var* aktiv i det socialdemokratiska partiets ungdomsförbund, medan allesammans *var* och *är* aktiva i någon av stadens få NGO med kulturell anknytning. Allesammans gav egna tolkningar av hur det var att leva ett vardagsliv i Jajce. Det räckte med ett första intryck för att förstå att även den yngre generationens drömmar, de som inte delade de lokala kollektiva minnena från tiden före 1990-talets krig, andades desperation:

Mračaj: Det låter som en sliten fras, men politikerna är odugliga, utbildade men när frågan kommer till deras egen överlevnad är de plötsligt ekonomiska genier. Mina skor är fortfarande slitna, i alla fall har inte jag råd med något bättre. Å andra sidan lever vi på en himmelsk plats.

Dålig offentlig ekonomi leder till brist på arbetsplatser i staden:

Kockica: Tänk dig, dagens ungdom måste på grund av de svåra visumförhållandena åka från Jajce till Azerbajdzjan för ett arbete, där de kan jobba på byggplatser, gräva kanaler, utföra rent fysiskt arbete. Här har de ingen framtid. Det finns de som är 20–30 år gamla och som ännu inte arbetat en enda dag i sina liv. De har en ”marka” (den bosniska valutan heter *Konvertibilna Marka*, eg. anm.) i fickan som de får från föräldrarna, som i sin tur sliter ihjäl sig för en miserabel lön. Förr kostade kaffet en halv marka, så att man kunde gå ut två gånger om dagen. Idag kostar det en marka, så du får välja om du går ut på morgonen eller på kvällen.

Situationen för de yngre generationerna förvärras ytterligare av olika utbildningsmöjligheter:

Pijavica: Vi har två grundskolor, en för bosniakerna och en kroatisk, under ett och samma tak. Kan du tänka dig att själva byggnaden är delad mitt itu med järngrind? Du kan inte gå från en skola över till den andra, fast den är i en och samma byggnad. Efter skolan svär eleverna åt varandra. Polisen ingriper ibland.

Att döma av svaren, var generationen uppvuxen i efterkrigstiden dömd till ett drönande liv, pengar i fickan till en kopp kaffe eller två. Ofrivilligt var de också tyngda av krigets trauma och politisering av kollektiv identitetstillhörighet, den konfession eller etniska grupp de tillhörde.

Efterkrigsperioden medförde en delning: mellan katoliker och muslimer, mellan bosnienkroater och bosnienbosniaker, två olika fotbollslandslag, två utbildningsprogram med en järngrind delad skola. Det handlar om en ”cypriotisering” av det mångkulturella samhället (Nikolić 2003), en illustration av en påtvingad samhällsuppdelning, ”a very common problem in international relations (conflict of interest among states or various groups within a state) often being manifested in violent confrontation along territorial, ideological, ethnic, religious, class, or racial lines – usually a combination of the above” (Theophylactou 1996:3). Dessutom tycks den unga populationen, i likhet med mina samtalare, som identifierar sig med ”values of ethnic tolerance and co-existence, in total contrast to the exclusive, antagonist nationalist discourse” (Kolind 2008:302), fly staden där den ekonomiska framtiden inte finns på den politiska agendan. Mer ”brain drain” är att förvänta.

Om unga fortsätter att fly staden, landet, vem kommer då lokalpolitikerna att kunna regera över? Å andra sidan, om inte de yngre generationerna kämpar för en bättre framtid, om inte de förändrar sakernas nuvarande tillstånd, exempelvis genom att vitalisera dött kulturarv till ett gyllene kapital, vem ska göra det för dem? Är Azerbajdzjan alternativet?

Allt detta pekar på ett uppenbart problem, *väntan*. Väntan anger begränsningar och oförmåga. Väntan resulterar i en oförmåga att agera och övergå till handling, i hopplöshet och i förväntningar om impulser utifrån. Detta syns bäst bland dem som föddes efter kriget. Missnöjet med ett vardagsliv präglad av krigets efterverkning är uppenbar.

Offer för humanitärt bistånd

Problematiken kan placeras i ett bredare psykologiskt och ekonomiskt sammanhang. Jajces kommun nominerade staden till UNESCO:s världsarvslista utan att sysselsätta en enda kulturmiljöarbetare eller arkeolog. Ekonomisk exploatering av kulturarv kräver kunskaper, bra infrastruktur, organisation och investeringar. Vad finns det för intresse, initiativ?

Frågan i sig fick mig att tänka på ett uttalande av mina samtalare om hur det kändes att uppleva krigets slut: ”Saknad. Jag saknade någonting. Kriget tog slut men jag tappade intresse för livet.” Enligt den sextioåriga kvinnan var det långt ifrån krigets fasor eller ett vardagsliv i krig som hon saknade. Det

som hon saknade var vitamintabletterna, som under kriget delades ut av FN-personalen, som i slutändan visade sig vara *amfetamintabletter*.

I detta beroendets spår, samtalade jag om vardagslivets förhållanden med kulturhistorikern Dubravko Lovrenović:

DL: Fra Božo Borić var biståndsarbetare under kriget. Han var en av de få människor som passerade igenom alla barrikader, han var bland serber, muslimer, kroater, hämtade hjälp. [...] Redan då sa han att det största problemet i BiH kommer att vara av psykologisk karaktär: att människor kommer att vara offer för humanitärt bistånd. Han kallade det för ”humanitär biståndpsykologi”. [...] Och tro mig, än idag, känner jag många som säger att det var bättre under kriget, att han/hon fick ris, olja, konserver för att kunna överleva. Människor var mer solidariska. [...] I Jajce finns en man som heter Briga. Briga har tre barn och en hustru som är arbetslös. Han avvisar inget jobb. Han tar vad som helst. Det är en man som har jobbat i hela sitt liv. Han tar det som finns, även om han så tjänar hundra spänn om dagen. När jag träffar honom på gatan idag, ser han ut som en torr gran. Å andra sidan ser jag en mängd unga män som sitter på kaféerna, som inte ens vill jobba för två hundra spänn om dagen.

Lovrenovićs påstående om att det finns en ”en mängd unga män som sitter på kaféerna, som inte ens vill jobba för två hundra spänn om dagen”, men som samtidigt har pengar till endast två koppar kaffe om dagen, strider mot det tidigare påståendet om arbetsbristen och nödvändigheten att åka för jobb till Azerbajdzjan. Jag behövde inte vänta länge på förklaringen. Kaféägaren Gapaša kom leende och serverade kall *caropoljka* (lokal slivovits), på husets räkning: ”Alla snackar skit men ingen vill jobba för det dagliga brödet”, förklarade han, som om han läste mina tankar om orsakerna till den rådande uppgivenheten i staden, närmare bestämt bristen på intresse.

Denna uppfattning att det är någon annan som kommer att ta hand om ens liv, har sitt ursprung i kriget och bygger på ett omvänt värdesystem, som filosofen Radomir Konstantinović ständigt återkommer till i sin bok *Filozofija palanke*/Småstadsfilosofi. Nämligen, uppfattningen om ”existensen som meningslöst arbete”: ”en rådande existentiell apati, som härstammar ur besvikelse och sinnesbedövning ifråga om det lilla samhällets erfarenhetsvärld” (Konstantinović 2006:132). En av de få ungdomspolitiskt aktiva i staden, också en av mina huvudsamtalare Kockica, resonerar:

Människor, utländska turister, skolbarn, kommer till Jajce på en genomresa, för att se sig om. Självutnämnda guider kommer att berätta några saker om det hela. Men de flesta lyssnar inte, vilket är normalt, barn är barn. Sedan en rundtur i staden, man tittar på ett antal kulturella lämningar och det är det. Besökarna åker vidare, de stannar inte kvar här. Vi har inga utbildade turistguider. Även no-

mineringen till UNESCO kan sluta med en katastrof. Lokalpolitikerna struntar i att ta ansvar. De gör ingenting. När jag frågar lokala politiker om hur de tänker reda ut saker i staden, så svarar de mig att jag är en kommunistjäväl som inte ska försöka göra mig smart. Detta är småstadsmentalitet. Argumentet är följande: vad vill jag, jag är inte ens 20 år gammal, hur kan jag kämpa för Jajce? Men det kan en idiot göra, som står på den ”rätta” vallistan, men som inte kan uttala en enkel mening, kommunicera med människor. Ge oss en chans, säger jag! Men icke ... Jag är inte så förbannad på sådana människor, men däremot på dem som gillar Jajce men är odugliga. Jag är en mycket pessimistisk person.

Längtan efter att få ta del av samhällsansvaret, sätta sin prägel på verkligheten, önskan att bryta med synen på ”existensen som meningslöst arbete”, försvåras ytterligare av de lokala maktHAVarna. Deras ovilja att lyssna till jajcebornas synpunkter och uttalade behov att ta itu med de brinnande samhällsproblemen, kan också tolkas som ett uttryck för ”offer för humanitärt biståndstillstånd”, mot bakgrund av det faktum att den politiska och ekonomiska situationen i BiH, både under 1990-talets krig och efter kriget, var beroende av internationell biståndspolitik. Som en följd av denna ”institutionella passivitet” kom även Jajces kandidatur till UNESCO:s världsarvslista att ifrågasättas.

I slutet av vårt samtal, tillade Kockica: ”Oberoende av allt, jag kommer att klara mig och kämpa vidare.” Motståndsprincipen i detta fall, vilar på en ökad medvetenhet avseende medborgerliga rättigheter och skyldigheter. Viktigt att poängtera här är att denna ”motståndsprincip” inte fungerar utan omgivningens, det civila samhälles stöd. Minnen och monumenten går aldrig av sin egen kraft genom historien. De måste vårdas. Viljan att vårda minnet förutsätter en framtid. Framtid förutsätter ett hopp.

Kulturarv och glömskans kultur

Kulturgeografen Steve Pile (1996:212) menar att monument är maktmättade objekt som gör stadsrummet läsbart. Deras placering konfronterar människor med mer eller mindre tydliga ideologiska budskap i det dagliga livet och de lockas därigenom att tro att de värden som monumenten representerar är allmänna (jfr Frykman & Ehn 2007:26). Den som vill ha beviset för motsatsen kan se vad som har hänt här i Jajce. Exemplet med katakomberna visar tydligt att ett monument också finns mellan människor, att det måste fyllas med lokal mening. Om så inte är fallet hamnar det inom en *kulturell parentes*, alltså glider långsamt in i glömska och försvinner i trivialitet. Naturligtvis kan det glömda hämtas tillbaka, men det förutsätter då att det åter fylls med symbo-

lisk kraft. Sådan kan komma likaväl från turistindustrin som från de politiska rörelser som finns i samhället – ofta i samverkan. Här i Jajce haltade man på båda benen.

En god illustration till detta är AVNOJ Museet. Så här resonerar ungdomspolitiskt aktiva Kockica på frågan om vad museet betyder för henne:

Det betyder ingenting för mig. Eftersom jag inte upplevde det förflutna. Jag kan inte tänka på något som jag inte upplevde, samtidigt som jag måste lyssna på olika berättelser som inte hänger samman, därför kan inte jag leva mig in i det.

Distinktionen mellan *common-shared* minne (Ashuri 2005; se även kapitel om Mostar) är uppenbart. Att försöka föreställa sig AVNOJ Museet som en kunskapskälla som skulle kunna användas för de nya generationerna så att också de kan tillgodogöra sig kunskapen från det förgångna, framstår som högst problematiskt. Ty, vad blir ett monument, som du passerar förbi men inte vet någonting om, inte känner någonting för?

Enligt Kockica, upplever generationerna födda efter kriget AVNOJ Museet som en myt:

Unga har inte en klar bild eller föreställning, varken om AVNOJ Museet eller om landet (Jugoslavien eg. anm.).

Den berättelsen om det förflutna tillhör den äldre generationen:

Idag säger somliga till mig att man kunde yttra sig fritt om vilken religion man tillhör, och vissa säger att det inte var tillåtet. Jag har andra prioriteringar än AVNOJ. Detta är en trevlig historia, ett vackert förflutet som inte bör glömmas men inte heller kan hänföras till idén att allt ska plötsligen blomma upp, att allt ska komma till rätta och att vi ska ha det bra. Detta kommer inte att ske. Det finns ingen Tito i Jajce som kan ordna dessa saker. Men jag rent av respekterar det, för de äldres skull, som också respekterar mig och det som jag slåss för. Därför säger jag inte till dem att glömma den där idén, det kommer aldrig att hända...

Om hur det är att växa upp i efterkrigstidens Jajce, strategin som inte har ”jugoslavism” i sin upplevelse- och erfarenhetsbank, och vad det innebär att vara politiskt aktiv i det socialdemokratiska ungdomspartiet, säger hon:

Kockica: Det var människor i min omgivning som tvingade mig att bli aktivt politiskt engagerad. Min far, ja det var familjeuppfostran, var aktiv i SDP (Socialdemokratiska partiet). Han dog på grund av orättvisa och jag blev ensam kvar i familjen att efter eget huvud lösa problemen. Det tvingade mig att syssla

med politik. Folk säger till mig att jag är kommunistjävel! Men kan du tro mig om jag säger att jag fortfarande inte vet vad en kommunistjävel är. Jag är 19 år. Från en muslimsk familj. Men det är SDP:s politik som är viktig för mig. SDP:s politik går ut på att alla är lika och att vi måste leva och arbeta tillsammans, att vi måste ta det bästa från varandra och det som är dåligt ska tas bort. Nationalism ska inte serveras som ett alternativ, man ska istället arbeta hårt och titta framåt. Där finns det likhetstecken med kommunismen. Det som var innan, AVNOJ och Jugoslavien, överensstämmer delvis med SDP:s politik, det respekterar jag och försöker informera mig om.

DN: Vad vet exempelvis ungdomar, elever från grund- och gymnasieskolor om AVNOJ?

Kockica: Ingenting. Det bara nämns att den andra AVNOJ-sessionen ägde rum 29 november 1943 i Jajce. Och det är det.

Enligt Kockica har den genomsnittlige gymnasieeleven begränsad kunskap om historia och kulturarv. Med undantag för ett par böcker i biblioteket och tillgång till internet som de enda kunskapskällorna. Frågan om förmedling av kunskap och erfarenheter från det förflutna, som en av framtida nyckelfrågor avseende det materiella kulturarvets utveckling i staden, framstår som problematisk, inte minst när det gäller frågan om vem som skulle överföra det och vilka kunskaper som skulle gälla.

Ett exempel: I Sankta Mariakyrkan/moskén, användes Jajces medeltida kulturarv huvudsakligen som retoriskt argument i händerna på lokalpolitiker och religiösa samfundsrepresentanter. Återigen blev det ett redskap för delning snarare än för enande, för personligt syfte snarare än för det allmännas bästa.

Den äldre generationen som inte ingått i efterkrigstidens etno-nationella lokalpolitiska maktstrukturer, mindes tiden före kriget med nostalgi. AVNOJ Museet ställde också en mycket speciell fråga om hur kulturarvet kan förhålla sig till den lokala kulturen. Här fanns nämligen ett övermått av kunskap och stor lokal expertis. Men det var ett minneskapital som var politiskt utmanande. Folk visade sig ha mycket bestämda uppfattningar om det eftersom det anknöt till den stat som inte längre fanns och som många under kriget hade bekämpat. Här blev det alltså många som samverkade för att museet skulle skrivas in i en kulturell parentes och sakta falla i glömska.

Skillnaden mot staten Jugoslavien var slående. Där strävade staten efter att skapa ett kollektivt minne. Fenomenet ”kultur” och ”minne” fick en speciell laddning och kunde användas instrumentellt för att hålla staten samman. Därför kom AVNOJ Museet att kollidera med dagens nationalistiska makt-

politik. Monumenten från det kommunistiska förflutna omnämndes i bästa fall som torra historiska skolfakta och borde ses som någonting som snarare bör glömmas än återuppväckas.¹⁴ Men enligt historikern, kulturarbetaren och jajcebon Enes Milak, undanhölls därmed också den yngre generationen kunskaper om den nära miljön: "För de unga i grund- och gymnasieskolor, borde man kräva läroplaner som förväntades utveckla kunskap om och känslor för det materiella kulturarvet i Jajce. Men det har man underlåtit att göra" (Milak 2005:67).

Ett genomgående drag i Kockicas berättelse är att det föreligger en avsaknad av institutionaliserat kulturellt minnande, i själva verket härskar en *glömskans kultur*. Livet i Jajce fortsätter att fungera utan kontakter med det jugoslaviska förflutna, på liknande sätt som en annan glömskans kultur var konstitutionell för Jugoslavien, där tiden började med Tito och historien dessförinnan ledde fram till hans maktövertagande. Många forskare pekar på konsekvenserna av demografiska förändringar som "*peasantization of the cities... as the notion of hierarchically ordered urban/rural cultural mentalities*" (Stefansson 2007:62f; se även Sorabji 2006; Maček 2007, 2009; Kolind 2007, 2008). Håller invånarna i staden med lokalpolitikerna om att det lokala kulturarvet innebär ett "etniskt kulturarv"? Hur länge kan det kulturella minnandet vara influerat av en bestående etno-nationalpolitisk animositet grundad i krigstrauma?

Även om det råder en pessimistisk stämning av att vara "offer för humanitärt biståndstillstånd" i staden fortfarande två decennier efter krigsslutet, är det grundläggande problemet fattigdom i kombination med icke-fungerande offentliga institutioner. För att kunna lyfta upp den "arkitektoniska ensemblen" på UNESCO:s världsarvslista, finns det flera hinder på det politiska och ekonomiska planet att komma över.

Avpolitisering och Rekulturalisering

Avpolitisering

Vid den europeiska kulturarvskonferensen i den belgiska staden Mechelen i mars 2009 slogs det fast att: "Kulturarv inte är ett nostalgiskt bakåt blickande, det är en länk in i samtiden. Att söka efter rötter till en fysisk plats, ett monument, är en process att hitta samband med vardagslivet av idag." Det finns ingen tvekan om att de medeltida katakomberna, kyrkorna och moskéerna faller in under en sådan syn på kulturarv. Men hur lång tid tar det för en politiskt känslig plats som AVNOJ Museet att räknas dit?

Här ser det ut som om museet först måste avpolitiseras för att kunna passa in i mönstret för vad som är ett kulturarv. Och hur var det möjligt när människor hade konkreta minnen av vad den jugoslaviska staten stod för? Därför kommer jag i det följande att undersöka hur de olika aktörerna hanterade det känsliga museet. Vem kunde söka efter rötter till denna fysiska plats, detta monument, hitta samband med vardagslivet av idag?

Uppvaknande kommer före bevarande

AVNOJ Museets vaktmästare Hare kommer ihåg mig. I mig ser han sympatisören, den jugoslaviska patrioten. Av någon anledning minns han så och jag invänder inte. Jag å min sida minns honom som en man som i krigets stormar lämnade Jajce för Tyskland utan fru och barn. Utkastad i världen återvände han till det krigsdrabbade BiH, körde lastbilar med humanitärt bistånd, misslyckades med att återhämta sonen från ett liv med Mujaheddin-styrkorna. Desillusionerad av all korruption, efterkrigstidens laglöshet, ovetande om den försvunne sonens öde, återvände han slutligen till hemstaden. Där fann han sin uppgift i en tjänst han skapat själv, nämligen som "frivillig" vaktmästare i AVNOJ Museet. Hares livsberättelse är skakande, hans motiv är djupt sammanflätade med personliga förluster.

Museets betydelse, som en minnesplats över en stat och den antifascistiska idén, var en bra anledning för en medborgargrupp att 1999 instifta *Sällskapet för skydd av kultur, historia och natur i Jajce*. Enligt en av eldsjälarna i föreningen, historikern Enes Milak, "kunde bara snabba och effektiva ingripanden rädda några av monumenten från ytterligare förfall, vissa även från att totalt försvinna" (Milak 2005:63).

Att 55 år efter museets grundande överhuvudtaget behöva tänka på att bevara det, att rent av behöva kunna hålla minnet om det vid liv, istället för att kultivera, fördjupa och sprida kunskapen om det, strider mot de senaste tjugo

års globala ”heritage-doktrin” (Lowenthal 1998). Aldrig har intresset för bevarande och exploatering av kulturarv varit större. Medlemskap i *Sällskapet* kostar inte mer än 150 kronor i månaden. I sällskapets anda, betalades avgiften utan knot. Sin funktion, som vaktmästaren i AVNOJ Museet, tar Hare på största allvar:

Jag är här varje dag i genomsnitt 12 timmar. Här mår jag som bäst. Och medan jag har den sista molekylen kraft i mig, är min strävan att lyfta upp denna plats så att den kan stå på sina egna ben. ”Ingen vila under återuppbyggnad” (skratt; eg. anm. – en väl känd paroll från jugoslavisk tid)! Även om någon driver ut mig härifrån, om än över min döda kropp, efter mig kommer det att finnas någonting kvar.

För Hare är museet en helgedom i regional/internationellt kontext:

För mig är detta museet över II:a AVNOJ-sessionen. Allt det som är sprunget ur NOB (den folkliga befrielsekampen) är för mig paradiset. Allt som BiH bygger på idag, antogs här. Alla de jugoslaviska republikerna, dagens självständiga länder, finns inom ”AVNOJ:s gränser”.

Hans främsta livsuppgift är att hålla minnena om Jugoslavien vid liv, i en tid av nationalism:

Mest kommer folk ur de äldre generationerna, som fått uppleva den tiden, ”redan frälsta”; men nästan ingen ungdom alls. Nu är det andra tider, andra värderingar. Jugoslavien var en stor idé men vi var små människor [...] Jag menar, för mig handlar patriotism om att vi måste kunna leva tillsammans och respektera varandra. Broderskap och enighet. Lyssna, i kriget var det serber och kroater som förstörde moskéer; muslimer förstörde kyrkor, och det gick i cirklar. Men detta, detta museum förstördes av dem alla. Alla nationalisterna är lika.

Tito och jag. Foto: Dragan Nikolić 2009

En titt på det improviserade kontoret, fullpackat med böcker om befrielsekampen, om Tito och det socialistiska statssystemet, böcker som brändes under kriget, kastades i containrar som skräp, gjordes värdelösa, fick mig att se svårigheterna med att återställa ett förött minnesmärke. Enligt Hare själv var detta museum en ”vagga” för idéerna om broderskap och enighet. Att vistas här var en mental tillfredsställelse för honom. Här dagdrömde han om att människorna en dag vaknar upp ur sin passivitet. Livet i övrigt är inte värt en ansträngning:

Lyssna på mig, jag vanskötte hemmet eftersom man inte kan sitta samtidigt på två stolar. Museet är allt för mig. Idag ändrar alla sin konfession och övertygelse. Jag gör inte det. Du kan även ta hit unga, men de kommer att arbeta för eget intresset. För dem är museet en fabrik som handlar om att tjäna pengar på inträdet. Unga är totalt ointresserade av allt, förutom att komma åt snabba cash. Du måste ha känslan.

Hare har gjort kulturarvet till en moralisk instans. Han inser att hans roll är att vårda minnet av ett bättre samhälle, det samhälle som en gång i tiden gjorde att hans liv hade mening. Minnet av det förflutna, ett system som fungerade väl i hans mening, är identitetsskapande för honom – men när han idag går på Jajces gator och torg får han inte samma känsla.

Kulturarvsgerilla

I sin bok *Kulturarvspolitik*, undersöker etnologen Owe Ronström (2008) den gotländska staden Visby:s transformation från ”sliten småstad till medeltidsikon”. Utgångspunkten är densamma som i denna avhandling, nämligen Pierre Noras (2001) tolkning av minnesmiljöer och minnesplatser. Dessa är omöjliga att gå förbi opåverkad: ”Minnesplatsens stund infaller när minnesmiljöerna försvinner, de uppstår ur en känsla av att det inte längre finns något spontant ”naturligt” minnande och att vi därför måste avsiktligt skapa arkiv, organisera firanden och aktivt hålla liv i minnesplatserna” (Ronström 2008:208). Men hur förhåller det sig om de verkliga minnena fortfarande finns kvar? Vaktmästaren Hare ger ett svar som handlar om en identitet som går att anknyta till att:

Vi stöttar våra identiteter på sådana bastioner, men om det de försvarade inte vore hotat skulle vi inte behöva bygga bastionerna. Omvänt skulle de vara värdelösa om de minnen som de omsluter släpps fria, och om historien inte bärgade minnet och deformerade, omvandlade, penetrerade och förstenade det skulle inga minnesplatser finnas. Det är just denna dragkamp som skapar minnesplat-

serna, historiska ögonblick lösryckta ur historiens rörelse och sedan återställda (Nora 2001:372f).

I sin undersökning av Visby nuddar Owe Ronström vid en social dimension av fenomenet, nämligen att Visby omvandlades av en engagerad (stockholmsk) överklass och medelklass, i en kombination av statliga och privata intressen. Detta ledde till en väletablerad turistnäring som bland annat medförde att i och för sig förskräckliga historiska händelser som brandskattningen omvandlades till turistevenemang och vardagslivet till en tillrättalagd "Medeltidsvecka" (jfr Gustafsson 2002). På sikt stärktes därigenom en kollektiv identitet och platstillhörighet som etablerats just på medelklassens villkor. Situationen i Jajce är den omvända. Trots en händelserik medeltid, däribland kröningen av den sista bosniska kungen eller det historiskt omnämnda *Slaget vid Jajce* (1463), finns det inga turistevenemang med anknytning till denna händelsefulla tid. Inte heller finns det officiella eller privata intressen som på lång sikt ser fördelar med att levandegöra Jajces medeltida historia. Och de som försvarar minnena från AVNOJ-perioden tillhör varken de styrande eller den ekonomiska samhällseliten.

I Visby kunde man njuta av en mer avspänd relation till de personliga minnena. Ingen som kom ihåg sin barndoms värld och det politiska system som rådde då, riskerade att ställas utanför gemenskapen. Man hade heller inga grupper som i raseri gav sig på att förstöra byggnader för att därmed utplåna ovälkomna minnen. Ibland kan de *lieux de mémoire* som Pierre Nora skriver om vara stående provokationer, och så förhöll det sig med AVNOJ Museet.

Museet som ett sjukhus. Foto: Dragan Nikolić 2009

Så sent som i maj 2009, såg museet ut "som ett sjukhus, berövat sitt innehåll", som en svensk kollega sa, när han såg platsen för första gången. Tragikomiskt allvar kännetecknar den torftiga inredningen: väggarna är slitna och fuktiga, på scenen finns en rad seriekopplade bord och stolar utan karaktär, på väggarna

finns nysydda jugoslaviska flagor från partisantiden, liksom Storbritanniens och SSSR:s flagga. Den antifascistiska kampen visas som collage på improviserade utställda pannåer; parollen "Leve allierade England, Sovjet och Amerika" hänger över scenen; och där står också en gigantisk bronsbyst av Tito i det ena hörnet, några autentiska fåtöljer står i hallens mitt och resten hittagna som utfyllnad av tomrummet. Detta rum fyllt med fragment skulle påminna om den historiska händelsen. Min värd Hare förklarar:

Vi lyfte faktiskt upp denna plats ur askan, en grupp entusiaster och patrioter. Vi tog saken i egna händer. Det förelades vårt samvete. När vi kom hit möttes vi av en deponi. Vad kan jag säga, platsen var en offentlig toalett, det luktade urin och avföring, det regnade rakt genom taket. Nu har vi förmänskligat den. Innan dess, efter kriget, fungerade den som en bröllopssalong, därefter som den så kallade "Hrvatski sokolski dom" (Kroatiska falksällskapet), nyttjades den av ungdomarna, men till slut blev platsen totalt försummad. De flesta saker från museet stals under kriget, ingen vet var de finns längre, om de finns, vissa saker såldes också via internet. Före kriget arbetade här 18 personer: direktören, museifolk, dörrväktare. Det fanns laboratorier för bildframställning och annat. Detta var en statlig institution. Detta är också vårt mål. Att komma till den punkt att staten av idag också accepterar den som sådan.

Under lång tid var AVNOJ Museet nedsjunket i glömska. Varken staten, någon från den yngre generationen i Jajce eller "vanliga" människor hade intresse av att bevara, återuppbygga eller levandegöra museet. En grupp entusiaster från de äldre generationerna i *Sällskapet för skydd av kultur, historia och natur i Jajce, Föreningen Josip Broz Tito*, samt SUBNOR (Krigsveteranernas Union från andra världskriget), "tog saker i egna händer", eftersom "det förelades vårt samvete". Därmed organiserade man sig i Jajce på det civila initiativets basis. Enligt Dubravko Lovrenović, var riktlinjerna klara:

Livet kan inte avstanna bara för att vi inte har något kulturministerium. Vi kan inte vänta att någon ska skänka oss ett kulturministerium, vi måste arbeta och på något sätt vara en gerilla. Leda gerillakrig. Ni vill att någon ska erkänna er som ett relevant arv i världen (UNESCO:s världsarv) och ni har inte ett grundläggande system som kan försvara det, bevara det kulturella arvet.

Nomineringsprocessen påbörjades mycket tack vare administrativ hjälp från Kommissionen för Bevarande av Nationella Monument. Det som Hare och medlemmar i det civila initiativet kom att aktiveras i var en kamp om kulturarv som bygger på det som Nora (2001) kallar för "pliktminne": "När minnet inte längre finns överallt, när det inte längre finns någon *milieux de mémoire*,

så finns det heller ingenstans, om inte någon tar ansvaret att återskapa det” (Ronström 2008:209).

Vilken roll skulle så museet stå för? Det måste ju bli något förmer än ett instrument i händerna på medlemmarna i ovannämnda föreningar.

Bevisning av faderskapet

I en debattartikel i *Rig*, svensk kulturvetenskaplig tidskrift, om ”museernas roll inför tusenårskiftet”, diskuterar Eva Silvén-Garnert SAMDOK:s forskningsverksamhets möjligheter, men också museitjänstemannens roll som skapare av kulturarv. Hon skiljer mellan två tillvägagångssätt – *museiforskning* och *museivetenskap*:

Medan museiforskning är forskning *vid* museer, så är museivetenskap forskning *om* museer, eller rättare sagt forskning om hur kulturarv skapas, bevaras, förmedlas och används, både vid museer och andra kulturarvsinstitutioner och i samhället i övrigt (Silvén-Garnert 1998:48).

Samtidsorientering, menar Silvén-Garnert, medför krav på museerna att reflektera över den egna verksamheten, att inta en kritisk hållning till det egna kunskapsbygget och att tydligare definiera museernas uppgift i relation till annan forskning och dokumentation (ibid.). I spetsen står museitjänstemannens roll som *aktiva skapare* av det som kallas kulturhistoria och kulturarv, i motsats till rollen som *bevarare* och *omhändertagare* av ett arv från det förflutna (ibid.).

Till skillnad från den svenska erfarenheten avseende kulturpolitiska riktlinjer generellt sett och museernas kulturvård i synnerhet, är situationen i BiH:s kontext vid tusenårsskiftet klart mer problematiskt. Så här resonerar Enes Milak om att ett kulturministerium på statlig nivå saknas, därmed också kulturpolitiska riktlinjer:

Vi har inte en lag om kulturarv på statlig nivå, inte ens på entitetsnivå. Just nu arbetar vi med en lag på statlig nivå. Försöken har gjorts tidigare men utan konkreta resultat. Denna gång görs lagen i samarbete mellan Institutet för kulturellt skydd i Banja Luka och Sarajevo. Jag vet inte vem som kommer att genomföra denna lagstiftning. Det är en uppgift för kulturministeriet på statlig nivå. Som inte finns.

Men var staten intresserad av museet, frågade jag Dubravko Lovrenović?

Naturligtvis, AVNOJ Museet var plundrat. Av de tusentals utställningsföremål som fanns i detta museum blev så många kvar att du kan räkna dem på ena handens fingrar. AVNOJ Museet försummas på statlig nivå. Nämligen, staten som inrättade detta museum, finns inte kvar. Nu måste vi återigen bevisa faderskapet!

Det faktum att ”staten som inrättade detta museum inte finns kvar” och att museerna under jugoslavisk tid hade en mycket politiserad roll, gjorde dess status problematisk. Ännu har man inte funnit någon lösning på hur man skall initiera en återuppbyggnad och ta hand om arvet från just det jugoslaviska förflutna.

Som en kontrast till det, mycket tack vare entusiasterna från de ideella föreningarna i Jajce, började själva återuppbyggnadsprocessen. Sanering av platsen fick med tiden en organiserad karaktär. Ett starkt kontaktnät, i första hand med hjälp av Dubravko Lovrenović, möjliggjorde ett första ekonomiskt bidrag från Federationen BiH till saneringen av taket.

Parallellt med det fysiska återuppbyggandet, började museet återigen komma i bruk. Det aktiva ihåggkommandet försiggick i många skiftande sammanhang: nyfikna på genomresa började besöka platsen, lokalbefolkningen började producera souvenirer, privata entreprenörer började tänka på att satsa på övernattningskapacitet.

Satsningen gjorde att AVNOJ Museet på kort tid blev uppmärksammat för sin turistiska potential, även från de lokala myndigheterna. Och det av samma lokalpolitiker som under efterkrigsperioden styrde Jajce med en sträng etno-nationalistisk doktrin. Och medan det i Sverige diskuteras huruvida ”samtidsorienteringen” innebär att museitjänstemän tar på sig rollen som ”aktiva skapare” till skillnad från ”bevarare” och ”omhändertagare” av ett arv från det förflutna, är museet här bevarat av entusiaster. Ingen av de 18 tjänstemännen som jobbade i museet före 1990-talets krig finns kvar. Plötsligen ställs man inför dilemmat om AVNOJ Museets rättsliga status:

DN: AVNOJ Museet var en statlig institution, men efter upplösningen av staten och kriget, förmådde ingen, ville eller kunde inte ta ansvar över det. Vem har nu tagit på sig ansvaret och skyldigheten att styra över det?

Enes Milak: Nu är allt på kommunnivå. Överhuvudtaget, det monumentala arvet är under kommunens förvaltning, om än tillfälligt. I böckerna förs det upp som ”allmännytta”. Vad än det innebär. Tja, det får du se.

”Makten över det förflutna är en central fråga i vårt samhälle”, konstaterar Silvén-Garnert i en ansats att beskriva den harmoniska kontinuiteten i den

senmoderna svenska kulturarvskommisionen (1998:48). Makten över det förflutna är en central fråga i *varje* samhälle. Om vi applicerar utgångspunkterna på BiH:s efterkrigs-”diskontinuitet” i kulturarvskommisionen, vad skulle det innebära? Att museet, som Milak poängterade, än så länge bokförs som ”allmännytta”, så länge alla parter i det ser en ekonomisk resurs och nytta?

I avsaknad av rättslig prövning avseende statusfrågan, den så kallade ”bevisning av faderskapet”, återfinns museet under kommunens förvaltning. Entusiasterna som ville revitalisera museet ställs därmed inför nya utmaningar samt nya tolkningar. Från att vara en statsbärande symbol, över destruktion och politisk ignorans till någonting som återigen håller på att träda in i offentlighetens sfär, söker museet omdefiniera sin betydelse och sin status. De många ”autonoma” aktörerna: det civila initiativet samlade kring *Sällskapet, Josip Broz Tito* och *SUBNOR* samt Jajces kommun och staten BiH, står så inför dilemmat: Hur kan skilda kulturella och politiska intentioner förena kommunister, nationalister och vanliga medborgare?

AVNOJ Museet eller Antifascistiskt museum för Sydösteuropa?

Jag stod så åter framför AVNOJ Museet. Ingen människa syntes till. När en buss med skolungdomar kör upp framför ingången minns jag skolexkursionerna hit. Då som nu var det barn som sprang hit och dit, nyfikna på att bekanta sig med omgivningen. Minnet av den korta vistelsen finns kvar i ett fotografi där skylten *Den andra AVNOJ-sessionens Museum*, tydligt syns. Även idag finns skylten uppsatt. Jag undrar om dagens skolungdomar fotograferas här? Vet de vad som gömmer sig bakom förkortningen på skylten? Inga valde att fotograferas framför museet. Fann de själva monumenten ointressanta eller var det så att skolpedagogerna själva tyckte det? Det visade sig vara en blandning av båda.

Ingen verkar lägga någon betydelse i begreppet *antifascism*. Bara bland medlemmarna i museets organisationskommitté pågick en debatt om *antifascismens* etymologiska betydelse och praktiska användning. Det hela kulminerade när ordföranden, historikern Enes Milak, tog upp frågan om det-gamla-museets benämning:

EM: Vi har inte någon strategi. Vad vi gör här är dammtorkning. På ett av de organisatoriska utskottssammanträdena pratades det om denna förkortning – AVNOJ. Det är inte många människor som känner till den, få känner igen sig och många undrar vad som döljer sig bakom den? Det officiella namnet på museet är *Den andra AVNOJ-sessionens Museum*, en absolut icke igenkännbar

beteckning. Detta måste ständigt förklaras för de nya generationerna som är mindre bekanta med andra världskrigets historia. Då nämnde jag titelförslag – *Antifascistiskt museum för Sydösteuropa*. Men då sa människor som fanns inom AVNOJ:s utskottsgrupp, som av någon anledning redan hade svar på mitt förslag, att en sådan titel redan finns. Det finns inte.

I samtal med de aktiva råder det en gemensam hållning om att namnet inte bör ändras. ”Den andra AVNOJ-sessionens Museum” är enligt dem, per definition en institution som ska ta hand om de minnen och traditioner från de många folkgruppernas antifascistiska motstånd och den nationella befrielse- rörelsekampen i Jugoslavien. Argumentationen är densamma, oavsett om den kommer från slovenernas eller montenegrinernas håll, så som Joško och Janez poängterade: ”Museet är också en integrerande del av mitt folks tradition [...] Museet bevarar alla de jugoslaviska folkgruppernas tradition”.

DN: För många i AVNOJ Museets organisatoriska kommitté, skulle en korrigering eller namnändring vanhelga en historisk händelse. AVNOJ Museet har i sin förkortning begreppet antifascism (Antifascistiska rådet för nationell frigörelse av Jugoslavien eg. anm.), eller hur? Varför då behovet av att byta namn till Antifascistiskt museum för Sydösteuropa?

Enes Milak: Oavsett vad det nu kommer att kallas, museet var vad det var och inget annat. Denna fråga om att byta namn har vi släppt lite, för att se, men säkert kommer det att finnas ett visst motstånd...

DN: Vilka är ”vi”, vilka menar du med det?

EM: ... De som delar min åsikt [...] Det är lite obekvämt med själva förkortningen. Den skulle gå förlorad i översättningen. Så vitt jag vet finns det inget museum som har beteckning ”antifascistiskt” i sitt namn. Därför är idén med ”Antifascistiskt museum”, även i en sydösteuropeisk kontext, bra. Utan önskan att göra anspråk på någonting, idén är bra av den enkla anledningen att denna natt möttes här antifascister från hela Jugoslavien. Också engelska och amerikanska representanter fanns på plats. Det var inte bara kommunister som samlades här, partisaner, som sagt, här möttes antifascister från hela Jugoslavien. Om dagens Europa verkligen bygger på antifascism, då kan vi bekvämt fortsätta vårt jobb, och i detta namn söka donationer till återuppyggnad.

DN: Ligger det problematiska med AVNOJ Museet i förkortningens sista bokstav, att Jugoslavien omnämns i den?

EM: ... inte på grund av Jugoslavien. Detta är inte frågan om Jugoslavien, utan om känslomässiga förhållanden till AVNOJ. Framförallt hos de äldre som har odlat ett mer emotionellt förhållande till namnet.

Likväl kan museet svårligen avpolitiseras:

DN: Varför insisterar du då på namnändringen i första hand?

EM: På ett sätt var det naivt från min sida. Antifascism är ett brett begrepp. Detta är en plattform som enade vissa länder och rörelser i Europa mot fascism. Museet är inte fritt från gamla och nya ideologiska insatser. Jag trodde att det skulle vara mycket lättare att namnge det som "Antifascistiskt museum för Sydösteuropa", som inte finns någon annanstans. Jag ser på det som en del av en kulturhistorisk tradition som ingen kan sudda bort, och så är det en turistresurs.

Namnbyte på gator och institutioner i denna del av världen har en historisk kontinuitet och kan relateras till de många upprepade tillfällena av förändringar i statssystemet (jfr Rihtman-Auguštin 2000). Försöket till namnbyte, om vi ska förlita oss på Enes Milak, hade till syfte att göra förkortningen "lite mer bekväm", underlätta för de kommande generationerna. Med andra ord, göra Jajces stadsrum mindre betungande av den nyare historiens ideologiska spår. Eller handlade det snarare om ett nyskapande moment i en "alternativ" historiereproduktion? Som historikern Niels Kayser Nielsen (2007:150) poängterar i sin undersökning av konfliktfyllt kulturarv, nämligen att striden om stadskärnan handlade inte bara om "att resa monument över berömda män, ge namn åt gator och torg och döpa om dem så snart som nya makthavare tillträdde". Det handlade lika mycket om hur människor "tog plats", gjorde den till sin egen och lät händelser "äga rum".

Vad är det som gör konceptet "antifascistiskt museum" mer begripligt och lämpligt? Vad menas med Sydösteuropa? Ingenstans i Sydösteuropa, fanns en så stark antifascistisk motståndsrörelse under andra världskriget, som den i Jugoslavien.

Enligt Milak väckte det gamla museinamnet till liv gamla värderingar: "framförallt hos de äldre som har odlat ett mer emotionellt förhållande till namnet". Namnbyte anses därför av en del äldre som ett försök till historierevisionism. Det gjorde att historikern Enes Milak anklagades för att föra en nationalistisk politik.

Med nya namn raderas ideologiska spår och att döpa om namn på gator och torg, talar om att en ny politisk struktur kommit till makten.¹⁵ Initiativet till museets namnändring bekräftar de ideologiska dilemman som organisationerna möter i vardagslivet. AVNOJ Museet, enligt historikern och initiativta-

garen Enes Milak, är varken ”fri från gamla eller nya ideologiska insatser”. En eventuell namnförändring skulle åtminstone sätta Jajce på den europeiska kartan som antifascistiska kampens historiska topos.

För närvarande finns museet i ett ingenmansland mellan beskydd av staten och kommunen, olika entusiaster och mer eller mindre politiska intresseorganisationer och skilda generationer. Fram till 1992 var det skyddat som statlig egendom, men ännu är det ingen som kunnat ta på sig ”faderskapsrollen”.

Museet förkroppsligat

Det var 4 Maj 2007. På dagen, för sjutton år sedan, dog Marskalk Tito, Jugoslaviens president. Det var kallt i museet, men livligt. En mindre skara jajcebor, som kom hit för att hedra Titos minne, samlades för en ”historisk timme”. Enes Milak höll talet¹⁶.

Talaren utgick från den egna erfarenheten. Det han förkroppsligar är en livserfarenhet där nostalgi och hoppet om ett bättre samhälle, ”*socialism* enligt människans mått” som det en gång hette, fortfarande lever.

Samo vas gledam, majku vam božju! Foto: Dragan Nikolić 2007

Samma dag spolade jag tillbaka mitt videospår med hopp om att kunna åter-skapa stämningen:

Kameran fokuserar på talaren. Bakom honom reser sig en enorm Tito-byst som förkroppsligar situationens allvar. Den måste vara gjord i gips, efter de vita spår som syns under bronsfärgen. Glansen verkade blekna bort med tiden, hela bitar av skulpturen saknas. Det som inte saknas är Titos kritiska blick från flera meters höjd, riktad mot var och en som kommer in i detta rum. En förbannelse myntades efter Titos död 1980: "*Samo vas gledam, majku vam božju*" (I fri översättning: Jag bara tittar på er, Moder guds jävlar!). Sex tomma glasskåp, noggrant arrangerade och helt utan artefakter, väntar på att fyllas av minnena av det historiskt förflutna. Vad är det man väntar på? "Det var många besökare som hade önskat sig ett akvarium där istället", minns jag vaktmästaren Hares arga kommentar. Titos stol i hallen är den mest bekväma artefakten. Av respekt sitter ingen på den. Titos närvaro dominerar rummet men det är ändå Stalins ansikte på väggen, vid sidan av Karl Marx och Lenin, som fascinerar mig mest.

Trots att Tito och Jugoslavien tidigt tog avstånd från Stalin 1948, finns hans bild med, som en av de få artefakterna som överlevde 1990-talets krig. Varför just hans bild, kan man undra? Stalin kvarstår som en symbol för antifascistiska rörelsen, som Sovjets ledare i kamp mot fascismen under andra världskriget. Istället för Stalin, som ett mantra, börjar jag upprepa talarens budskap: "ett samhälle enligt människans mått"... Ord fastnar i halsen, jag stirrar återigen på bysten, blicken tränger sig bort...

Jag vaknade upp ur mitt dagdrömmeri. "Historietimmen" var över. De sista gästerna gick ut från museets hall.

Dagens korta minnesstund i Milaks regi bjöd på en panegyrisk återblick och en kort "sammanfattning" av Titos idé och verk. Jag fastnade särskilt för en mening ur Milaks tal: "Även om vi är få här idag, trots att många inte har kommit hit, fast de borde, anser jag att vi är i majoritet." Denna paradox påminner om de bolsjevikernas principerna.

Livet i Titos Jugoslavien framställdes av Milak som en tid där visionen om "en jämställd människa i landet, och jämställda länder i världen" förverkligades. Allt detta som följd av den jugoslaviska antifascismen i sin ursprungliga form; ett demonstrationståg som i april 1941 ropade ut parollen "Bättre krig än pakt, bättre grav än slav!", och som utvecklades till en motståndsrörelse, partisanerilla.

Museets avpolitisering

Den situation som museet hade att hantera handlade om hur man skulle frigöra antifascismen från socialismen. Namnändringen till Antifascistiskt museum hade som syfte att slå vakt om ett förflutet som framtiden kunde byggas på. Men gick AVNOJ Museet att avpolitisera?

Det minne som museet representerar är ett jugoslaviskt politiskt förflutet, men också minnen om ens barndom och ekonomiska välfärd.

För dagens bosniska grundskolelever på besök hade museet föga att säga om det jugoslaviska politiska förflutna eller dess närvaro i vardagen. Det utstrålade inget ideologiskt budskap till dem, representerar varken egna eller allmänna värden i det dagliga livet, som det gjorde för generationerna födda strax efter andra världskriget. Inte heller fungerade det som Hanna Arendts (1998) *space of appearance*, eftersom inget politiskt inflytande utgick därför. Tito eller Hitler – för dagens grundskoleelever på besök verkade det kvitta, vem som på utställningsspannår relaterade till andra världskriget.

För det civila initiativets ”kulturarvsgerilla” representerade museet antifascistiska minnen. Museets dörrar stod öppna för allmänheten, även om det inte blivit återinvigt än. Och medan jag avlägsnar mig från platsen, som återigen (åtminstone för en liten skara människor) blivit ett *lieu de mémoire*, nystas minnesbilderna allt snabbare upp. Att reflektera över det förflutna, som ”hade sina fel” men var skapat ”enligt människans mått” som Milak menade, visar på hur motstridiga tolkningarna var. Det var på en och samma gång en kamp om kulturarvets bevarande och installationen av ett *pliktminne*. Parallellt med att idén om ”antifascism” upplever en kulturell renässans i de postjugoslaviska länderna, lyckas AVNOJ Museet ändå *inte* med att frigöra antifascismen från socialismen. I andra länder inom Östeuropa var detta möjligt eftersom man hade haft *nationen* att falla tillbaka på. Frihetskampen mot förtrycket var också en kamp för nationalstatens överlevnad. Den möjligheten stod alltså inte öppen för AVNOJ Museet. Fanns det möjligheter för att en demokratisering av historien skulle kunna ändra på det?

Rekulutralisering

År 2008 skulle 65-årsminnet av den andra AVNOJ-sessionen firas. Genom att följa en grupp människor på en bussresa från Slovenien till Jajce skall jag i

det kommande undersöka minnesplatsens nyckelroll i rekultureringsprocessen av just den socialistiska perioden; det vill säga de minnesceremoniella praktiker så som de manifesteras i de post-socialistiska samhällena. Genom det kan jag analysera interaktionen mellan olika gestaltningar och rörelser i rummet, bland annat genom att göra *performance* central i min undersökning: ”ett sätt att framställa hela jubileet som anger det som obestridligen teatraliskt” (Škrbić Alempijević 2006b:183). I fokus står en välkänd slovensk skådespelares gestaltning av Tito på invigningsdagen av AVNOJ Museet.

Viktigt att notera här är att i det tidigare avsnittet var det mycket retorik kring just *minne*. Med hänsyn till detta verkar det som om intresset för AVNOJ i första hand är en fråga om ”nostalgi” (för staten, för antifascismen, för ens egna förflutna), alltså en fråga om *minne*, något kognitivt och mentalt. Men kanske är det så att minnet fungerar som täckmantel för ett antal praktiker som har med empati, sympati, solidaritet att göra, och förtjusningen bottnar i möjligheten att anknyta till sådana värden i stället för att anknyta till en tid?

Den yttre ramen här är Victor Turners (2008) teorier om det rituellas natur. Resan går att se som *rites de passage*, från punkt A till punkt B. Inspirerad av Lotten Gustafssons studie *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland* ämnar jag här ”förstå vår tids förhållande till det förflutna, genom att studera situations praktiker där människor väljer att gestalta alternativa verkligheter, när de leker, träder in och provar olika roller och upplevelser” (Gustafsson 2002).

Undersökningen ger riktlinjer för en bättre förståelse av AVNOJ Museet som något former än en *lieu de mémoire* över jugoslavisk antifascism, nämligen som en arena för handlingar och känslor. Schemat öppnar för fokus på *rites de separation et aggregation* (Turner 2008), där ”the initiate is brought back into normal society and aggregated to his (her) new role” (Leach 1976:78).

Tillbaka till 2009

Det har nu gått ett halvår sedan jag besökte museet i januari 2008. Det märks att museet är renoverat. Hare har Ajaxtröjan på sig. Gräsmattan framför AVNOJ Museet är ordentlig klippt. Röda blommor är planterade. Bysten av Moša Pijade är uppställd och Hare vårdar omsorgsfullt honom som en av de ideologiska arkitekterna och hjältarna bakom den jugoslaviska antifascistiska rörelsen.

Vaktmästaren Hare bredvid antifascisten Moša Pijades skulptur.¹⁷ Foto: Dragan Nikolić 2008

Vid ingången märks en uppställd skylt: ”Den andra AVNOJ-sessionens Museum”:

Det byggdes om en del, konstaterar Hare. Våra kamrater från Slovenien donerade medel och jag vet verkligen inte hur jag ska tacka dem för det.

Vi går in i den nymålade interiören. Hare, som tydligen tar personligt ansvar och identifierar sig med museet, hittar många brister:

Titta, fasaden flagnar, golvet är ojämnt. Bygg-gubbarna gjorde ett skitjobb!

Jag samtycker nickande och fortsätter filma. Vi går från rum till rum och Hare klagar över att han inte kunde göra någonting åt att ”andra” hade hand om projektkassan och hyrde in oprofessionella hantverkare. Museet var ju ställt under staden Jajces förvaltning. Men trots det uppenbara missnöjet med det senaste i raden av tillfälliga beslut, är Hare optimistisk inför 65-årsjubileumsfirandet:

Jag bjuder in dig att komma på 65-årsdagen av AVNOJ, den 29 november. Många deltagare har bekräftat sin ankomst, mestadels från Slovenien, men också från Kroatien, Montenegro, Serbien, även från Makedonien. Förra året var museihallen fullsatt och i år räknar vi med minst dubbelt så många besökare.

Två dagar senare var förberedelserna i full gång. En välkomstkommitté utsågs av organisatörerna från det civila initiativet i Jajce. De förväntade sig några tusen besökare från hela regionen. Redan två veckor före minnesceremonin var alla hotellrum i Jajce och i de närliggande städerna fullbokade.

Två dagars firande med konferensprogram och medföljande aktiviteter sponsrades med ett par tusenlappar från kommunens budget. Det var allt organisatörerna kunde räkna med. I praktiken betydde det att välkomstkommittén fick förlita sig på volontärer: ett gäng ointresserade tonåringar som inte hade en aning om vad minnesceremonin handlade om. Småleende och skämtsamt förklarade de sin närvaro med att föräldrarna tvingade dem att komma. Det var tänkt att ungdomarna skulle ”få ett samhällsansvar”, så som föräldrarna själva fick en gång i tiden. Ungdomarna, å andra sidan, utsågs av välkomstkommittén till att vara guider för de anlända gästerna. Logistikansvar föll på de äldre medlemmarna i föreningen JBT och Krigsveteranernas förbund.

Nu skulle AVNOJ Museet, som var på väg in i glömskan, levandegöras. Man skulle fira antifascister och folkets hjältar under partisanstriderna och de historiska beslut som fattades här mitt under andra världskriget. Nu skulle Jajce återigen bli vallfärdsort för dignitärer att visa upp sig under pompa och ståt: blomsterkransar läggas, röda fanor vaja, orkestrarna spela och en rituell måltid serveras; *partizanski grah* – stuvade bönor med kött eller korv – den traditionella maträtten för partisanerna.

I antifascismens led

Mitt mål var att träffa organisatörerna bakom den s.k. AVNOJ-kommittén i Slovenien. Gruppen var från staden Postojna i Slovenien. Även om människor från andra forna jugoslaviska delrepubliker också ville komma till minnesceremonin, hade dessa visat stort engagemang i återuppbyggnaden av AVNOJ Museet och planerat en resa till Jajce. Människor från Slovenien var mest intresserade av att fira, minnas och sprida det jugoslaviska ideologiska förflutna till kommande generationer.

Tiden är kommen

Vägen från Jajce till Postojna gick via den kroatiska huvudstaden Zagreb. Där mötte jag en kroatisk etnolog över en kopp kaffe. Hon förundrades över mitt beslut och liknade det vid en subversiv handling: ”att jag var på väg till en postjugoslavisk kommunistisk particell”.

Väl framme i Postojna möttes jag av Joško och Janez, två engagerade vär-
dar i 40- respektive 50-årsåldern. De plockade upp mig vid busstationen och
vi satte oss direkt i hotellets foajé för en första intervju.

Joško: I Postojna, en stad med en befolkning på cirka tiotusen invånare, tog vi
emot mellan fyra till fem tusen flyktingar från Bosnien. Vilket betyder att min
stads befolkning fördubblades under kriget. Jag tror att vi kan vara stolta över
det. På radion uppmanades vi hjälpa flyktingarna med vad vi hade. Jag gick ut
och köpte en låda mjölk, sanitära nödvändigheter, schampo, toalettpapper, det
som de i första hand behövde. Och jag var inte ensam om det. Alla människor
kom med vad de hade. Bönder kom med livsmedel lastade på sina traktorer. Det
gjorde mig stolt. Ingen här såg på dessa flyktingar enligt en etnisk matris, om
de var muslimer eller kristna. De var vårt folk, så kände vi för dem. Jag minns
hur upprörd jag var när jag i Ljubljana hörde en sloven berätta runtomkring hur
”jugoslaver”, dåvarande krigsflyktingar, stal choklad från butikerna, men han sa
ingenting om att slovenerna också gjorde det. Här i Postojna har något liknande
aldrig inträffat.

Solidaritet var det första som min värd Joško tänkte på när Jajce och BiH kom
på tal. Janez, den äldre och entusiastiske värden, tillade:

Janez: Få människor gör det, men vi minns denna tid, när vi bodde i samma stat
– Jugoslavien. Och när vi minns det, gör vi det med kärlek.

DN: Är det av kärlek som ni också blev engagerade i AVNOJ Museet? Varifrån
kom själva idén?

Joško: Den väcktes i samband med vårt första besök till BiH efter kriget. Vi
kom till Jajce för att besöka museet. Men då var det bara en ruin, helt övergiven.

Janez: Vi kunde inte förstå det först. Till skillnad från BiH eller Kroatien är näs-
tan samtliga minnesmärke från Jugoslaviens tid bevarade i Slovenien. Förutom
kanske i Ljubljana, som är huvudstad. Här i Primorska-regionen, konserverar
vi till och med dem efter behov. Men sen förstod vi också att det var krig där,
i BiH, och att AVNOJ Museet inte endast är deras ansvar. Det är Sloveniens
ansvar också!

Utifrån Janez och Joškos personliga perspektiv, men också utifrån positionen
som sloven, som till skillnad från medborgare i Kroatien och BiH inte upp-
levde Jugoslaviens upplösning och den efterföljande förstörelsen av kultur-
arvet, blev frågan om AVNOJ Museets status till en fråga om känslomässig
involvering. För Joško och Janez blev det ett moraliskt ansvar gentemot det
gemensamma kollektiva förflutna.

DN: Vad gjorde ni därefter?

Joško: Vi tog kontakt med folk i Jajce. Därefter bildades en AVNOJ-kommitté i vår stad, Postojna, och idag är den huvudavdelning för hela Slovenien

Janez: Från början hade vi en presskonferens för organisationskommittén. Genom media hörde människor av sig från föreningen Josip Broz Tito, Sloveniens SUBNOR etc. Vi tog organisationen för återuppbyggnaden av AVNOJ Museet på oss. Joško är också styrelsemedlem i AVNOJ:s-kommitté för hela Jugoslavien. Det som nämnts är att vi hade en extrem högerregering här i Slovenien under de senaste tio åren. Särskilt de senaste fyra åren var riktigt hårda. Högnationalistiska strömningar hämmade faktiskt oss i allt vi gjorde. De är kritiska mot vårt arbete, framförallt högerpolitikerna vill inte att man överhuvudtaget nämner AVNOJ. Vår premiärminister stödde AVNOJ och gick i de antifascistiska leden, men glömde plötsligt det hela, han ville inte veta om det. Han vill glömma den delen av Sloveniens förflutna, men vi vill visa och peka på vad det handlade om.

Foto: Odbor Avnoj Slovenija – Postojna 2008

Vid resan till BiH förstod männen AVNOJ Museets strategiska betydelser och symboliska potential. Inte bara som en intressant turistdestination utan också som en central mötesplats och en arena för kunskapsförmedling. När det gäller att bevara minnen, sätta sin prägel på verkligheten och att proklamera värderingarna återfinns AVNOJ Museet på hedersplatsen i det postjugoslaviska finrummet.

Joško: Ett av de stora problemen för människorna i Bosnien och Hercegovina, Montenegro och Serbien, är att de inte kan få besöksvisum till Slovenien. AVNOJ-firandet i Jajce är en chans att få kommunicera, förbättra förbindel-

serna, att lära känna varandra på nytt. Vi tog dit människor från hela Slovenien förra året, och det ska vi göra i år också.

Janez: I fjol hade vi med oss allt, 500 liter vin, 200 kg livsmedel, från kex till salami... Tanken var att dela med oss och bjuda alla, att säga att alla är lika och välkomna. Kakorna bakades av kvinnor från partisanfamiljer. Vi gick från hus till hus till långt in på natten och hämtade kakorna.

Joško: Jag kan säga att jajceborna själva var förvirrade. Några var likgiltiga för det, vissa ville inte veta om det, några var varmt överraskade. Med oss förra året följde också ett tv-team och mötet bevakades av andra medier. Vi var rädda att vi skulle framställas endast som Jugo-nostalgiker.

Joškos och Janezs egna intressen handlade om ett personligt minnande: två slovener, födda och uppväxta i Jugoslavien, som idag är EU-medborgare, ser med nostalgi på staten, på antifascismen, på sin egen guldålder. Kärleken till Jugoslavien, solidaritet, empati för människor; förtjusningen över att ”att få kommunicera, förbättra förbindelserna, att lära känna varandra på nytt” är bara några av de praktiker som har med minnandet att göra. För dem hade staten Jugoslavien inget med kriget att skaffa.

Jugo-nostalgi

Jugo-nostalgiker, är enligt författaren Dubravka Ugrešić en term som ”används för politisk och moralisk diskvalificering. Jugo-nostalgiker är en miss-tänkt person, en ”offentlig fiende”, en förrädare, en person som beklagar kollapsen av Jugoslavien, en Jugo-nostalgiker är demokratins fiende. Termen Jugo-nostalgi hör till den nya krigsterminologin” (Ugrešić 1998:231). I samtalet med Joško och Janez, bekräftades Ugrešićs uttalande:

Joško: Oavsett vem du är eller vad du gör i ditt liv, så fort du talar om det jugoslaviska förflutna på ett positivt sätt, händer det lätt att omgivningen kallar dig för Jugo-nostalgiker. Idag finns också en stark nationalistisk ström som nedvärderar allt som har att göra med Jugoslavien. Enligt dem började historien i Slovenien 1991. Jag säger inte att historien började 1941 eller 1991. När någon säger till mig att jag är Jugo-nostalgiker, uppfattar jag det som ett hån.

Janez var också snabb att lyfta upp den personliga erfarenheten.

Janez: Även om jag inte skäms för det! Vi lekte och var lyckliga tillsammans, vi klagade inte. Vi hade en mycket trevlig barndom, vi hade en boll som alla barnen lekte med, vi levde i frihet.

För Joškos del handlade det om att minnas ett ideologiskt system:

Joško: Jag skäms inte heller! Jag kan bara säga att jag älskar historia. Om du tänker på första och andra AVNOJ-sessionen; att de små jugoslaviska nationerna enades och besegrade en så stark makt, då tror jag att den antifascistiska rörelsen och partisankriget mot nazifascisterna var betydelsefullt. Makedonierna hade dittills aldrig haft en egen stat och med AVNOJ fick de det, alla fick något. Enade betydde vi någonting. Varför skulle vi då inte minnas och hylla AVNOJ och Jugoslavien? Det är billigt att kalla det för kommunism och diktatur. Dagens slovenska territoriella gränser finns tack vare AVNOJ och inget annat. Exempelvis här i Primorska-regionen, var vi sedan 1920-talet under det fascistiska Italien. Det är också därför som en stark antifascistisk rörelse växte fram.

Janez: I Primorska-regionen fanns en stark antifascistisk rörelse, måste man säga. Här skapades de första *trojke* (tremansenheter), så kallade *TIGR*. Dessa välformade enheter stred från början mot fascisterna och de var de första antifascistiska offren i Europa. Min far var med i ”trojke” och under andra världskriget blev han partisan. Många var också med på den historiska AVNOJ-sessionen i Jajce. Jag är nu medlem i ”Savez boraca” trots att jag är född efter kriget (andra världskriget eg. anm.). Målet är att bevara värdena från partisanrörelsen, den antifascistiska befrielsekampen, att lära våra barn om antifascism.

I takt med att Jugoslavien inte längre existerar som stat, blev även minnena från Sloveniens antifascistiska historia och kamp försatta i ett slags parentes-tillstånd.

I essän ”The Confiscation of Memory”, utvecklade Ugrešić resonemanget om *Jugoslaviana* (jugoslavism) ytterligare: ”När slumpen för ihop dem – upp-täcker forna jugoslaver plötsligt charmen med ett kollektivt minne. Många är förvånade över insikten att allt detta fanns och försvann precis så där utan att de ens märkte det” (Ugrešić 1998:232). Den slovenske sociologen Mitja Velikonja (2002) har i sin forskning från 1990-talet visat på den sympati som fanns just i Slovenien: ”att slovenska medborgare – konfronterade med den oklara post-socialistiska övergången, nya politiska och kulturella utmaningar, och omstrukturering av det ekonomiska livet – är förvånansvärt positivt inställda till den forna jugoslaviska tiden” (Velikonja 2002:190). Men av rädsla för att kopplingen till Jugoslavien skulle orsaka negativa konnotationer ”i nutida slovenska dominerande politiska, kulturella och mediadiskurser och i deras retorik” (ibid.), väljer han istället att mynta begreppet ”Balkan Culture the Slovenian Way” (ibid.).

Jugo-nostalgi, skriver Ugrešić, handlar också om att göra epoken ”tillgänglig för de äldre generationer som minns den tiden” (Ugrešić 1998:196). Och sådana minnen är till sin natur okontrollerbara: ”tänk på nostalgi som

den okontrollerade, subversiva verksamheten i medvetandet, den som varken följer mallar eller förmaningar. [...] Nostalgi arbetar med fragment, dofter, beröring, ljud, melodi, färg, dess territorium är frånvaro, den är nyckfullt korrigering för anpassande av minnen” (ibid:230).

Joškos och Janezs beslutsamhet att organisera och resa till Jajce och fira minnet av den andra AVNOJ-sessionen, kan förstås som ett led i en mer eller mindre medveten strategi för att bevara personliga minnen och känslor liksom värdena från partisanrörelsen och den antifascistiska befrielsekampen.

Resan tar sin början

Lika intressant som det är att betrakta AVNOJ utifrån platsens politiska implikationer är det att följa upp praktikerna. Hur aktualiseras människornas minnen om Jajce och AVNOJ på en bussresa? Vilka symboler används, vilka kunskaper förmedlas, var finns mötespunkterna eller skiljaktigheterna i de individuella berättelserna?

Jag sov knappt tre timmar. Min kropp darrade av kyla, men batterierna till videokameran var laddade. Joško väntade i bilen. Klockan var halv 6 på morgonen. Vi tog oss till Postojnas centrum där två bussar väntade på parkeringsplatsen. Folk anlände till mötesplatsen.

Bussarna fylldes snabbt med personligt bagage; lådor med mat och dricka, kakor och vin bars in. För att skapa autenticitet, hade många med sig ”emotionella” ting som de slovenska partisanenheternas emblem och forna Socialistiska Republiken Sloveniens flaggor.

Gruppen bestod till största delen av män. De utgjorde ca två tredjedelar. De flesta var också 40 år eller äldre och hade troligen ett välbetalt arbete eller inkomst som gjorde resan möjlig. Joško och Janez var reseledare och drog upp riktlinjerna för den tre dagar långa resan. Ytterligare några personer skulle plockas upp längs vägen genom landets norra delar. De introducerade mig som ”vår landsman”, och etnolog från Lunds universitet i Sverige som skriver på en avhandling ”om AVNOJ”. En gest som fick dånande applåder.

Man applåderade också partisanfilmerna från den jugoslaviska eran som visades under resan. Många av den symboliska och representativa rekvisita som partisanmössor, rödastjärnan-flaggor, sjalar och emblem, gick också att köpa under resan. Man sjöng för detta tillfälle utvalda sånger. Men det vore en förenkling att säga att det historiska budskapet i partisansångerna accepterades okritiskt. Tolkningsutrymme fanns och oftast skrattade man åt partisanhjältarnas omöjliga bravader. Ledmotivet i filmen *Stor transport*, kändes aktuellt: ”*Sremer kom ned från berget Fruška Gora, och åkte till Bosnien för att där strida.*” Som i andra partisanfilmer, för att tala med etnologen Renata

Jambrešić Kirin, fanns ”ett behov av att ’evokativt’ återuppleva minnesplatser för den stora revolutionens händelser [...] inspirera till nya förehavanden, moralisk heroism och beslutsamhet att offras för hemlandet” (Jambrešić Kirin 2006:170). Filmen inspirerade till sång och man sjöng partisansånger så som de sjöngs en gång, samtidigt som man viftade med de slovenska partisanernas ”troglave” (tre toppar), uniformsmössor.

Här åkte dessa sloveners på en resa i syfte att hylla minnena av det land som inte längre finns. Likt tillfälliga migranter menade de att de var på en återresa till Jugoslaviens huvudstad, en plats som sedan länge upphört att vara en nationell angelägenhet.

Pilgrimsfärdens habitus

Författarna till boken ”*O Titu kao mitu/ Tito som Myt*” (Hjemdahl & Škrbić Alempijević red. 2006), reflekterar kring de egna minnena av livet under socialismen, med utgångspunkt i liknande ”vallfartsresor” till byn Kumrovec i Kroatien där Josip Broz Tito föddes. Likheterna är påfallande ifråga om den offentliga politikens negativa syn på de socialistiska platsernas betydelse: ”Till stor del genom att sudda bort minnet om allting som överhuvudtaget associerar till SFR Jugoslaviens period, skapades också en föreställning om en *ny början*, som är helt skild från den gamla regimen och åtföljande politiska ideologier [...] efter att *ett nytt blad vändes*, blev även den *respekterade* vallfartsplatsen kvar på den *föregående sidan*” (Petrović & Rubić 2006:223).

För Hana (20) och Zoran (22), de två yngsta passagerarna till Jajce, var det en kunskapsresa, en ”nödvändig geografi”, ett sätt att konfrontera den regerande slovenska politikens negativa syn på det förflutna med familjeminnena. Båda två berättade för mig att resan var ett sätt att för en kort stund uppleva det historiska rummet. Resan gav möjligheten att fylla det tomrum som blev kvar efter Jugoslaviens upplösning, och de begränsningar i utbildningssystemet som följde i de nya länderna.

Gregor, en man i 40-årsåldern, följde med av ett annat skäl. Han hade hört rykten om att hans bästa vän från tiden när han gjorde lumpen i den forna jugoslaviska folkarmén (JNA), också skulle finnas på plats i Jajce. I flera år trodde han att vännen stupade under kriget. De brutna kontakterna berodde också på den påtvingade geografiska åtskillnaden, det visumsystem mellan EU och icke-EU-länder som gjorde att hans vän inte kunde komma till honom, oavsett om han ville eller inte.

De nya gränsdragningarna gjorde att även jag som forskare ställdes inför ett dilemma. Strax före passkontrollen vid gränsen tvekade jag om jag skulle legitimera mig med det svenska passet eller min bosniska id-handling. Båda

två fungerade. Jag ville inte, i sann *go native* anda, göra mig annorlunda, kommunicera utanförskap. Mitt dilemma avtog när gränspolismanen drog sig ur granskningen av id-handlingarna och med ett leende kommenterade åsynen av en sjungande skara sloverer med autentiska *troglava* partisanmössor: "Trevlig resa partisaner!"

Väl framme i Bihać, besökte vi "Den första AVNOJ-sessionens Museum". Det var i ännu värre skick än motsvarigheten i Jajce. Det såg kaotiskt ut, platsen var halvt ödelagd, spåren av kriget uppenbara. En kort historietimme anordnades för gästerna. Talaren, från Bihać, underströk det faktum att det var i Bihać som den första AVNOJ-sessionen ägde rum: "Om det inte vore för Bihać, då hade inte heller Jajce fått den status som den fick." Det var ett uttryck för det rådande missnöjet med museets status. Under lunchen fick vi veta att en *Antifascistisk Liga för Sydösteuropa* grundades här nyligen. Jag kunde inte undgå intrycket av att det var mycket diskussioner kring inställningar till antifascismen och AVNOJ och mindre av museal praktik.

Vägen till Jajce gick via Drvar där "Titos Grotta" besöktes, platsen där Tito gömde sig under en krigsoffensiv och som tack vare partisanernas "övermänskliga" kamp mot den "övermäktiga" fienden, lyckades fly från en säker död. Efter vidare bussfärd anlände resällskapet till Jajce och bokades in på det stora turishotellet beläget vid den stora Plivasjön.

Ankomst

Väl framme dekorerades hotellets konferenshall med den forna socialistiska republikens och numera självständiga staten Sloveniens flagga. Det var dags för middag.

Det ligger något tidlöst över människors sätt att äta kollektivt: gott om mat och dricka, högstämda tal om förflutna bragder, suggestiva sånger och visor. Kakofonin avbröts för en stund när en av gästerna, representant för *SUBNOR* från Makedonien, tog ordet:

Jag vill gratulera er till denna utmärkta organisation. För att ni har ett sådant band till AVNOJ och för att ni har ett land som respekterar dessa sedvänjor och för att ni kom hit. Jag hade tillfälle att träffa mitt lands president och jag hade fräckheten att säga till honom: Herr Statsminister, om perioden 1941–1945 inte fanns, om det inte fanns 24 000 offer i Makedonien och om det inte fanns någon proklamering av AVNOJ:s Jugoslavien, då hade inte heller du varit statsminister idag!

Bravo, bravo, bravo... ekade det i rummet, talaren fortsatte:

Jag kan också berätta för er att många ärliga människor i Makedonien som jag kommer i kontakt med, är nostalgiska till Jugoslavien och kräver att den forna gemenskapen ska återuppstå. Jag hoppas också att vi även fortsättningsvis kommer att träffas på det här sättet, att vi inte ska trampas ned av negativism och att vi ska lyckas gå vidare med antifascismen. Antifascismen måste visa sin makt och fortsätta kämpa i en demokratisk anda. Jag hade begått ett stort misstag om jag beslutat att inte vara här med er!

Ljubo Babić. Foto: Dragan Nikolić 2008

Tacktal, längtan efter gemenskap, rop på antifascistiskt motstånd och solidaritet samt högtravande tilltal påminde om ceremonier från en svunnen tid. Av kroppsspråket att döma rörde det sig om starka upplevelser. Kulmen var när en gammal man trädde in i restaurangen, stödd på kryckor. Det var Ljubo Babić, en av Titos sista levande generaler, en man som under andra världskriget var med både om AVNOJ-sessionen i Jajce som delegat och som medlem i Titos generalstabs säkerhetsstyrka. Deltagarna i rummet applåderade. En kort sväng med armen uppåt och det blev dödstyst, generalen talade:

Ljubo Babić: Jag är glad att se Er i ett så stort antal. Ni som kommer från alla delar av vår tidigare gemensamma stat. Jag kan känna en sinnesstämning här, en tro som säger att det recenta tragiska förflutna inte ska göra oss osäkra inför framtiden. Samma tro som ledde till bildandet av AVNOJ:s Jugoslavien. Vi måste vara stolta över denna historieperiod och vår antifascism [...] Jag tror att nya generationer kan få en god grund i en sådan historia, att se fram emot och återigen vara tillsammans. [...] Slovenien har en fördel eftersom en stor del av denna väg redan är passerad med landets inträde i EU. Er kreativa kraft och hängivenhet för vår gemensamma sak är en säker garanti för er och vår

gemensamma lyckligare framtid. Era kunskaper, resurser och kapital ska ni inte behålla bara för er själva. Det är på denna gemenskapens väg av tolerans och ömsesidig respekt som vi återigen ska finna vår plats i den gemensamma Europa [...] Balkan får inte längre vara en plats för krig. Vi behöver anta stadgan som fördömer krig och krigsförbrytelser i förväg. Våra problem och vår försumlighet måste vi framöver lösa med fredliga medel, med samarbete och ömsesidigt hjälp. [...] Jag tror på framtiden. Jag tror på de nästkommande generationerna och jag tror på er som sitter här med mig och som är yngre än 93 år. Tack.

Jag gick runt bland de hopträngda ”delegaterna”, så som man går en runda i en labyrint, i ett försök att komma fram till generalen. Respekten för denna 93-åriga man, med bosniska rötter och som numera lever i Belgrad, var enorm. Mest fascinerande var de yngre slovenerna med SFRJ:s (Socialistiska Federativa Republiken Jugoslaviens) märke på tröjorna. De blev tydligt tagna av den åldriga krigshjältens retorik. I deras ögon var han på en och samma gång en partisanhjärte, jugoslavisk patriot och en vis man förkroppsligad. En man av ”rätt kaliber”, som kunde överföra de bristande kunskaper och de minnen som de själva inte delade.

Generalens korta ord var en hyllning till demokratiska principer: antifascism, solidaritet, ömsesidig respekt och en beslutsam tro på en gemensam europeisk framtid, men inte ett ord om socialismen som system. Det var värderingar som flertalet delade. Den sinnesstämning av hopp och framtidstro som generalen antydde, nådde sin höjdpunkt när den slovenske Gregor efter 20 år återförenades med sin bosniske vän från militärtjänsten.

Generalen var på väg till den montenegriniska delegationen som övernattade på ett annat motell några minuters färd därifrån. Min självkänsla som kom sig av att få iaktta beundran runt en levande ”historisk legend”, bromsades av att regnet öste ner, jag hade varken bil eller en förbeställd plats i generalens följe och jag hade definitivt inga kläder att skydda mig eller min tekniska utrustning med.

Varenda gång jag hamnade i ett mellanrumstillstånd, det etnografiska dilemmat som jag vill kalla för *etnologiskt vänteläge*, återopade jag ett mantra: ”Forskaren är ingen objektiv registrator som står vid sidan av sitt studieobjekt och bokför skeenden. Han är delaktig och måste som sådan använda sin fantasi och intuition, låta sig inspireras av de möjligheter som öppnar sig för människor i en viss situation” (Frykman 2005). Utan betänketid och med ett lånat paraply från hotellets reception, klev jag ut i natten. Det regnade alltså, vägen hade ingen belysning, rädslan pendlade mellan ansvar för utrustningen och att komma i tid till generalens nästa ”historietimme”.

En halvtimme senare befann jag mig på det torra. Över några glas av den montenegriniska grappan, lyssnade sällskapet i restaurangen uppmärksamt på

generalen Ljubo Babićs bekännelser; om det vi alla någon gång har resonerat kring – människors djävulskap och krigslustar, partisanernas och i synnerhet de montenegriniska partisanernas heroiska dåd och fredens och rättvisans mening, det som är värt att leva för.

Generalen avslutade stunden med en överenskommelse om att möta närvarande följande dag på platsen för 65-årsjubileumsfirandet. Med en gammal mans steg, gick han ut i natten. Med honom följde också uppmaningen att förmedla minnena om en historisk erfarenhet och medvetenhet.

Resan som nu företogs för andra året i rad, var en utarbetad ritual för de slovenska deltagarna. Som en ritual var den inte, för att tala med Victor Turner (2008), ”superorganisk”, dvs. opersonlig, och bör därför förstås utifrån resans praktiska implikationer, där de många och varierade rösterna kom till uttryck. När slovenerna åkte iväg med bussen så hade de en serie med värderingar som inte bara handlade om att väcka den gamla jugoslaviska staten till liv eller slå vakt om socialismen. Jodå, några hade det också, men det vore att göra det enkelt för sig. De hade en serie motiv som var långt mer vardagsnära och medmänskliga än så: de handlade om självklara existentiella värden som sympati, empati, solidaritet, kärlek, förtjusningen över att återknyta vänskapsband, dricka pilsner, bära lustiga mössor och sjunga sånger. Minnet handlar då om kropp och gemenskap, om handens skicklighet, om vad man gjorde som barn. Det handlar om erfarenheter man gjort, värderingar man håller högt, hopp inför framtiden. Denna pilgrimsresa kan därför förstås, för att använda de Certeaus begrepp, vara mindre strategisk, den handlade lika mycket om de erfarenheter som gjordes under själva färden, alltså det taktiska. Även fortsättningsvis kunde jag se otaliga exempel på det senare.

Antifascismens Mecka

”*Glad Republikens dag!*”, löd min vän Sinis sms-meddelande som väckte mig ur sömnen. Det var alltså den 29 november 2008. För min vän Sini var det ytterligare en av många ”Republikens dag” som han kalendarisk delade med andra. Men i år organiserades det även ett firande hemma hos honom i Malmö. En maskerad i obligatoriskt rött och med röda stjärnorna på, med mycket alkohol och dans till 1980-talets jugoslaviska *new wave/new partisans* punk. Väckt ur sömnen, visste jag fortfarande inte vad som var skillnaden mellan verklighetstillstånd och grundskoleelevens minnen. Denna högtid brukade vanligtvis börja med en utdragen sömn.

Då var det helgdag, en röd dag. Jag minns att det snöade vid månadsskiftet, den oförglömliga doften av brinnande eld som trängde in från gården.

Republikens dag var också känd som ”slaktedag”. Det var nämligen dags för boskapsdjur att betala för sommarens komfortabla liv. En snabb blick genom fönstret avvisade tanken, nej, det fanns ingen djurslakt, inga blodfläckar på snötäcket, inte heller spreds doften av det stekta köttet som man tvingades att andas in, endast unkenheten som hotellrummet utsöndrade.

Det fanns inget SFR Jugoslavien kvar och ändå var jag på plats där dess grundande firades. Förutom i Malmö firades det bland annat i Amsterdam.

På lördag, den 29 november, med anledning av AVNOJ-sessionens 65-årsdag kommer det att hållas en stor fest i Amsterdam. Kvällsunderhållningen kommer att pågå till klockan tre på morgonen. Arrangörerna har ordnat en lokal och för 7,5 euro, barn och husdjur har fritt inträde. Deltagarna ombeds att ta med sig pajer och annan mat, men att köpa mycket dricka eftersom hyran för lokalen uppgår till 3000 euro. Firandet börjar kl. 18. Man betalar för parkering. Alla deltagare med betald biljett får en liten gåva, men bara en kommer att vinna det stora priset, en skänkt klocka. Ett rikt kulturprogram är säkrat. Bekräfta ankomst via mail: avnoyjeest@gmail.com. För org. utskottet Dubravka Ugrešić, Dejan Vučković, Edo Barak, Vladimir Ilić¹⁸.

Varför firar människor fortfarande en högtid som inte existerar, utom eventuellt för barndomsminnena? Varför är författaren Dubravka Ugrešić med? Kanske går svaret i riktning mot det pre-moderna hedonistiska begäret om att äta kollektivt och umgås. Ett begär fäst i den årliga djurslakt.

Republikens dag

Idag är Republikens dag, den Socialistiska Federativa Republiken Jugoslaviens dag. Det land som inte inväntade sin 60:e födelsedag. Senast 6 republiker firade denna dag tillsammans var 1990. Jugoslavien avled vid 48 års ålder. Alla är överens om att det var nationalismen, den ekonomiska krisen, inhemska och externa politiska influenser som begravnade den, men ingen kunde förklara varför upplösningen av landet var så dramatisk – eller blodig (jfr Hadžifejzović 2002).

Så här löd journalisten och tv-programledarens Senad Hadžifejzovićs kommentar på kvällsnyheterna i BiH:s tv (BHT), mitt under brinnande krig, den 29 november 1993. På dagen, femton år efter, vid AVNOJ Museet var det fullt pådrag med de sista förberedelserna inför återinvigningen. Vaktmästaren Hare, museets självklara allt i allo, sprang åt alla håll. ”Partizanski grah” var färdigkokt och redo för servering. Delegater och besökare gick runt och hälsade på varandra. Jugoslaviska röda stjärnor och flaggor med inskriptioner av Josip Broz Titos sammanslutningar från forna Jugoslavien fanns i alla hörn.

Många barn, hitkomna såväl från andra delar av landet som från hela regionen, upplädda till pionjärer, de vuxna i partisanernas krigsuniformer. Till min stora förvåning kände de unga scouterna från staden Cetinje i Montenegro till nästan alla fakta om AVNOJ:s historia, de t.o.m. deklamerade beslutspunkter utantill, medan deras bosniska scoutvänner inte ”var redo”. De behärskade bara generella postuleringar som de ärvt från hemmet; att det var en tid när alla respekterade varandra och levde tillsammans, att livet i sagolandet började här och att Tito var med om att skapa det.

Scouter. Foto: Dragan Nikolić 2008

Det mediala uppbådet på plats var omfattande. Förutom tidningsjournalister och tv- team från de flesta forna jugoslaviska republikerna, var också Radio Deutsche Welle på plats. Först ut att sända live från AVNOJ Museet var BHR 1 (Bosnien och Hercegovinas radio). Och vem kunde vara mer lämpad att återuppleva minnet kring och reflektera över den historiska händelsen, än Ljubo Babić (LJB):

BHR 1: Här i Jajce samlades delegaterna från alla områden i Jugoslavien och beslutade att göra något nytt. Hur ser Ni på det ur dagens perspektiv?

LJB: Det är en bra fråga. Detta förvånade alla våra vänner i den antihitlerska koalitionen, men också fienden. Hit kom en mission från England och USA, det var Titos stora bedrift, en kulturell och historisk händelse. Det var också därför som de (nazisterna eg. anm.) ville krossa oss och Titos högkvarter, som stod i fokus för den femte offensiven vid Sutjeska. Faktum är att tyskarna var tvungna att öppna en andra front i denna region och denna glädjande nyhet nådde alla stormakter. Därmed uppmärksammades också vikten NOB. Jag vill inte spekulera mer om detta, detta är en historisk sanning, till skillnad från det som dagens ”journalistnollor” och historieförfalskare skriver. Denna historiska

dag som är kopplad till Jajce, öppnade ett perspektiv för en säker seger för den folkliga befrielseströrelsen.

BHR1: Tyvärr, alla de som deltog i NOB 1941–45, lever inte längre om ett par år. Vad kommer att hända efter det, kommer allt att falla i glömska? Kan unga minnas?

LJB: (Lång paus). Jag tror att unga kan minnas! Och, viktigast av allt, ungdomarna kan urskilja vad som kommer att vara rätt. Detta handlar om att utbilda nya generationer.

BHR1: Tror Ni att ungdomar kommer att gå i NOB:s spår?

LJB: (Med gråt i rösten). Klart att jag tror på det. Jag tror på mitt barnbarnsbarn och mitt barnbarn som nu går i skolan. Eftersom utvecklingen i världen går den vägen.

BHR1: Tack för att Ni var med på BHT radio, tack för att Ni kom hit och jag tror att vi kommer att fira även 100-årsdagen av AVNOJ och att högtidlighållandet blir både vackrare och mer ärofyllt i framtiden.

LJB: (Fortfarande med darrande röst) Tack!

”Det var generalen Ljubo Babić, en man som var en del av AVNOJ, den historiska händelsen”, kommenterade speakern i etern. Syftet var, för att tala med Jambrešić Kirin (2006) som skrivit om socialistisk minneskultur: ”ett försök att förvandla den oåtkomliga, o-uppvisningsbara och fetischartade erfarenheten till den aktuella tidpunktens kulturella kapital. Detta med avsikt att *animera* det förflutnas anda genom en elektroniskt överförd röst i nutid ... med hjälp av den diskursiva auktoriteten hos nationalhjäalten som berättare under en historietimme för ett brett auditorium, på den historiska minnesplatsen” (Jambrešić Kirin 2006:171).

Radiojournalisten ställde också den analytiska nyckelfråga som handlade om *shared memory*, nämligen ”Kan unga minnas?”. Kan man ha minnen som inte är personliga? Inte i Tamar Ashuris (2005) mening, som tänker sig att *common/shared* minnen bygger på personliga erfarenheter som görs tillgängliga genom kommunikation. Hur kan då unga minnas det förflutna som Nora (2001) bland annat kallar för ”pliktminne”?

I det ögonblick som journalisten ställde frågan kunde samtliga gäster och personalen i studion märka ett slags chocktillstånd hos den åldrige generalen. Trots att radiosändningen gick *live*, satt han bara där tyst i en av AVNOJ Museets stora kalla rum, på en trästol, som kunde vara samma stol som han

satt på under den historiska dagen för 65 år sedan. Av samtliga i rummet, ensam om att minnas en hel epok, utstrålade han en förtvivlan som kan tillskrivas en hel generation av människor som offrade sig i kampen mot fascismen. Tagen på sängen insåg Ljubo Babić omöjligheten. Det måste ha varit tungt att handskas med insikten om att den jugoslaviska socialistiska samhällsidén inte längre praktiseras, att den återvänt till ett idéstadium. Som han framställde saken hade den *jugoslaviska antifascismen* kapitulerat inför den *post-jugoslaviska nationalismen*.

Han fann till slut de ”rätta” orden: ”Jag tror att unga kan minnas [...] Detta handlar om *att utbilda generationer*.” Åter var det vikten av att upplysa massorna han talade om.

Staden Jajce och AVNOJ Museet blev den rituella samlingsplatsen för de minnen som samtiden vilar på. Men kunde ritualen verkligen leva upp till behovet av ”att utbilda unga generationer”?

Minnesstund

Dagens ceremoni inleddes vid *Minnesmärket över de fallna kämparna i staden Jajce*. Det är också känt som ”minnesfontänen”, belägen vid gamla stadskärnans östra port, ett par hundra meter från AVNOJ Museet. Den skiljer sig från resten av partisanmonumenten och har en mer sammansatt betydelse.

Enes Milak: Minnesfontänen, ett monument över stupade soldater, uppfördes 1973. Det är ett universellt minnesmärke utan ideologisk och nationell karaktär, även tillägnad stadens försvarare i det sista kriget (1990-talets krig).

DN: Hur då tillägnad stadens försvarare i det sista kriget om det är utförd 1973? Finns det skillnad mellan ”stupade soldater” och ”stadens försvarare”? Vad är det som människor i detta fall konkret gör?

EM: Vi firar minnet av partisanerna den 25 november och den 9 september till minne av stadens stupade försvarare under 1990-talets krig. Man träffas en bestämd tidpunkt på dagen och lägger ner blomkransar. Det är korta minnesceremonier. För samtliga stupade soldater och stadens försvarare i Jajces historia, men ingenstans står det skrivet vilka försvarare minnesmärket är ämnat åt!

DN: I din mening, kan detta minnesmärke, som du påstår vara ”ett universellt minnesmärke”, på en och samma gång vara dedicerad till partisanerna, det sista krigets soldater, men också till framtida försvarare?

EM: Ha, ha kanske även till de försvararna från 1463, de försvarade också Jajce.

I det officiella programmet för dagens minnesceremoni angavs en minnestund över samtliga stupade antifascister under andra världskriget. Dagens ceremoni på platsen var ”utan ideologisk och nationell karaktär” och föregicks inte av några tal.

Ett par tusen människor samlades där. En efter en gick representanter för olika JBT-föreningar¹⁹ och SUBNOR-delegationer från hela forna Jugoslavien, runt minnesmärket, lade ner kransar och med stöd från stadens mässingsorkester hedrades minnet av stupade partisaner. Eller var det Jugoslavien de tänkte på? Det rörde sig om alla möjliga grupperingar; från privatpersoner, olika icke statliga organisationer till de officiella krigsveteranernas organisationer.

Foto: Dragan Nikolić 2008

Vid minnesmärket stod sida vid sida socialdemokraten och en av de roterande BiH:s presidenter, Željko Komšić – samme man som uppträdde i Višegrads minnesceremoni i maj 2008 och som var långt mer passiv här – samt Jajces borgmästare Nisvet Hrnjić, själv medlem i det nationalistiska bosnienbosniakiska partiet. De två iakttog reglerna ifråga om diplomatisk etikett även om en politisk animositet var uppenbar. Båda två tycktes vara medvetna om skådeplatsens mediala PR-möjlighet: man finns så länge man syns. Valet att fysiskt närvara under denna ceremoni, kunde tolkas som ett uppdrag som hade en långsiktig intention gällande den politiska makten.

Stämningen förstärktes av rekvisita och uttryck som refererade till den jugoslaviska eran, bland annat när en kör från italienska Trieste framträdde. Repertoaren varierade alltifrån Jugoslaviens forna hymn *Hej Slaveni* (Hej Slaverna), via partisankampsången *Na juriš, na juriš* (Till anlopp, till anlopp) till hyllningssången *Druže Tito, mi ti se kunemo* (Kamrat Tito vi svär dig trohet). Sjungandet bidrog till en känsla av tillhörighet och delaktighet. Detta

underlättade människors möjlighet att mötas och ett mellanrum av tankar, längtan: att finna sig själv i ett med omgivningen.

När en ung talare från Jajce avslutade denna korta minnesceremoni, tackade hon vänligt alla som kommit hit och de som lade ner blommor med följande ord: "Idag har vi återigen samlats i stort antal för att visa att vi minns de händelser som väsentligt skapade historia i BiH som i regionen." Jag kunde inte undgå intrycket av att denna minnesritual helt och hållet handlade om Noras "pliktminne", baserat på en schablon, inte olik den som förhärskade under den socialistiska eran.

I lekbagens mellanrum

Ingår då dagens minnesceremoni verkligen i ett pliktminnande? Jag satte mig under trädet, tände cigaretten och observerade människor i rörelsen. Under tiden som politikerna avlägsnade sig från platsen, kom en gammal svart Mercedes med registreringsskyltar "SFRJ", tutande genom massan för att kort därefter försvinna genom stadsportarna. Gemenskapen förkroppsligades spontant av att några korsade händerna och kallade till *Kozaračko kolo* – partisanernas klassiska ringdans! Skaran bestod av långhåriga studenter från Kroatien, en folksångerska i högklackat, hemmafruar och lajvare i partisanuniformen. Alla sjöng samtidigt. Efter refrängen tog sången plötsligt slut. Dansen fortsatte. Ingen verkade komma ihåg andra strofen i texten. Skammen syntes i ansiktena och ett påtvingat leende spred sig. En ringdans kändes plötsligt fånigt, minnena trivialiserade. Dansen blev blott till en ansats, och inte ett minnets förverkligande. Någon skrek – sjung folk, sjung! Dansen gick vidare. I floran av rituella praktiker fångade jag fragmentariska bilder: en man som trängde sig förbi säkerhetsvakterna, tog presidenten Željko Komšić i hand och kramade honom. En kvinna som var med i ringdansens viftade trööstlöst med uppsträckta händer, pekade på honom med fingrarna och skickade kyssar. Delar av mässingsorkestern började jamma. Mångfalden av osammanhängande performativa uttryckssätt i rummet mellan dagens två officiella programpunkter, om än för en kort stund, var ett uttryck för den feststämning som rådde.

Beundraren och Presidenten. Foto: Dragan Nikolić 2008

”Minnesmärket över de fallna kämparna i staden Jajce”, var den första destinationen i dagens minnesceremonier. Det lever annars ett undanskymt liv. Turister som under årens lopp besöker Jajce, stannar inte; inte ens guiderna uppmärksammar det.

Minnesfontänen dagen före och på minnesdagen av den 29 november. Foto: Dragan Nikolić 2008

Men det sker ständigt en omförhandling. Dagens första programpunkt handlade egentligen om ett minne över de stupade antifascisterna under andra världskriget. Med tiden har det som Enes Milak försökte antyda fått en utvidgad betydelse.

Det var här, i mellanrummet innan firandet av AVNOJ började som en stor skara människor, från lokalbefolkning till hitkomna jubileumsfirare, hade ett tillfälle att bli hörda och sedda i någon annan kapacitet än Jugo-nostalgiker.

Det rörde sig om en blandning där man kunde träffa både dem, de lokala och antifascister. Som en av jubileumsfirarna uttryckte på följande sätt: ”Jag är här idag bland ’våra’ människor. Antifascister. Jag är jätteglad när jag förstår att jag inte är ensam om det. Vi ska bli många fler.” Här fick man sjunga antifascistiska partisansånger och umgås med de lokala på lika villkor. För mig framstod det som att människor lekte en *imagined community* som antifascism är; fast inom ramen för en *lekhage*, ett sätt att återuppliva gamla och skapa nya minnen.

Återinvigning

Inför återinvigningen av AVNOJ Museet. Foto: Odbor Avnoj Slovenija 2008

Till skillnad från återinvigningen av Den gamla bron i Mostar 2004, samlades inför ceremonin i Jajce 2008 inte ”världens kulturella och framstående elit”. Trots detta, undrade jag om inte också ledmotivet för denna ceremoni var formandet av politik, här skapades ett annat *space of appearance*, där det var viktigt att synas. Man ville ta chansen att utnyttja den här scenen om nu museet skulle bli en framtida del av kulturarvet. Enes Milak höll inledningsanförandet:

Ärade antifascister! Kära gäster. Ett stort tack och ett hjärtligt välkomna till er alla som kommer från Triglav till Djevdjelija (från norr till söder av förra Jugoslavien eg. anm.). Vi lovade att vi idag ska öppna AVNOJ Museet och att vi ska fira 65-årsdagen av den andra AVNOJ-sessionen. Dessa löften uppfylls idag. Alla ni har samfällt hjälpt oss i detta. [...] Antifascisterna kom från Jugoslaviens alla hörn. Idag är en erfaren antifascist med oss, medlem av BiH:s presidentordförandeskap, kamrat Željko Komšić. Var goda och hälsa honom...”

Historikern och den nye vd:n för AVNOJ Museet avslutade hastigt sitt tal. Det såg ut som att han var på väg att få en hjärtinfarkt. Mikrofonen fungerade inte och många jubileumsfirare protesterade eftersom de inte alls kunde höra vad

som sades från scenen vid museets ingång. Enes Milaks kropp darrade i en sista ansträngning att läsa upp det skrivna talet. Flera år av dedicerat arbete som skulle kulminera i dagens högtidliga öppning av AVNOJ Museet tenderade att få ett tragikomiskt slut.

Under tiden var kamraten Željko Komšić i fokus. Massan skanderade hans namn och applåderade. För många åskådare betydde det mycket att en så pass etablerad politiker som har Titos bild upphängd på sitt kontor också var bland dem. Komšić kändes igen som en ledande antifascist, till skillnad från Jajces borgmästare, som hela tiden stod vid hans sida och vars namn besökarna inte skanderade.

Även om president Željko Komšić inte uttalade ett enda ord till jubileumsfirarna, utsände hans närvaro ett budskap om en vänsterorienterad politisk hållning. Också Jajces borgmästare, nationalisten Nisvet Hrnjić, Komšićs politiska motståndare, såg till att komma dit. Skälet fick jag från min samtalare Kockica som påstod att ”han i själva verket kom dit fem i tolv, när han kontaktades av partikollegor som förstod att det var mycket folk som samlades där och att media var på plats”. Det kan naturligtvis tolkas som en strategi för att samla politiska poäng. Det kan också tolkas som hyckleri.

Det var extremt trångt framför museet. Organisatörerna ur AVNOJ-kommittén drog ett rött band vid ingången mellan Vip-gästerna och vanliga jubileumsfirare. I rad stod också representanter för SUBNOR från forna jugoslaviska länder. Med sax i händerna var de beredda att klippa det röda bandet och inviga museet. Ett sista ord från krigsveteranernas representant från BiH, Jure Galić, löd:

Det är en ära att i soldaters och antifascisters namn från vår forna gemensamma stat Jugoslavien öppna detta museum och att lämna det till vår och världens allmänhet för användning och som riktmärke.

Det politiska rummet

Museet var invigt och jubileumsfirarna trängde sig mot ingången. På väg in förundrades jag över de uttalade orden om att AVNOJ Museet ska ”lämnas till vår och världens allmänhet för användning och som riktmärke”. Menade Galić att museet därmed ska vara självfungerande och självförsörjande?

Det visade sig att hans påstående baserades på ”Den Nya Antifascistiska Deklarationen”. En kungörelse som krigsveteranernas föreningsrepresentanter (SUBNOR) från hela forna Jugoslavien skrev på denna dag och som stod som ämne för nästkommande debatt i AVNOJ Museets hall. Uppe på scenen, satt representanter för samtliga forna jugoslaviska SUBNOR (den ser-

biska representerades av ordföranden i *Förening för Sanning*) samt generalen Ljubo Babić. Moderator, istället för den insjuknade historikern Enes Milak, var Mirsad Duranović, dåvarande ordförande i Jajces socialdemokratiska parti och en av AVNOJ-kommitténs organisatörer. Ovannämnda antifascistiska deklaration, som skulle skickas till alla regeringar och stora tidningar i forna Jugoslavien, hade som syfte att uppmärksamma den jugoslaviska antifascistiska kampens historiska värderingar och AVNOJ-beslutens arv, dess demokratiska principer och betydelse för dagens samhälle.

Stunden gränsade till det paradoxala när en medelålders dam, en blondin i högklackat, ställde sig framför den grå skaran vid panelbordet och läste en historisk resumé om händelserna natten mellan den 28 och den 29 november 1943. Varken hennes utseende eller tal hade väckt min förundran om jag inte vetat, att den unga socialdemokraten från staden Kockica, istället skulle stått där och läst ett tal som hon ägnat två månader åt att skriva. Strax före hade borgmästarens sekreterare, kvinnan i högklackat, tagit talet ur hennes händer med förklaringen att Kockica nog var för ung. Efter ceremonin fann jag Kockica i ett mörkt hörn, lika chockerad som mållös. Hon fattade inte att ”hon var för ung att läsa talet men tillräckligt gammal att skriva det”. Men om det visste inte jubileumsfirarna något.

Därefter tog panelen till orda. Först ut var den kroatiska SUBNOR-ordföranden, en elegant och värtalig kvinna i 50-årsåldern, som ”ville berätta för allmänheten att vi ska kämpa mot fascismen på alla fronter och i alla former”. Frasen väckte irritation hos en åskådare som ställde frågan:

Jag är krigsinvalid från andra världskriget. Jag skulle vilja ställa frågan till företrädaren för kroatiska SUBNOR: Kroatiska parlamentet framställde 2003 en deklaration om antifascismen. Men denna deklaration omsattes inte i praktiken. Hamnade den i en byrålåda?

Ett diplomatiskt svar från de kroatiska krigsveteranernas ordförande gav inget konkret:

Vår kamrat här, uppmärksammade den deklaration som antogs av det kroatiska parlamentet, men som förblev en bokstav på pappret. Vi måste kämpa mot det. Men däremot, vill jag understryka, att det viktigaste är AVNOJ som här, för 65 år sedan, tog upp frågan om federalism. Och det är att vårt Jugoslavien redan var en federal stat, och att våra republiker redan då var federala i sina ramar. De företrädades gemensamt i utlandet. Detta är grunden för att vi fick självständiga stater.

Nästa att ställa frågan var en medelålders kvinna som identifierade sig i följande ordalag:

Jag är Ismeta från en antifascistisk familj som var med om befrielsekampen. Jag skulle vilja ställa en fråga till BiH:s (SUBNOR:s) representant, men också till de andra representanterna: slovener, montenegriner, makedonier osv., hur kan man uppnå de mål som AVNOJ bygger på? Med vilka politiska medel? När ska en sådan deklaration ni talar om praktiseras i verkligheten i andra delar av forna Jugoslavien?

Ingen annan av de tio övriga personer i panelen ville svara på frågan. Moderatorns försök att iscensätta en dialog mellan de övriga debattörerna och publiken resulterade i total tystnad. Kroatiska krigsveteranernas ordförande tog återigen ansvaret på sig:

Jag vill bara säga en sak. Vi är inte en liten grupp människor, antifascister. Men det finns också många andra människor, som är högerorienterade, men som inte är fascister, och som opponerar sig när det gäller denna politiska fråga. Detta mål ska uppnås när folk förstår i vilken situation de befinner sig. På den vägen är det vi som kommer att hjälpa dem, med våra argument och kunskap. Det är min åsikt.

Även Ismeta möttes av politisk retorik. Avsaknaden av en debatt med deklarerade åsikter vittnade om att det var mycket retorik och lite politik. Mest slående var emellertid hur obehindrat man använde retoriken från partisanstridernas ärofyllda dagar till att beskriva dagens verklighet. Att vara antifascist 1943 under brinnande krig var något annat än att samlas här i den avskalade salen. Begreppet kom att användas taktiskt för att främja de egna intressena och tolkningen av dagsläget.

Jugo-nostalgi i praktiken

I essän ”Minne av 1945: Bevarande och radering”, fokuserar den kroatiska statsvetaren Tihomir Cipek på betydelsen av familjetraditioner. Familjen som grundläggande enhet, resonerar Cipek, visade sig vara mer eller mindre immun mot officiella tolkningar av historien; denna känslomässiga kraft måste varje historiepolitik ta hänsyn till (Cipek 2009b:155).

Till Jajce kom människor från alla forna delrepubliker. De flesta människor kom med sin ideologiska tolkning och ett glorifierande av det förflutna. Det var i en sådan konstellation som jag fick höra följande budskap:

Jag kommer från familjen Živković, en partisanfamilj. Jag vill gratulera alla till återinvigning av AVNOJ Museet och läsa upp en hälsning från min make Ratko som tyvärr inte kunde komma idag: ”Stäng oss inte i veck (begränsa inte oss till etniska grupper; eg. anm.). Min själ vill ha frihet och fred. Jag tillhör inte tsaren, jag är en människa, jag behöver inte ”tutor” eller herde. Respekt.”

Dessa ord, tillhörande en viss Ratko Živković som inte kunde närvara, framfördes av en medelålders kvinna å sin makes och familjen Živkovićs vägnar. De valda ordens och kvinnans övertygelse, uppfattade jag inte som en ytlig gest. Ratkos fru gav aldrig någon förklaring till varför han inte kunde närvara. Inte heller fick jag veta om familjen Živković härstammar från BiH, Serbien, Kroatien eller något annat postjugoslaviskt land. Det var irrelevant för budskapet: ”Stäng oss inte i (etniska) veck.” Jag tolkade detta som ett rop på frihet, ”rätten till minnande”. Sätillvida var det inte heller någon återgång till det förflutna, till en diktatorisk regim eller personkult. Det här blev platsen där familjens minnen kunde artikuleras, här kunde de höras.

Det var långt ifrån bara familjen Živković som i den jugoslaviska antifascistiska ritualen såg sin chans att uttrycka minnen som bars av familjerna. Liknande historier om människor som delade samma partisanfamiljeminnen: de entusiastiska slovenerna Joško och Janez som hjälpte bosniska krigsflyktingar och var med om återuppbyggnaden av AVNOJ Museet; eller den pacifistiske montenegrinen som på plats berättade för mig att han vägrade att ta på sig militäruniform och skjuta på sina ”bröder” under 1990-talets krig, var bara några i mängden. Familjen Živkovićs medlemmar, montenegrinen eller Joško och Janez, söker sig inte till AVNOJ Museet och 29 novembers ceremoni endast för den ”heliga platsens” och den ”sakrala ritualens” symbolik, utan på grund av platsens förmåga att göra personliga minnen levande. De söker sig dit i syfte att bryta med instängdheten och känslan av att vara i minoritet, att kunna dela med sig av sina egna erfarenheter och minnen från det förflutna, önskningar om framtiden. AVNOJ Museet blev därmed mindre en fråga om att vara ett ”Antifascistiskt Mecka” men det som Dubravka Ugrešić (1998) liknade vid den sjunkna sagoön Atlantis, för alla dessa människor som i denna alltjämt aktiva minnesprocess ser en öppning mot att finna andra som delade deras öden.

Det visar sig genomgående, att om man närmare granskar minnestraditionen bland de här partisanfamiljerna så kan man knappast reducera dem till Jugo-nostalgi som ett regressivt tillstånd. Gör man nostalgibegreppet rättvisa om det endast definieras som en vilja att återgå till det gamla men inte som ett redskap för framtida visioner? Är det inte att dra alltför snabba slutsatser om

man definierar nostalgi som "social sjukdom" (Stewart 1984), en diagnos på "hemsjuka" (Hirsch & Spitzer 2009:82)?

I essän "In Defense of Homesickness; from Romantic Lyric to Everyday Life", skiljer antropologen Jonathan Schwartz på *hemsjuka* och *nostalgi*. Nostalgi har stämpeln på sig att vara en sjuklig längtan bort, tillbaka till ett förlorat hem, men ordet hemlängtan antyder något annat. Det kan likaväl ses som en källa till förnyelse och framtidshopp. Han tar utgångspunkt i den tyske romantiske poetens Novalis aforism: "Philosophy is homesickness, the urge to be at home everywhere", med andra ord hemsjuka "is the means of telling each other where we really belong" (Schwartz 1989:12f). Är inte känslan av samtida instängdhet hos Joško och Janez eller familjen Živković, ett uttryck för denna hemlängtan? Dels att man känner sig driven av ett lidande därför att man inte känner igen sig. Men lika mycket därför att man är medveten om "the existence of a place in the world that is wrought with meaning" (ibid.:26)? Därför framstår återinvigning av AVNOJ Museet för alla dessa inte som en sentimental längtan efter det förflutna, utan som en behållare för alla dessa minnen som är värda att spara inför framtiden. Detta är, i likhet med den fenomenologiska undersökning av vardagslivets beteende som är inriktad på framtiden, ett uttryck för "thinking in the future perfect tense", som fenomenologen Alfred Schutz (1971) beskriver det, "it is an urge to feel at home, to recognize one's surroundings and belong there" (Schwartz 1989:32).

Detta påverkade också atmosfären vid återinvigningen. Många som kom till AVNOJ Museet och Jajce tillhörde familjer som deltog i den antifascistiska kampen och med sina minnen slöt upp runt drömmar också om framtiden. Hur annorlunda var inte denna process i jämförelse med den kommunistiska historiepolitiken efter 1945:

För att bilda legitimering av sitt styre försökte de skapa en ny social identitet, och för dess struktur var det nödvändigt att forma en "stor och ärofylld historia" av partisankamp så att respekten för folkets befrielsekamp skulle överföras på hela systemet. Med hjälp av minnet av den antifascistiska kampen skulle en identitet formas. Därför bestämde den statliga politiken, dvs. kommunistpartiets politik vad som inte får glömmas och vad som måste ihågkommas [...] Kommunistisk historiepolitik blev ett politiskt ansvar, med kravet på att vissa händelser från det förflutna visas offentlig respekt och ses som historisk viktiga (Cipek 2009b:157f).

Skillnaden idag var alltså att människor slöt upp på eget initiativ, drivna av ett behov sprunget ur familjeminnen.

Efter Jugoslaviens upplösning och 1990-talets krig, kvartstår minnen om det gemensamma förflutna. Deltagandet i minnesceremonin fick dem att

blomma upp. Men naturligtvis blev det också en manifestation mot de nu existerande nationella regeringarna. Man befann sig i en miljö där det förflutna gavs en större legitimitet än det samtida. Men bryter man ner minnesprocessen på familjenivå förefaller det också som om det fanns en vilja att slå vakt om vissa grundläggande värden som man såg hade fjärmats från den samhällseliga agendan. Det var också den hemlängtan som visade sig här i Jajce.

Akademien för kulturella ritualer

”*Drugovi i drugarice, Smrt fašizmu, sloboda narodu*”!

(Kamrater och kamratskor, Död åt fascismen, frihet åt folket!)

Med denna hälsning, inleddes *Svečana akademija*/Högtidsakademien, sista programpunkten för dagen. Den hölls i *Dom kulture* (Folkets hus) i stadens centrum. Alla i amfiteatern reste sig till tonerna av *Internacionalen*. Här i Jajce, i den historiska brännpunkten för folkbefrielsekampen sjöng man återigen helhjärtat. Inledningsanförande bekräftade vad man sjöng om:

Idag, 65 år senare, samlade i Jajce, på platsen där historien skrevs, med ljuspunkter av det folkliga befrielsekrigets stridskämpar, på platsen där grunden lades för den nya och gemensamma staten, för alla nationer och nationaliteter (folk och folkslag, eg. anm.), vill vi ännu en gång bekräfta vår beslutsamhet att uppskatta de händelser som präglade historien i denna region.

Framför kulisserna för kvällens högtidliga ceremoni stod så Jajces borgmästare. Men i dagens programlista som jag höll i handen, fanns inte hans framträdande. Insamlingen av politiska poäng fick honom plötsligt att agera som antifascist. I den ekonomiska krisens spår och i oförmågan att finna lösningar för stadens ekonomi, hade han samma år tagit upp frågan om att ett antal av stadens nationella monument, däribland AVNOJ Museet, skulle erbjudas som hypotek till banken för kreditkostnader avsedda att täcka utbyggnaden av vägsystemet²⁰! Det föranledde en kommentar på jajceportalens blogg, under tecknad *bandit*:

När han börjar bygga denna väg kan han ringa upp borgmästaren i Paris och fråga honom om inte denne, efter att ha rivit Eiffeltornet, skickar över lite material för fundament. När borgmästaren i Paris sänder järnet kan han ringa till borgmästaren i Rom och fråga efter stenblock från Colosseum, det skulle behövas för fästningsmuren. När Colosseum försvinner får han ringa till borgmästaren i Aten, där har han Akropolis till förfogande.

Förslaget var sprunget ur det nationalistiska partiets politiska oförmåga att skilja mellan sitt moraliska ansvar gentemot stadens kulturarv vari AVNOJ Museet ingick och sin avoghet mot kommunismen. Nästa man på scenen var ordförande i det slovenska SUBNOR, Janez Stanovnik, som yttrade:

Kamrater! Jugoslavien, som så många offrade sig för, det federala Jugoslavien förstördes inte på grund av nationalism utan på grund av svek och otrohet mot de principer som det byggdes på. I stället för självbestämmande principer installerades autokratismens principer. Istället för de demokratiska principerna installerades autokrati. Istället för de mänskliga rättigheterna, som är grunden för demokratin skapades ett system av bedrägeri. Istället för fred bedrevs ”brödrakrig”. AVNOJ var främst en värdeprincip som vi kämpade för: den federala demokratis principer. AVNOJ etablerade principer som frihet, jämlikhet och broderskap, som den franska, amerikanska, ryska och också vår revolution kämpade för [...] Jag har i 30 år jobbat i FN:s säkerhetsråd. Hallen mot East River i New York var täckt av en bonad som gjorts av den norske konstnären Grob. Denna bonad föreställer en by i ruiner och bakom det landskapet stiger en fredsduva. I timmar satt jag där och mina ögon var fokuserade på denna duva, mån om fred, för mig var det AVNOJ!

Det skall en gammal politruk till för att beskriva Jugoslaviens sammanbrott i termer av bedrägeri mot demokratis principer. Någon reflektion kring den 30-åriga diplomatiska karriären i FN som Jugoslaviens representant och den egna rollen i det politiska systemets kollaps, saknades helt. Diplomatisk retorik ersattes plötsligt av politisk poetik. Bördan av det individuella ansvaret vek undan för en självbespeglade estetisk betraktelse: ”I timmar satt jag där och mina ögon var fokuserade på denna duva, mån om fred, för mig var det AVNOJ”! Diplomaten delaktighet inom ramen för en totalitär stat med ett enpartisystem förbigicks. Exemplet illustrerar väl mängden av de olika åsikter som doldes under frasen ”antifascistisk politik”. Därefter tog en elvaårig pojke i pionjäruniform ordet:

I mitt namn och i namn av föreningen Josip Broz Tito (JBT) från Travnik, till alla deltagare i dagens samling, gratulerar vi dagens högtid, med vår hälsning ’Död åt Fascismen Frihet till Folket!’ [...] Min farfar lärde, anammade och uppfosttrade mig i antifascistisk anda och idag gör vi det i föreningen JBT Travnik. 29 november 1943. Det var en ansvarsfull tid, med ansvarsfulla människor. Dessa frambringade gemenskapens sol till Bosnien och Hercegovina och Jugoslavien. SFRJ, den demokratiska federala republiken Jugoslavien och mitt hemland fick lågan som glödde i 50 år. Och så kom solförmörkelse, hjärnförmörkelse. 1992 – började aggressionen mot mitt land och min stad. 1995 fick vi Daytonavtalet, fredens stearinljus, och stearinljus varken värmer eller lyser, lovar ingenting

[...] Och så firas det från ZAVNOBIH till AVNOJ och från ZAVNOBIH till AVNOJ. Fortfarande väntar jag på att stearinljuset byts mot solhimmel, i vårt BiH. Och i mitt och ditt och hans, AVNOJ:s BiH. Människor i BiH kunde alltid leva tillsammans, men det finns lögnare som säger motsatsen och som bär på vår olycka. Vi måste övervinna det, inte med krig utan med visdom, med förnufts vapen[...] Jajce är platsen för AVNOJ, den heliga platsen för vår bön. Låt oss be denna bön, var och en på sitt sätt, men ärligt. Låt år 2009 vara upprättelsens år, då alla barn går i samma skola, freds-, frihets-, kärleks-, progress- och antifascismens skola [...] Det är min stora önskan att detta land under mina fötter, BiH, inte delas utan sammanförs. Att klassrum inte förblir klassrum av hat. BiH är ett ständigt kapat men aldrig underkuvat land. Det var och kommer att förbli antifascistiskt; som en brokig kelim, med folkslag broderat och med floder vaskat. Leve Bosnien och Hercegovina och AVNOJ! Tack. Jag gratulerar Er på denna högtid från hjärtat.

Stående ovationer! Pionjärfenomenet frambringade leenden och varma känslor hos publiken. Trots att det förefaller mycket osannolikt att det var han som skrivit texten, anspelade han på ”kollektiva minnen av livet under socialismen, ideologiskt färgade uttalanden, attityder till recent historia som detta igenkännbara motiv väcker” (Škrbić Alempijević 2006:181). Så här reagerade en konstnär från Serbien, tagen av beslutsamheten i elvaåringens uttalande:

Jag vill rikta ett klagomål till arrangören som inte lämnade kvar den bästa till slutet, och istället för att han har scenskräck efter mig, har jag nu det efter honom.

Elvaåringen avslutade med en dikt till sin älskade idol med titeln *Min Tito*:

Tito är som evigt lysande stjärna. Himlens och jordens väktare, som leder oss på vägen mot frihet. Han är som en ängel som söker fred på jorden och som kämpar för friheten. Vissa människor tycker att han är fiende. Men detta till trots håller jag mig till att han är en frihets- och fredsängel. Mitt folk, detta är min Tito”.

Återigen stående ovationer! Det blev tillfället där människor kom att känna tillhörighet. Här skapades motvilligt eller ej, ett nästan religiöst förhållande till minnet av Tito som symbolen för den jugoslaviska antifascistiska rörelsen. Det kom upprepade gånger till uttryck under hela 65-årsjubileumsfirandet. Det blir nödvändigt att tillfälligt bryta kronologin i den etnografiska beskrivningen.

I Titos spår

Skillnaden mellan revitaliseringen och det gamla systemet; mellan vad det innebar att leva med en personkult som understöddes av ett system – en armé, ett polisväsen, en administration och dessutom en hemlig polis – och vad det innebär att omhulda en personkult är enorm. Nu var Jugoslavien på lek från att tidigare ha varit på allvar.

När etnologen Lotten Gustafsson i sin studie *Den förtrollade zonen* analyserar Medeltidsveckan på Gotland inspireras hon bland annat av Victor Turners observation om *lekens* viktiga roll. Den har en frigörande potential. Man ges möjligheten att leka med ordningar som annars tas för givna: ”leken berättar en potentiellt subversiv hemlighet: att det inte nödvändigtvis behöver vara som det är” (ibid.:25). På 65-årsdagen av den andra AVNOJ-sessionen är Jajce ett landskap som livnar sig på lekfulla rituella praktiker. I Gustafssons mening, en förtrollad zon. Fanns det paralleller till hur man väljer att ta denna ”förtrollade zon” i bruk, ”ikläder sig historiska roller och hur de därigenom gestaltar, prövar och leker med kulturella konstruktioner av kollektiva och individuella identiteter” (Gustafsson 2002:222)? I Gustafssons fokus som den förtrollade zonen stod ett utopiskt samhälle och föreningen Styringhems lajvare. Här i fokus står nu Tito som symbol.

Poslije Tita kita/Efter Tito kuk

Det var på ett av kaféerna i vimlet på dagen av 65-årsjubileumsfirande som jag träffade fyra jubileumsfirare från Montenegro. Att döma av utseendet, var de mogna medelålders män, seriösa i sin klassiska 1970-tals kavaj-och-slips. Två av dem hade Titos bild på kavajslaget. En av dem talade högljutt medan övriga nickade alltefter, ömsom uttråkade, ömsom entusiastiska. Artikulering och rollfördelningen gav ett intryck av det kommunistiska partiets toppmöte. Jag förstod snabbt att samtliga utom en varit politiska funktionärer under Tito-eran. Den som inte hade varit funktionär, var också ivrig att svara på min försiktiga fråga om varför de kommit hit:

Jag kom hit av pietet för AVNOJ och Tito. Med full uppskattning och respekt, ty en var Tito och kommer att förbli det för all framtid. Många respekterade honom, för att nämna bara Sartre. Det var ’en handfull’ fascister som förgjorde detta underbara land. Jag vill göra en jämförelse. På samma sätt som jag minns och sörjer Palme, sörjer jag Jugoslavien. På samma sätt som Palme är synonym för mänskligheten i Sverige, Europa och i världen, var Tito det i sin tid. Båda två uppfattades som sin tids profeter.

Mannen visade sig vara en renommerad montenegrinsk skådespelare, känd för sin komiska roll i en av de mest populära jugoslaviska 1980-talets dramaserier. Skådespelaren, i likhet med resten av den montenegriniska gruppen som företog den långa resan för att ta sig hit, ”att komma hit av pietet för AVNOJ och Tito”, för tanken till parollen *Efter Tito Tito* vid hans frånfälle 1980, men också till en uttalad uppfattning bland en majoritet av dagens nostalgiska jubileumsfirare som jag var i kontakt med, om att Jugoslavien ”dog” när Tito dog.

Mer osynlig fanns också en negativ syn på Tito som historisk gestalt. När jag efter mitt samtal med hitkomna gäster från Montenegro mötte kaféets personal, yngre människor som framhävde sin bosnienkroatiska tillhörighet och som inte minns Jugoslavien under Titos styre, var deras uppfattning om livet i Jugoslavien inte lika rosafärgat:

Det är återigen de där Jugo-nostalgikerna och partisanerna [...] De förstår inte. Det finns ingen Tito och kommunism kvar. Det är färdigt med det [...] De hoppas förgäves, men de får gärna spendera sina pengar här.

För den yngre generationen stod Titos Jugoslavien för en kommunism som inte hade någon framtid i dagens samhälle. För den yngre generationen räknas historien från 1990-talets krig. Minnet är som Nora menar något levande, en pågående tankeprocess (jfr Kritzman 1996:xii).

På kvällen återvände den slovenska delegationen till hotellet efter det långa programmet. Med till en avslutningsfest följde de flesta officiella delegaterna från andra forna jugoslaviska republiker, medlemmar i AVNOJ:s organisatoriska kommitté och andra inbjudna gäster, däribland de fyra montenegriniska jubileumsfirarna som jag träffade på kaféet tidigare samma dag. Återigen sjöngs det. Stämningen var avslappnad.

Jag fastnade för en detalj. Som en tackpresent från den montenegriniska delegationen till ordförande i Jajces välkomstkommitté, överlämnades en vacker sandgraverad glasflaska med Titos siluett. Den innehöll hemgjord ”loza” (montenegrinisk grappa). Under siluetten stod skrivet: ”Livet blir hårdare och hårdare, allt som var bra påminner oss om dig.” Det var en vänskaplig gest sprungen ur respekt för den andre och ett sätt att förena ”nytta med nöje”: en välgörande dryck med Tito, Jugoslavien, antifascismen och den egna gyllene tiden.

Oavsett om det handlade om den äldre eller den yngre generationen, om Titos beundrare eller vedersakare, upprepade många ett ordspråk: *Poslije Tita kita*. Nuläget sågs som en följd av 1990-talets krig, som i sin tur var följden av Titos frånvaro.

Josip Broz dobar skroz/Josip Broz rakt igenom god

Achtung! Achtung! Sökes Josip Broz Tito, på goda grunder misstänkt för följande brott: Att han i 50 år strängast förbjöd krig, flyktingar, svält, fattigdom, chauvinism. Att han byggde fabriker och lägenheter åt arbetare, delade ut regelbundna och anständiga löner. Att han möjliggjorde allas rätt till fri och gratis utbildning, vård och till en trygg pension. [...] Att han höll i fängelse: Vojislav Šešelj, Franjo Tuđman och Alija Izetbegović. P.S. De som delar Josip Brozs åsikter anses farliga eftersom de är beväpnade med argument! Undertecknat: Jugoslaviska Kommunistiska ungdomsförbundet – (fiktiv organisation; eg. anm). Foto: Dragan Nikolić 2008

Vid återinvigning av museet kom Tito att aktualiseras på olika sätt: ”Vi tryckte också denna affisch. Den säger att vi alla var lika i Jugoslavien. I denna nationalism och svåruthärdliga fascism är vi inte lika. Ser du, så mycket var Tito värd”. Vaktmästaren Hare, synbart upprörd, sträckte sig över den svartvita affischen för att understryka trovärdigheten i sina argument. Samma affisch, med små variationer, går förutom här i Jajce att finna i Serbiens, Kroatens, Sloveniens och Montenegros offentliga rum och på internet. Affischen hämtar sitt stoff från den ursprungliga versionen om Titos efterlysning och som under andra världskriget utfärdades av de tyska ockupationsstyrkorna:

Sökes den kommunistiska ledaren Tito: död eller levande! Foto: Dragan Nikolić 2008

Så blev också AVNOJ Museet en lämplig plats där den stora berättelsen om det folkliga hos diktatorn Titos Jugoslavien aktualiserades.

Båda affischversionerna ställdes ut på museet. Känslorna gick inte ta miste på när flera av jubileumsfirarna trängde sig fram och smekte affischen, rent av kysste den.

Han förkroppsligar den jugoslaviska antifascism eller som Davorka, en kvinna i 40-årsåldern och medlem i JBT-föreningen, sade så var detta: ”ett moraliskt budskap, om broderskap och enighet och jämlikhet mellan nationer och nationaliteter, som fångade oss, verkade logiskt som barnets känsla för rättvisa, nära hjärtat”.

Profetens återfödelse?

Profetens återfödelse. Foto: Dragan Nikolić 2008

Efter frukosten, den 29 november märkte jag att allas blickar vändes mot ett av hotellets fönster där en av resenärerna hängde ut den forna jugoslaviska flaggan och vinkade. Jag undrade varför denne man blev ensam kvar när resen av delegationen gick till bussarna. Några timmar senare, vid museet gick han bakom samma flagga, iklädd Titos vita marskalkuniform, blossande på sin kubanska cigarr. Bojan och Zoran, två av de yngsta resenärerna från Slovenien som jag intervjuade under resans gång stod vid sidan om honom, oklanderligt iklädda pionjäruniform: blå byxor, vit skjorta, röd halsduk och blå mössa med röd stjärna. Med i sällskapet fanns också en kvinna som höll i en stav med en röd stjärna på. Och medan pionjärerna sjöng ”Kamrat Tito” och andra

partisansånger stod ”Marskalken” i egen person där, stilla och lugn, bugade åt folkmassan, kontinuerligt rökande sin kubanska cigarr.

Vem var denne man, och vad gav honom rätt att på invigningsdagen gestalta Tito? Rörde det sig om ett förhandsbeställt skådespeleri, som jag snarare förväntade mig på ceremoni vid Titos födelsedagsfirande, som ju firades i hans födelseby Kumrovec (jfr Škrbić Alempijević 2006b)? Man kan undra om denna maskerad i, vad jag senare fick veta var en slovensk skådespelares gestalt, var ytterligare ett uttryck ”för karnevaliska maskerader, för de många gestaltare som leker med det förbjudna” (Škrbić Alempijević 2006b:196)?

Titogestaltaren i den förtrollade zonen

Mina videosekvenser visar scenen runt *Minnesmärket över de fallna kämparna i staden Jajce*.

När det väl var dags för ringdansen *Kozaračko kolo*, minglade ”Marskalken” med folkmassan. Han såg ut av att vara väl till mods, samtidigt som hedersbevisningsutrop: Leve kamrat Tito – Leve! ekade. Ung som gammal hängde med och dansande till mässingsorkestern.

Kozaračko kolo. Foto: Dragan Nikolić 2008

Som vi tidigare sett var många av jubileumsfirarna klädda som scouter, partisaner, pionjärer, uniformerade representanter från det förflutna. Denna uppvisning i ”antifascistisk folklöre”, tågade sedan till AVNOJ Museets invigning. Medan Tito självbelåtet och på eget initiativ flanerade genom folkmassan, som om alla bara väntade på honom, stod Željko Komšić stilla på trappan till museet med armarna i kors, omgiven av livvakter, som en integrerad del av invigningsceremonins koreografi. Man behövde inte titta två gånger på scenen för att förstå att båda två var respekterade av folkmassan. Där, framför muse-

ets entré, stod de så öga mot öga, var och en på sin sida av den röda linjen: den okände skådespelaren i marskalkuniform och det civilklädde statsmannen, socialdemokrat och en av Titos beundrare. De utväxlade nyfikna blickar utan att blinka. Vad tänkte de i denna stund, förundrades de över sin egen närvaro och den roll de spelade? Ett roat leende märktes hos Komšić medan Tito småleende fortsatte att blossa. Ingen av dem ämnade ta åt sig äran av folkmassans jubel. Det var tydligt att var och en var medveten om sin roll som aktörer på en scen som handlade om något utöver dem själva.

Väl inne i museet, satte "Marskalken" sig centralt på samma stol som Tito satt på under den historiska konferensen 1943. BiH:s president Komšić stod vid sidan om honom, omringad av livvakter. Bunden av andra uppdrag avlägsnade han sig från rummet och uppmärksamhetens centrum. "Marskalken" hann dock vara med om att hålla ett "lämpligt" tal a *la Tito*, några timmar senare på Högtidsakademin. På kvällen, tillbaka i hotellets foajé, var "Marskalken" återigen iklädd civila kläder.

Vilka reaktioner lyckades "Marskalken" väcka? De var inte odelat positiva. Så här reagerade Joško, medlem i den slovenska AVNOJ-kommittén och en av ceremonins organisatörer, samt hans främste samarbetare Janez:

Joško: Se, när han satte sig i Titos stol, ville jag gråta. Det fanns en tydlig överenskommelse bland AVNOJ-kommitténs medlemmar att ingen fick sitta i Titos stol. Under museets återinvigning, stod denne man nonchalant där i Titos uniform och tände sin cigarr. Han lekte Tito för sin egen skull!

Janez: Jag vill bara klargöra en sak. Även om han kom med oss, kom han på egen hand och han fick definitivt ingen betalning för det!

Joškos och Janezs uttalande bekräftade mina egna aningar om att kommittén inte visste om intentionerna. Var det någon eller några som betalade för hans framträdande? Lekte gestaltaren verkligen Tito "för sin egen skull"?

Framträdandet var en iscensättning av det som Roger Abrahams (1981) kallat för *display events*: "förberedda, offentliga tilldragelser där handlingar och föremål laddas med mening och ställs ut till beskådande" (Gustafsson 2002:24). Också om ceremonin i Jajce kommer att bli en återkommande ritual praktiserades "Marskalkens" återkomst här för första gången. Visserligen figurerade det en uppsjö av *display events* som den elvaårige bosniske pionjären och som är signifikativa för en rituell gemenskap. Dock arrogansen, som fanns i iscensättningen av "Marskalken" bemöttes inledningsvis av jubel hos omgivningen, men detta tystnade snart inför det egocentriska i hans framträdande. Det visade sig så småningom att han inte var betald och att det alltså inte var kontexten han spelade på utan att detta var en väl planerad och självi-

nitierad ”performans”, något som Lotten Gustafsson med Erving Goffman (1986) beskriver: ”som ett arrangemang genom vilket vissa individer görs till aktörer och andra till åskådare, en rollfördelning med ömsesidiga förväntningar på engagerat beteende från de förra respektive respektfull uppmärksamhet från de senare” (Gustafsson 2002:24; jmf Goffman 1986). Denna performans, försöket att reinkarnera Tito, uppfattades inte så mycket som en lek, utan snarare som provokation, ett försök att visa hur besökarna ofrivilligt blivit delar av denna illusion. Både ett försök till kidnapping med personliga motiv och samtidigt en kraftfull social kommentar som hotade att förtä äktheten i föreställningen.

Tito i ting

Den vita marskalkuniformen, det lugna steget och den högdragna hållningen gjorde att ”Marskalken” lyste i det offentliga. Det gällde inte för alla dem som smälte in i AVNOJs rituella rum: pionjärer, partisaner eller partifunktionärer.

Etnologen Nevena Škrbić Alempijevićs studie *Mi smo folklor* (Vi är folklor) visar hur samma slovenske Titoimitatör iklädd marskalkuniformen också visade sig vid firandet av Ungdomens dag i Kumrovec 2003 och 2005: ”förekomsten av skådespelaren Ivo Godnić på Kumrovecs scen när han höll tal ...” med 40 av sina pionjärer från Ljubljana... i Kumrovec” (Škrbić Alempijević 2006b:196). Titoimitatören var alltså bara en av skådespelaren Ivo Godnićs tillfälliga roller.

Att använda Titos image som instrument för att testa den allmänna opinionen eller iscensätta reaktioner hos människor är inget nytt fenomen.

Filmregissören Želimir Žilnik i dokumentärfilmen *Tito, po drugi put medju sr-bima*/Titos återbesök bland serberna (1993) gjorde en ovanligt intressant test av det kollektiva minnet. Han tog skådespelaren som påminde om Tito, klädde honom i en marskalkuniform och lät honom promenera genom gatorna i Belgrad. Även om alla förbipasserande visste att det handlade om en imitation, glömde många av dem det, och pratade med personen som med Tito i egen hög person²¹ (jfr Škrbić Alempijević 2006b:196; jfr Kumm 2009:7f).

Även i en långfilm möter vi liknande visualiseringsförsök i den kroatiska regissören Vinko Brešans film *Maršal*/Marskalk från 1999, där Tito väcks till liv på en liten ö i Adriatiska havet. En gemensam utgångspunkt, förutom känslor som en ”återuppstånden” Tito tycks väcka ”gömmor sig i den falska marskalkuniformen en potential för återopande av dolda ’bilder’ begravda under lager av nya ’berättigade’ historier” (Škrbić Alempijević 2006:196).

På byster och skulpturer från den jugoslaviska eran framställdes han uteslutande i marskalkuniformen, oavsett om det handlar om den olivgröna krigs- eller efterkrigstidens vita marskalkuniform, som ingår i en minnesprocess som inte heller förbigick nya medier. Således kom två studenter på privat initiativ, i Ljubljana 1994, på idén att skapa Titos hemsida – www.titoville.com. Förutom Titos bild, i den olivgröna krigsuniformen, gav detta en grundlig inblick i byggandet av en personkult med full hjälp av media. Titos tal, fotoalbum, fakta, sånger och filmer om och med honom, böcker och *feedback*, är några av de teman som erbjuds besökaren.

När Tito återuppstod kunde sentensen *Efter Tito, Tito få bli* verklig. Idag behöver man inte åka till *Blomsterhus* i Belgrad för att hedra minnet av Jugoslaviens livslånga president. Inte heller behöver man komma till det årliga firandet av Republikens dag i Jajce eller Ungdomens dag i Kumrovec. Det räcker med enkla klick på tangentbordet för att komma i kontakt med Titos nya liv.

Foto: Dragan Nikolić 2008

Imitationsförsöken i den ”förtrollade zon” som här skapats spelade på människors känslor. De handlade om ungdomsnostalgi, nostalgi för drömmen om ”ett samhälle enligt människans mått”. Det som imitatören lyckades med var att väcka och personifiera sådana drömmar. Det syntes på reaktionerna av applåder, hyllningsrop, handskakning och kramar. Men också irritationen över hans egocentriska aktörskap som hotade att säga att det hela bara var en illusion som hade lite med verkligheten att göra. Ur kulturanalytiskt perspektiv handlade det också om en illustration till hur en minnesplats genom att användes som ett rituellt rum blir mångtydigt och föränderligt. Ur det givna uppstår något nytt, något som inte var inskrivet vare sig i platsen eller i de deltagandes

intentionalitet. Att på en gång utgöra kontinuitet och samtidigt vara platsen för något nytt är vad som utmärker varje *space of appearance*.

Helgonförklaringen

Bakom Titos byst. Foto: Dragan Nikolić 2008

Dagen efter 65-årsjubileumsfirandet, var den slovenska delegationen återigen på besök i museet, pilgrimsfärdens sista programpunkt. En efter en, fotograferades de på talarstolen bakom Titos byst. En öppen bok innehållande AVNOJ-sessionens beslut, tidningsartiklar och autentiska fotografier, stod där till förfogande. Med ryggen mot scenen och blicken mot auditoriet och artefakterna i hallen, testade var och en av besökarna hur det kändes att stå i rampljuset. Många stannade längre bakom Titos byst. Vad tänkte de? Kanske liknande saker som de lade fram för statyn i födelsebyn Kumrovec:

People were talking to Tito, whispering about personal matters, giving news from home and putting roses from their gardens among the wreaths. On his pedestal, Tito is portrayed in a walking position, the victorious marshal in uniform and high boots, his head pensively lowered against his chest and his hands clasped behind his back. The hands were now being rubbed clean to the bronze, polished by the many strokes they had received. [...] This was so much more than a political statement or nostalgia of times past. It was a treatment that was normally bestowed on local patron saints such as the images of St. Francis or Holy Mary; deities that are invested with the power to intervene in personal matters and everyday life. (Frykman & Hjemdahl Mathiesen 2012:7f; jfr Belaj 2006).

När Titoimitatören i Jajce hyllades av folkmassan var det många som kom fram och tog honom i hand, hälsade och skojade med honom. Runt om honom återfanns hela Titos rekvisita – flaggor, bilder och reliefer i koppar och brons. Denna speciella ikonografi mötte jag i mina föräldrars hus trettio år efter Titos död. Den finns nuförtiden att köpa överallt på huvudstaden Sarajevos promenadgata: ”Igår märkte vi på ett par ställen att man sålde kalendern för 2009, med Tito på omslaget. Försäljningspris varierar mellan 10 till 15 KM och säljarna bekräftade att de är de mest eftertraktade varorna på borden” (*Oslobođenje* 20081210). På samma sätt som en religiös ikonografi uppmuntaras av det nya politiska systemet, dekorerar återigen hittills dolda bilder av Tito folkets vardagsrum.

Att han åter aktualiseras påminner om den kanoniska status han hade under den jugoslaviska epoken, men med den skillnaden att det nu sker utan påbud uppiifrån. Sätillvida pågår det, nästan tre decennier efter hans död, en rekulturalisering av Tito som idol eller lokalt helgon, en process som har sin motsvarighet i stalindyrkan i Ryssland:

Extrema grupper inom den ryska ortodoxa kyrkan har på senare år börjat prisa den sovjetiske diktatorn Josef Stalin. [...] Extremisterna vill helgonförklara Stalin, precis som de önskar kanonisera Ivan den förskräcklige, Paul den förste och Rasputin. De är historiska personer, som i den vanliga historieskrivningen hårt fördöms, men som här får en egendomlig rehabilitering på samma sätt som Stalin. Den ryska historiens mest föraktade och mest negativt skildrade gestalter förvandlas till positiva hjältar. [...] Det är ett led i en större rörelse att upprätta det ryska imperiet, både som föreställning och som politisk realitet (*SvD* 20071020).

Jugoslavien finns inte kvar som politisk realitet. Inte heller finns några jugoslaver, åtminstone officiellt. Men drömmarna finns kvar, nu i form av en utopisk samhällsidé och ett känslomässigt förhållande till en tröstande myt.

Efter Tito Tito. Foto: Dragan Nikolić 2008

Så är det också mångfalden av betydelser i minnesceremonierna på dagen av 65-årsfirandet som är mest slående. Även om nostalgin över Titos Jugoslavien hade en politisk udd, visar idoldyrkan att det också var något djupt personligt. "This personal cult meant a constant presence similar to that of Stalin or Mao in their empires and Enver Hoxha and Nikola Ceausescu in neighbouring Albania and Romania" (Frykman & Hjemdahl Mathiesen 2012:4).

Förhållandet mellan minne och identitet diskuterar också historikern John R. Gillis i boken *Commemorations* (1994). Enligt honom är det vår identitet som styr vad som skall kommas ihåg, oavsett om det handlar om individer eller grupper. Minnena är inte permanenta begrepp, och minnen är något vi konstant reviderar så att de anpassas till våra nuvarande identiteter. Symboliken i Jajce var bara delvis berättelsen om Titos odödlighet, men nu som ett resultat av att det inte längre fanns det någon politisk makt eller fungerande ideologi bakom som kunde göra minnena verkliga.

Rekulturaliseringens eftermäle

Den årliga ritualen i Jajce, i likhet med den i Kumrovec, framstod framförallt som en strategi som sökte återuppväcka det dolda förflutna, minnena begravda under lager av nya legitima historier. Tito som symbol visade sig vara mångskiftande när den sattes i bruk, och när den togs upp i vardagspraktiken.

Somliga använde Tito för att *minnas sina liv*. Att vara med om och fira var ett sätt att minnas en historisk händelse men också Titos Jugoslavien. För somliga var det en positiv anknytning till lyckligare dagar i livet, en gyllene tid som de förknippade med barndom och oskuld. Sådana *nostalgiska minnen* (Hirsch & Spitzer 2009) handlade dock inte endast om en längtan tillbaka till det gamla systemet, även om somliga önskade det, utan mer om en illusion om ett bättre samhälle; om inte som "socialism med mänsklig gestalt" så åtminstone som ett "samhälle efter människans mått". Nostalgi är en emotionell kraft, poängterar Dubravka Ugrešić "den sticka av otydlig känsla, lika komplicerad som topografin i vårt minne. Nostalgi är *inte* föremål för kontroll, det är en subversiv verksamhet i vår hjärna" (Ugrešić 1998:230). Nostalgi blir då delvis ett resultat av en förändrad förståelse för vår situation i världen. Den finns i den graverade sandflaskan som delades ut i present, i kalendrarna och de köpta marknadssouvenirerna med hans gestalt för att hänga i vardagsrummet. Så kom det nostalgiska minnandet människor att på samma sätt reflektera över sina liv.

Men visst var det många som använde Tito för politiska syften. Tito i sin vita uniform på dagen för 65-årsminnet ställdes i kontrast till en pågående etno-nationalistisk förstörelse av det ideologiska förflutna. Under krigstiden på 1990-talet hade själva omnämnandet av Tito setts som propaganda för ett

gammalt system. Människor viftade nu med hans bild, var klädda i tröjor med hans person, skakade hand med och kramade "Marskalken" i uniformen. Titos idé och verk hyllades öppet på gatorna. Museet ekade på nytt av antifascistiska paroller från andra världskriget. Det här var dagen då Tito i Jajce trädde ut ur en flera decennier lång kulturell parentes. Eller som en representant för den makedonska SUBNOR uttryckte det: *Efter Tito AVNOJ* – eller i talesättet: *Efter Tito Tito*. Här på denna heliga mark blev han för en kort stund bärare av ett levande alternativ.

Vissa använde honom också i marknadsföringssyfte. Nostalgin för en tid då "alla levde bättre" kunde omsättas i pengar bland de många souvenirförsäljarna. Att använda Tito som varumärke visades också av den slovenske imitatören och skådespelare Ivo Godnič.

För andra förblev Tito en symbol för en omstridd tid. Bara i en totalitär stat var det möjligt att monopolisera historien på det sätt som Tito gjorde. Det var ju tack vara den strategin som det förflutna aldrig kom upp i ljuset. Världen blev antingen svart eller vit när det var "partisanerna" som segrade över "fascisterna". Historien började här och nu – eller rättare sagt här och då.

Så kom överraskande nog också AVNOJ Museet att bli rummet för nya tolkningar av det förflutna. Till och med personkulten rymde en serie med växlande innehåll från personliga minnen över till politiskt ställningstagande och ren marknadsföring.

Ny status: Tillbaka till framtiden

Jag vinkade av bussarna med jubileumsfirare från Slovenien på väg hem från Jajce. I *The Ritual Process* lägger Victor Turner tyngdpunkten vid liminalitetet i varje *rites de passage*. Sådana riter "åtföljer varje förändring av plats, tillstånd, social ställning och ålder" (Turner 2008:94). Joško och Janez, tillsammans med andra jubileumsfirare från Slovenien erfor under den här resan liminalitetens ambivalens: ett "laddat tillstånd där symboliska handlingar avlägsnas från vardagens i både tid och rum" (ibid:95; se även Gustafsson 2002:25). Från besöket i Jajce återkom de till sin vardag med mängder av intryck som möjliggjorts just för att de befunnit sig i "den förtrollade zonen".

Till AVNOJ Museet i Jajce kom alltså en blandad samling av människor från alla forna jugoslaviska delrepubliker, scouterna, de statliga representanterna, "Marskalken", generalerna och veteranerna, ett och annat media-team samt nyfikna i största allmänhet. Men inga av de inbjudna internationella gästerna och ambassadörerna mötte upp. Frånvaron kan bero på skepsis emot firandet av ett "kommunistiskt" förflutet, just för att den annars allmänt accep-

terade antifascismen som dagens demokratier också vilar på hade en så stark politisk nostalgisk prägel.

Skall man förstå varför AVNOJ Museet förblev tyst under så många år, så finns en av förklaringarna i vad Jonas Frykman skrivit om liknande politiska monument, nämligen att:

de tidigare talat med så hög röst, att de monopoliserat vad folk överhuvudtaget fick minnas. I det kommunistiska Jugoslavien såg de styrande på fenomenet minne utifrån rena nyttoaspekter. Minnet av partisanstriderna var något som skulle hålla den etniskt och nationellt splittrade staten samman under en ideologi, under en ledare. Så starkt skulle detta minne firas att alternativet teg (Frykman 2007:99).

Strategiskt, för att tala med de Certeau (1984), syftade den 29 november 2008 i första hand till återuppbyggnad av ett kollektivt minne och skapandet av en hågkomstkultur. Med fokus på det förflutnas diskontinuitet i den kollektiva jugoslaviska minnandeprocessen, kan firandet förstås som en reaktion på de nu regerande historiografierna. Till skillnad från minnesceremonierna från den jugoslaviska eran, som i sina rituella gestaltningar hade som syfte att ”legitimera den nya ordningen, med upprepning och fysiska engagemang av deltagarna och hade som uppdrag att stärka befintliga sociala värden på platsen som en gång i tiden väckte fromhet och respekt hos överlevande kämpar” (jfr Jambrešić Kirin 2006:170), så hade firandet nu inte intentionen att skapa undersåtar eller ens medborgare, utan mest att väcka till liv positiva antifascistiska värderingar.

När AVNOJ Museet i Jajce återfick betydelse som *lieu de mémoire*, så var det som en plats ”dedicerad till det förflutna och minnet men som saknar referens i verkligheten, som en plats som kastades ut ur havet av historia och senare återvände till det” (Krips 2000:31). AVNOJ Museet blev således en minnesplats där aktualisering av Tito som symbol uppmuntras, ett minnande som tillät nostalgi och en serie med andra skeenden. Taktiskt, för att återvända till de Certeau (1984), blev det en plats vars tolkningar inte längre kunde monopoliseras.

Exemplet med de slovenska aktörernas bussresa till Jajce visade vilka olika och mångfaldiga motiv som människor hade för att söka sig hit. Men också hur de under resans gång och särskilt när de kommit fram till platsen blev helt uppslukade av de *strategiska* minnena. Från funderingar över sin barndom och uppväxt – hela det vardagsliv som Dubravka Ugrešić skrev så värtaligt om – så blev de definierade i överensstämmelse med en politisk retorik. Det var den stegvisa hyllningen till en politisk idé som klarnade undan för undan. Det är detta som Pierre Bourdieu (1999) menar med symboliskt våld – alltså att platsen och retoriken formar ett politiskt subjekt. Och det kan ske i flera olika riktningar. Här var det uppenbart att den ena avdankade politikern efter

den andra, den ena militären efter den andra dök upp och drog i trådarna. I stället för ett minne av det egna livet riskerade det hela tiden att bli ett minne över staten. De intentioner som människor hade vid resans början förvandlades stegvis, om nästan omärkligt till något annat. En process som användes vid alla massmöten – från fascistiska till kommunistiska.

AVNOJ Museet framstod i det ljuset som ett antifascistisk *space of appearance* där människor gick ut ur det privata och blev samhället. Men det som verkligen saknades i detta fall var just ett samhälle som fungerade enligt de idéer som kom i dagen under de många ceremonierna. I stället för att bli den process som gjorde människor till medborgare blev de till kritiker av det existerande politiska systemet. AVNOJ Museet blev på det viset en plats där minnet och den stora berättelsen om Titos Jugoslavien aktualiseras som fiktion. Men hade det också potentialer för en repolitisering?

En sista bild. Foto: Dragan Nikolić 2008

Repolitisering

Repolitisering

I ett tidigare kapitel har vi kunnat följa hur världskulturarvet i Mostar användes för en ideologisk maktutövning och hur historien politiserades. Minnet utnyttjades av politiker, på den lokala, den nationella och internationella nivå. Hittills har vi i Jajce sett hur tveksamma de lokala politikerna var inför att inkludera den nära, brännande historien i etablerandet av staden som ett världskulturarv, just eftersom det drog in det Jugoslavien som man ville lämna bakom sig. Och samtidigt pockade det ihärdigt på att bli uppmärksammat. I väntan på att någon skulle kunna ta ansvar för det förflutna blev det till en angelägenhet för privata intressen eller entusiaster och oredan fortsatte. Vad var det som verkligen engagerade jajceborna vid denna tid?

Dagen efter

Det var 30 november. Samtidigt som de sista bussarna med AVNOJ:s jubileumsfirare körde iväg hängde doften av *partizanski grah* kvar i luften. Den spreds från ett militärt kök i närheten av museet, som nu för andra dagen i rad, gick på högvarv. Det var återigen dags för en minnesceremoni, denna gång till minne av bildandet av Jajces lokala militärförband från 1990-talets krig, också den skulle hållas i Folkets hus i stadens centrum.

Många andra skyndade över Plivabron mot stadens centrum. Inga röda fanor eller Titobilder fanns i sikte, inga paroller. Den lokalbefolkning som jag åter kunde möta på Jajces gator, var mestadels klädd i svart. Man passerade förbi Minnesmärket över de fallna kämparna,

Dagen efter: Ingen människa fanns i närheten av Minnesmärket över de fallna kämparna i staden Jajce, endast nedlagda kransar från gårdagens, 29 novembers minnesceremoni. Foto: Dragan Nikolić 2008

Det var söndag men det fanns inga bilar eller bussar med besökare utifrån när nu folkmassan trängde sig in i stadens centrum, *Čaršija*, genom Travnikporten.

Kodad modus

”Vad gör Du här? Varför är du intresserad av detta?!” – frågade en bekant som så sent som igår stod vid min sida, också han videofilmande och dokumenterande AVNOJ-firandet, för kommunens räkning. Till min förvåning hade han bytt sina civila kläder till en traditionell bosnienbosniakisk folkdräkt. ”Jag ska uppträda senare”, svarade han raskt. Min närvaro var inte planlagd och var egentligen lika oväntad för mig som för honom. Jag hade blivit förknippad med AVNOJ Museet och den jugoslaviska antifascismen. Hans fråga och torra hälsning gjorde att jag kände mig utpekad. Samma personer som var med och firade AVNOJ fick mig nu att sticka ut som en främling.

På ytterdörren till Folkets hus fanns en affisch med inskriptionen ”Högtidsakademi: 16-årsdagen av 305:e och 705:e bosniska ’Bergsbrigaden’ från Jajce”. Bakom denna minnesceremoni stod ”Krigsveteranernas union” från det nyligen utkämpade kriget på 1990-talet. Här var nu också stadens borgmästare Nisvet Hrnjić på plats. På plats fanns även andra politiska tungviktare från bosnienbosniakiska nationalistiska partiet SDA: från kantonala ministrar till borgmästare från närliggande städer och till och med landets förvarsminister.

Bland besökarna i den annars etniskt homogena sammanslutningen av bosnienbosniaker, fanns också socialdemokraternas partiordförande Mirsad Duranović, som också varit en av huvudorganisatörerna i AVNOJ-kommittén. Kanske var han här av samma skäl som borgmästaren varit vid gårdagens ceremoni, nämligen för att synas inför sina väljare. Men faktiskt hade han också en bakgrund som kämpe i ABiH. Att det handlade om ett möte med lokal karaktär var uppenbart. Många individer var med och firade den ideologiskt motsatta högtiden i samma stad inom 24 timmars tidsram. Vikten av den lokala anknytningen bekräftades av min intervjuperson Kockica, det socialdemokratiska ungdomspartiets ordförande i staden. Sin egen närvaro och sitt deltagande – från att ha varit i rampljuset under gårdagens minnesceremoni i rollen som värd för partikollegan och landets president Željko Komšić till dagens roll som bosnienbosniakernas programledare för minnesceremonin – tolkade hon som en lokal och medborgerlig plikt, en demokratiskt korrekt handling:

Idag är det en hyllning av ”305:e och 705:e brigad”, från det sista kriget. Idag är det årsdagen av brigadens grundande (1 december 1992; *eg. anm.*). Idag blir det

16-årsjubileum och varje år organiseras firandet, för att på så sätt markera dess betydelse. De var trots allt stridande i krig.

Samma scenografi, annorlunda minne

Folkets hus, beläget i stadskärnans centrum, skiljer sig väsentligt från resten av omgivningen, inte minst ifråga om arkitekturen. Det är en byggnad i socialrealistisk funkis uppförd på grunderna till det gamla hotellet från Österrike-Ungerns tid. Byggnaden invigdes den 29 november 1968 i Titos närvaro, faktiskt på 25-årsdagen av II:a AVNOJ-sessionen. Bakom den själlösa fasaden, skolades generationer av j ajcebor för att möta offentligheten. I tre decennier organiserades här *Bosnien och Hercegovinas Teaterspel*. En välkänd kulturell företeelse räknad även med dagens mått, något som i den bosniske dramatiker Safet Plakalos tycke förtjänar en glorifierad status:

Om vi bara tar *Bosnien och Hercegovinas Teaterspel* som ett paradigm för meningsfullt skapande, Folkets hus som tak över huvudet för tusentals teaterälskare, skådespelare, producenter, författare, kompositörer, scenografer, kostymdesigner, koreografer, dramatiker, teatrologer och lärda män av alla slag, då måste vi buga oss djupt för detta fallfärdiga hus och dess andliga och kulturella mission (Bilten 2008:3).

Detta hus gav idag tak över huvudet till en annorlunda mission: ”Idag är det en hyllning till 305:e och 705:e bosniska bergsbrigad. 16-årsjubileum av brigadens grundande 1:a december 1992.” Vid tiden för början på söndagens högtid ökade hallen av röster. I öppningsanförandet spårades patriotisk retorik och naturligtvis, synen på minne och minnande som ett arkiv. Detta om något var en förening av pliktminne och markeringen av förlust och saknad:

Respekterade krigskamrater, *šehidi*²² familjemedlemmar, krigsveteraner och invalider, kära vänner och medborgare, mina damer och herrar. Jag ville bara säga att brigaden bestod endast av soldater från denna kommun. Därför är den speciell. Som sådan blev den kallad som ”ärorik” i Bosnien och Hercegovinas armé (ABiH), den deltog i alla de viktigaste slagen, från försvars- till offensiva uppdrag. Jag vill be alla soldater som har bilder, minnena, att samla in dem så att vi kan göra en monografi.

En fotoutställning som talade om de militära förbanden presenterades:

Bergsbrigaden. Brigaden, som den framstod ur inledande tal, var speciell eftersom den hade strikt lokal karaktär. Nästan samtliga kämpar på fotografierna var bosnienbosniaker. Det var den gemensamma nämnaren. Skillnaden var i den ideologiska *ambivalensen* inom samma etniska korpus som då höll på att skapas och som i och med blixtkrigets framfart bäst uttrycktes genom uniformerna: från bilder med människor iklädda gamla JNA-uniformer med röd stjärna på, medtagen civil klädnad hemifrån, 80-tals urban 'Rock and Roll'-stil med solglasögon, till 'Rambo figurer' och trendiga 'mudjahedins' maskeringsuniformer. Foto Dragan Nikolić 2008

Till skillnad från gårdagens högtid, som inleddes med *Internationalen*, började dagens minnesstund med det självständiga landet BiH:s *hymn*. Precis som igår stod publiken upp som på kommando, med den skillnaden att idag var de tysta, eftersom vid den här tidpunkten saknade hymnen fortfarande text. Scenografin bestod av BiH:s flagga i mitten, precis som igår, fast den Jugoslaviska med röda stjärnan var utbytt ut mot ABiH:s krigsflagga med liljorna:

”Travnik 1.12 1992 – 1.12 2008”, stod det på parollen ovanför landets fana. Sedan början av kriget i Jajce kämpade bosnienkroaterna och bosnienbosniakerna sida vid sida mot dåtidens

JNA (jugoslaviska folkets armé) och bosnianserbernas aggression. Efter staden Jajces fall i bosnianserbernas händer 1992 och efterföljande massflykt till staden Travnik, skildes de stridande bosnienkroaterna och bosnienbosniakerna med tvång från varandra, allt efter de etniska tillhörighetsprinciperna: de bosnienkroaterna ingick i HVO (kroatisk befrielsearmé) enheter, medan bosnienbosniakerna bildade 705:e bosniska 'bergsbrigaden' inom ABiH. Efter konfliktutbrottet mellan bosnienkroater och -bosniaker år 1993, samma människor som en gång i tiden gemensamt försvarade staden Jajce, konfronterades på många olika fronter tvärsöver landet. Därför är datumet 1.12 1992 med symboliska gyllene liljor och ABiH:s flaggor en medvetet definierad scenografi, såväl som resten av programmet, i syfte att främja etnisk korpus av bosnienbosniaker. Foto Dragan Nikolić 2008

Sex grundskolebarn trädde in på scenen och reciterade ett "tacktal" till minnet av grundandet av ABiH. Det handlade om stolthet och trots, patriotism och viljan att försvara sitt land. Igår var det tal om partisanernas kamp mot definierade fiender, såväl utländska som inhemska fascister. Idag visste de mycket väl mot vilka de kämpade under 1990-talet, nämligen mot sina grannar och tidigare landsmän, men försiktigtvis anonymiserade som fienden.

Kockica, som var ceremonins programledare, tog ordet och påminde om de ärorika åren av stolt motstånd som Jajces 305:e och 705:e bosniska bergsbrigad förkroppsligade. Hon inbjöd därefter till en tyst minut för de fallna kämparna. Minnesfirare kunde också välja att läsa sura al-Fatiha (Koranens första sura). Till slut deklarerade programledare: "Låt Kära Gud (den gode Guden?; eg. anm.) ge nåd och tålamod till dem och deras familjer." Detta religiösa innehåll var överraskande eftersom jag lärt känna Kockica som en uttalad ateist.

I ceremonin ingick visningen av dokumentärfilmen *Jajce 92*. Det var samma skildring som gick att köpa i stadens affärer och som visade attacken mot staden Jajce 1992. Ett apokalyptiskt förstörelsesscenario, hemska krigsbilder, sorgen narration, spänningsfylld musik, distansfotografi som visade det militära tillbakadragandet och ett rop av smärta och krav på hämnd. I filmens sista scen visades skott från automatgevär mot hemstaden, ett budskap om beslutsamhet, återkomst och framgångsrik befrielsekamp.

Efter visningen intogs scenen av politiker som i sina tal högtidlighöll minnena av 1990-talets strider, med syftet att de aldrig fick glömmas. De gav också sina landsmän upplysningar om förändrade politiska omständigheter och manade dem att fortsätta kämpa för hemlandet. BiH:s försvarsminister Selmo Cikotić slog an en försonande attityd, med ett budskap som liknade gårdagens, om "ett samhälle enligt människans mått":

Idag, måste vi med mer tolerans och visdom bygga staten BiH. Ett land där det skulle vara tillräckligt med utrymme för alla de som ser på BiH som sitt land och i det sin framtid, en ljus framtid.

Efter de inledande anförandena var det dags för det så kallade kulturellt-konstnärliga programmet. Den stora scenen intogs av grundskolans kör. Barnen tillhörde generationen som föddes i slutet av 1990-talet. Alla var klädda i vitt och utstrålade oskuld. Jag kunde känna åter mig i en pojkes blick, gömd i körens andra rad. Jag kunde känna igen hela min generation, förnam igen de disharmoniska stämmorna som överröstade varandra. Samma gnista i ögonen, en blandning av entusiasm och förskräckelse då man visste att föräldrarna tittade på, grannarna, hela ens lilla universum. Jag tittade och lyssnade till vad de sjöng. De sjöng om motstånd och hjältemod, patriotism och fosterlandskärlek till BiH, precis som min generation en gång i tiden sjöng om Jugoslavien. Vi som de var barn av sin tid, fostrade av en politisk kultur. Men till skillnad från det socialistiska Jugoslavien, där vi var uppfostrade i en anda av ”broderskap och enighet”, bestod denna generation endast av medlemmarna från en etnisk grupp, bosnienbosniaker. I början på det andra millenniet, gick de i en skola där de med taggtråd var skilda från skolkamrater med annan etnisk och religiös tillhörighet. Dessa barn sjöng om kriget på 1990-talet och om fienden som var gårdagens och dagens grannar. Båda generationerna var dock födda och uppvuxna i linje med de ärorika historierna om krig, patriotism och lojalitet mot hemlandet.

Ceremonierna tvingade fram en annan fråga. Om den gemensamma referenspunkten för generationen från ett jugoslaviskt 70-tal och dessa barn från 90-talet är *krig*, vad bådär det för framtiden? Här fostrades liksom i min barndom en politisk minneskultur, en minneskultur baserad på en mycket speciell epik ”kulturer som är narrativt konstituerade av krig” (Vlaisavljević 2007:121).

Behovet av att binda individuella minnen och erfarenheter genom en politisk minneskultur utmärker tiderna igenom krigets segrare. Den verklighet som dessa barn ur kören kommer att växa upp i bär spår av 1990-talets konflikter som anknyter till lämningar från världskriget och från de ottomanska dagarna. Men skillnaden var att ingen generation före dem hade haft samma möjligheter att sätta sina egna preferenser och minnena på den politiska agendan. Epoken där barnen skulle fostras till pionjärer och troget anamma Marskalk Tito som förebild kunde de beskåda på AVNOJ museet.

Efter körens framträdande presenterades traditionella bosniska folkspel och sånger. Den avslutande nya folkvisan var en patriotisk sång riktad till bosnisk diaspora, till krigsflyktingar och jajcebor vars barn föddes i ”främlingskap”, som uppmuntrades att inte glömma sina rötter.

Snart tömdes aulan. Som sista programpunkt för dagen väntade ”bönsoppa”, förberedd av samma människor som igår, om inte som *partizanski grah* så åtminstone som *bergsbrigadens*, lika väldoftande som smakliga soppa.

Bönsoppa verkade fungera bra som dragplåster i samband med Jajces offentliga manifestationer.

Lokala perspektiv

Striden om kulturellt minnande

De två minnesceremonierna ger en bild av staden där invånarna var kluvna. Inte bara på grund av 1990-talets krigshandlingar, arbetslösheten och de demografiska förändringarna utan också den politiska animositeten gjorde att stadens puls blev ojämn. Likheterna med Mostar är uppenbara. Under sådana villkor var det inte överraskande att stadens kulturarv kom att finnas i ett mellanrum. Jajceborna och det materiella kulturarvet levde inte tillsammans utan bredvid varandra.

Naturligtvis innebar detta också att jajceborna blev kluvna i fråga om sin framtid. Bristen på hopp färgade av sig på vardagsrealiteterna och minnena. Detta kommer särskilt till uttryck i motsättningen mellan generationernas perspektiv, mellan Kockicas 1990-talsgeneration, född i självständiga staten BiH i en efterklang från krig och förstörelse, och den äldre generationen som föddes i Titos Jugoslavien. Det som för de äldre i Jajce var en självklarhet, var för Kockicas generation en myt och hennes erfarenheter var för de äldre formade av en politisk irlära. I en och samma miljö levde två stater i medvetandet hos två generationer. Ett psykologiskt tillstånd som också delas av Mostars och Višegradsinvånare.

Vilsenheten, summerade Kockica sina egna erfarenheter från minnesceremonin den 30 november:

De kom till mig och bad mig att leda dagens program och jag samtyckte. När jag förstod det, var det redan för sent. Jag stod på scenen och läste en redan färdig text.

Kockica var ambivalent till sättet som historien gestaltades på. De nationalistiska lokalpolitikerna utnyttjade religionen och använde sig av den recenta krigshistorien för att spela på känslor:

Sedan visades en film om krig här i Jajce från 1992. Hur det började och liknade... den visades för att öka hat och nationalism. Ja, ... så upplevde jag det. Då framstår det som normalt att ingen annan vid sidan om muslimerna kan komma hit och titta på programmet. Det är ämnat enbart för muslimer. Nästan Islam.

Efteråt, bad de mig även att bli medlem av *Preporod* (i fri översättning – bosnienbosniakiska kulturkonstnärliga förbundet i BiH). Jag kan helt enkelt inte göra det. Där lever den där tunga nationalismen och jag kämpar mot den. Samtidigt går vår borgmästare ut med ett uttalande om att han kämpar för alla etniska folkgrupper som bor i Jajce. Det är omöjligt, av den enkla anledningen att den politik som han leder, är *bosniakernas* politik, politik av SDA.

Minnesfirandet handlade om en reellt existerande stat och ett lokalsamhälle som fått betala dyrt för sin frihet. Samtidigt var det fråga om en kulturell och nationell väckelse för bosnienbosniakerna. Dagen innan när den historiska deklarationen från 1943 firades talades det om ett idealsamhälle. Där hade alla etniska grupper rätten att leva sida vid sida i ett samhälle efter människans mått. Det framstod som en utopi. Enligt Kockica erbjöd inte dagens politiker den vanliga människan social trygghet, arbetstillfällen och allmän välfärd. Däremot höjde man idealen om den etniska tillhörigheten till en parameter för relationen mellan människan och staten.

Här ritualiserades två skilda minneskulturer, två olika historier. Å ena sidan ett ökat engagemang för AVNOJ Museet och det som det stod för. Å andra sidan firandet av den reellt existerande nationen med åtföljande nationalistisk politik. Båda två, på sitt sätt, tydde på en process av demokratisering av historien där människors ställningstagande blivit till viktiga faktorer för politiker att ta hänsyn till. Den jugoslaviska antifascismen som en gång blivit till ett *lieu de mémoire* i museet, gjorde nu anspråk på en re-legitimering, den lokala etniska, *milieux de mémoire*, som nu ville etableras som *lieux de mémoire*.

Även om minnesceremonierna talade om skilda historier, hade de gemensamt att det var i stort sett samma människor som rörde sig mellan minnesplatserna. *Strategiskt* handlade minnesceremonierna om vitt skilda företeelser, *taktiskt* var de svåra att skilja åt.

Nominering av Jajce till UNESCO:s världsarvslista antydde åtminstone en möjlig förändring, i första hand ingav nomineringen hopp om ekonomisk utveckling. Till skillnad från andra nationella monument i staden, var AVNOJ Museet ett lyckat återuppbyggnadsprojekt. Det börjar förknippas med ekonomisk utveckling, med tiden när Jajce har varit ett stort turistcentrum. Som en av stadens stora affärsmän med bosnienkroatiskt ursprung enkelt förklarade: ”Jag har inget emot museet och firandet. Tvärtom. Jag hjälper gärna när och om det behövs. Det är en av de händelser som tillvaratar mina hotells kapacitet”. Sannolikt kommer AVNOJ Museets status som *dissonant heritage* att ändras tack vare lokalpolitikernas vilja att hitta en konsensus kring kulturarvets strategiska betydelse.

Nationellt perspektiv

Individuellt ansvar och medborgerlig aktivism

Det som det nyinrättade lokala "Sällskapet för skydd av kulturella, historiska och naturarvet i Jajce" från början initierade, var ett projekt för återuppbyggnad och bevarande av stadens materiella kulturarv. Individuell entusiasm, med historikern Enes Milak och kulturhistorikern Dubravko Lovrenović i spetsen, ledde till medborgerlig aktivering. Det utvecklades snabbt till en organiserad rörelse som inkluderade flera icke-statliga organisationer, däribland SUBNOR- och JBT-föreningar. Denna "kulturarvsgerilla" utförde ständigt "a trenchfight with the bureaucratic hydra of the Dayton Bosnia and Hercegovina" (Lovrenović 2009:108). För ett kulturarvets gerillakämpe, enligt Dubravko Lovrenović, blev kulturarvet generellt och AVNOJ Museet i synnerhet, ett slags "passionsrum":

Jag har inga problem med vårt kulturarv även om jag bland antikvarierna igenkänner vissa fientliga tecken. Jag hävdar att detta inte var lätt, och jag var tvungen att arbeta mycket med mig själv, med krigsminnena. Saken är bara så enkel. Min kulturologiska identitet sträcker sig från förhistoria, den andra AVNOJ-sessionen här i Jajce, och bortom den. Min historiska, min kulturella identitet som en man som var född i detta land kan vara fullständig endast då jag accepterar allt det som omfattar detta land. Jag tror verkligen att jag är en rik människa, i den bemärkelsen att jag åtminstone lyckats undvika kulturarvets isolering och "idiotisering" som ett kapital för den ena eller andra etniska gruppen. Jag pratar om passion.

För Lovrenović, som för många andra som inte passivt väntar på en period av statligt medvetandegörande är arbetet en fråga om individuellt ansvar. Även om kriget på ett individuellt plan blev tragiskt, även om det på en nationell nivå varken finns kulturministerium eller kulturpolitiska mål, förstod entusiasterna från kulturarvsgerillan det strategiska med att arbeta med kulturarv.

Trots att det har inneburit att arbeta under mycket svåra förhållanden, att de fick bekämpa Dayton's icke-fungerande administrativa och politiska lösningar, förlorade aktörerna i kulturarvsgerillan inte hoppet, istället trappade de upp striden. Sin belåtenhet efter avslutat arbete och i samband med AVNOJ Museets återinvigning, uttryckte en av samtalarna på följande vis: "Ingenstans finns ett sådant välbehag som i detta kaos." Taktiskt handlade ett arbete med det materiella kulturarvet i staden om att med minnesceremoniernas hjälp inkludera det förflutna i samtiden.

Jag delar Paul Basus (2008) iakttagelse vid studiet av omförhandling av kulturarvet i Sierra Leones efterkrigstidssamhälle, om den läkande effekten av att skriva om ett politiserat kulturarv som vägen till sanning och försoning. I avsaknad av en TRC (*Truth and Reconciliation Commission*) i landet, till skillnad från Sierra Leone, försiggår det i BiH en konflikt mellan två historiska och ideologiska narrativ, förkrigets antifascistiska (kommunistiska) och efterkrigets (etno-nationalistiska). Det har inneburit en förnyad politisering av kulturarvet, underbyggt av avsaknaden av en fungerande lagstiftning och enighet om vad som alls är kulturarv.

Det civila initiativets engagemang resulterade i inkluderingen av AVNOJ Museet på Jajces nomineringslista till UNESCO:s världskulturarv 2007. Det var alltså en framgång för den icke-statliga sektorn, men själva utgången var fortfarande en öppen fråga. I ett BiH:s sammanhang tyder det i första hand på en alltmer växande medvetenhet hos behöriga instanser, om kulturarvets betydelse. Det som började med en bevarandep Praxis av museet, utvecklades till en strid för lagskydd för detta antifascistiska kulturarv. Bevarandet och legitimeringen av museet bör även ses som ett steg i uppbyggandet av en av BiH:s nationella historia.

Meningen och symboliken med AVNOJ Museets legitimering ser ut att kunna spela en roll i arbetet med hantering av det förflutna på nationell nivå. Idag är det inte genom ideologiskt och politiskt utspel från central nivå som man ska bestämma sanningen om historiska händelser utan genom forskning, individuellt ansvar och inflytande nedifrån av människor som är berörda. Under tiden som AVNOJ Museet ingick i Jajces nomineringsprocess till UNESCO:s världsarvslista, räknade aktörerna med att det kunde fungera som en vägledning i lösningen av den nationella frågan.

Som det ofta trivialt upprepas i Jajces kaféjargong, men som har sin historiska grund i ZAVNOBIH:s politiska definition av BiH som ett land som är vare sig serbiskt, kroatiskt eller bosniakiskt utan serbiskt, kroatiskt och bosniakiskt (jfr I. Lovrenović 2004). Här tar man hänsyn till nationens intressen, men inte nationalismens. Det blir en nation som varken skall vara islamisk eller kristen, bogumilisk eller judisk, eller ateistisk, utan i stället islamisk och kristen, bogumilisk och judisk och ateistisk på samma gång.

Världsarv som statsbildningens vagga

Som nationellt samlande berättelse spelade Jajce i århundraden en bärande roll för BiH. Kröningen av den sista kungen Stjepan Tomašević i Jajce, personifierade det medeltida BiH, statens uppgång och slutgiltiga fall (under ottomanskt styre). En ny dimension av statsbildande betydelse fick alltså Jajce i samband

med den 29 november 1943 som datum för grundandet av Titos Jugoslavien. Mer än något bidrog detta till erkännandet av Jajce som en historisk topos (Lovrenović 2009:107). Det låg till grund för 1974-års konstitutionella ändring när BiH, som resten av de forna jugoslaviska republikerna, bland annat försäkrades rätten till utträde, och det var slutligen en förutsättning för landets självständighetsförklaring i samband med Jugoslaviens upplösning i början på 1990-talet.

Till skillnad från Jajces medeltida kulturarv hade AVNOJ-sessionens beslut ingen tydlig statsbildande betydelse. I efterkrigets BiH blev den 29 november inte någon nationaldag. Museet som institution var inte längre under beskydd av staten, även om det var listat som ett nationellt monument. Men det sker hela tiden ett selektivt urval och tolkning av det nationella kollektiva förflutna, där vissa historiska händelser blir mer legitima än andra.

Utan ett kollektiv förflutet ingen kollektiv nutid och framtid, påminner oss den norske antropologen Thomas Hylland Eriksen om (2004). Utan kulturarv ingen nation. Problemet blir än mer intrikat när man ser att det egentligen inte finns någon bosnisk nation. Den olösta nationella frågan i Bosnien har kolliderat med den etno-nationalistiska politiken och historieskrivningen enligt vilken landet består av bosniaker, serber, kroater och *de andra*.

Hur ska man förstå att den unge pionjären på scenen under 65-årsdagen talade om sig själv som *bosnier* (och "hercegovinier" eg. anm.), tillhörande en BiH:s övernationell identitet som konstitutionellt inte existerar?

När den unge pionjären framträdde som bosnier, refererade han till AVNOJ:s kulturarv där BiH erkändes vid sidan av alla de andra republikerna. Tillsammans bildade de en *jugoslavism*. Det var denna som kom att ersättas av nationalistiska uppdelningar i olika länder och homogena etniska folkgrupper. Det skapade ett nära nog laglöst tillstånd i ett post-daytonskt BiH. Det apatiska vardagstillståndet i Jajce kan vara ett uttryck för det, ett tillstånd som enligt den bosniska statsvetaren Nerzuk Ćurak kan förstås som en *avsaknad av staten*. Det innebar ett upphävande av gängse politiska, rättsliga, ekonomiska, kulturella parameter (Ćurak 2006:39) som utmärker en fungerande rättsstat inklusive statens skydd av sina monument.

I sin studie om omförhandling av kulturarvet i konflikternas Sierra Leone, kommer Paul Basu fram till att: "Unless heritage legislation is fundamentally revised and new sites (practices) added to reflect alternative values, it is unlikely that this will become an effective mechanism for reanimating cultural heritage as a tool of post-conflict civil society strengthening" (Basu 2008:237).

Under tiden förblir AVNOJ Museet en *dissonant heritage*; hatat för sitt ideologiska förflutna, älskat för samma sak av andra. Även om museet aldrig igen erkänns för sin statsbärande roll, har det till skillnad från både Mostar och

Višegrad och som det enda nationella monumentet, lyckats förena människor ur samtliga etniska folkgrupper och därmed initierat ett kommunikativt kulturellt minnande.

Återinvigning av AVNOJ Museet bör ses som ett första steg i hanteringen av det förflutna på nationell nivå, en betydelsefull länk mellan det förflutna och framtiden, kärnan i en kollektiv minnesprocess som kunde inverka på den offentliga miljön.

Transnationellt (postjugoslaviskt) sammanhang *Antifascismen inom parentes*

De politiska monumenten brukar vara de första som försvinner när totalitära regimer bakom dem bytts ut. Det förfall som AVNOJ Museet utsattes för under de senaste två decennierna var härvid lag vältaligt. Museet förlorade sin funktion när varken landet eller nationen längre fanns till. En minnesplats sattes inom parentes.

Fenomenologen Edmund Husserl (1907/1992) använde sig av den grekiska termen *epoché* (också kallad *bracketing* eller *fenomenologisk reduktion*), för att antyda möjligheten av att sätta en parentes runt etablerade tolkningar, minnen och kunskaper och se tingen själva – *Wesensschau* (Frykman 2007b:24f). Är en sådan friställning från begreppens värld alls möjlig, undrar Frykman för att i stället använda begreppet kulturella parenteser. Det kan bättre brukas för att visa på dynamiken i det ständigt pågående kulturella skapandet, just genom att det visar på taktiken att ta ett steg åt sidan, sätta en parentes runt existerande minnen och attityder, låta dem träda i bakgrunden för att så småningom göra dem till föremål för omtolkningar. Det behövs en term som beskriver sådana kreativa processer varigenom människor sorterar bland sina minnen – påbudna eller personliga – för att låta något nytt träda fram. Man kan kalla tillståndet för en mer eller mindre lång latensperiod. Hur det går till när folk väljer att se bort från det en gång manifesta är minst lika intressant som hur de minns (ibid.).

Att vara i en kulturell parentes, att hamna i ett viloläge, betyder inte nödvändigtvis att minnet är arkiverat eller dött, snarare att det ligger i en slags dvala, att minnesprocesserna går i lågvarv och väntar på årstidssignal för att reaktiveras. Man kan likna en kulturell parentes vid en klänning som man hängde undan på vinden. Den tas tillfälligt ur bruk, men den har potential att tas fram, att midjan bara ska sys om lite så att den blir ungdomlig, att uringningen skärs så att den blir mer sensuell, att den med några enkla handgrepp återvänder ner till vardagsrummet igen. Denna metafor griper det dynamiska i

all kulturforskning, nämligen hur någonting hamnar i det omformulerade, och därifrån tas tillbaka och fylls med ny mening.

Under åren som AVNOJ Museet blev marginaliserat, hängde den *jugoslaviska antifascismen* som en klänning på vinden. När den togs ned igen såg den mycket annorlunda ut jämfört med på Titos dagar, då den var ett närmast statsbärande hjältepos. Men ändringen har sina bestämda villkor. De första handlar om *tingen* själva som naturligtvis har en egen agenda, det andra om *platsen* som redan är fylld med tolkningar. Slutligen rör det sig om de många *personliga minnena* hos dem som deltog i striderna. De måste anpassas till nya omständigheter, nya *personliga* erfarenheter, till exempel bland dem som deltog i 1990-talets krig, och som upplevde vad aggressionen från den forna jugoslaviska armén kunde föra med sig. I det läget var det nödvändigt att klänningen fick de ändringar som gjorde att man dels kunde känna igen dess design, dels kunde uppfatta den som något moderiktigt och anpassat efter nutiden. Det fanns ju någon som skulle bära den.

Föreställd gemenskap

Ur ett etnologiskt perspektiv var det också intressant att se hur folk i BiH, Slovenien, Makedonien eller Montenegro klarade att hålla jugoslaviska antifascistiska minnena vid liv, i en tid av stark nationalistisk diskurs i 1990-talets krig och efterkrigstid. Ett svar på frågan fick jag från en av AVNOJ:s 65-årsjubileumsfirare i Jajce. Till skillnad från en majoritet av hans landsmän i staden Cetinje i Montenegro (efter SFRJ upplösning bildade Serbien och Montenegro SR Jugoslavien), vägrade han under 1990-talets krig att mobiliseras och gå i krig i Kroatien och BiH. Det stred mot hans syn på ”jugoslavism” och antifascism. För det utsattes han för ett allmänt fördömande av omgivningen, förlorade sitt jobb och riskerade livet om han talade öppet om det. Han kände sig isolerad i sin egen stad. Men nu 15 år efter kriget känner han sig stolt över sina val. Idag möter han samtycke och hyllas öppet för det av samma landsmän som han fördömdes av.

Minnesceremonin ”AVNOJs dagar” i Jajce avsåg att upprätthålla kontinuiteten i det jugoslaviska-antifascismens rituella minnandet. För de flesta besökare handlade det om ett sätt att väcka och reproducera antifascistiska värderingar. Det är få människor i livet, som generalen Ljubo Babić, SUBNOR-aktivisterna Jure Galić och Janez Stanovnik, som var med om den jugoslaviska antifascistiska kampen. Många av dem som samlades i Jajce, ser sig själva både som etniska slovenier, serber, bosniaker, kroater, montenegri-ner, makedonier, men också som antifascister. De ser inte på identiteten som ett fastslaget leverne. Arvet från partisanrörelsen uppfattas snarare som en

personlig moralisk styrka, som AVNOJ Museet i Jajce symboliserar och som återigen bekräftar att det finns en stark kollektiv känsla av att inte *glömma* det gemensamma jugoslaviska förflutna, i en tid när de politiska eliterna i regionen likställer kommunister och antifascister, skapar nya myter. Ljubo Babić resonerar:

AVNOJ kommer aldrig att upprepas, men den kommer att kvarstå som ett exempel för nya generationer, för folkets kamp och överlevnad. Den antifascistiska rörelsen är den som räddade och höll oss vid liv, oavsett religiöst eller nationellt tillhörighet och som öppnade möjligheten för en bred folklig front. Även som en del av motståndet gentemot Hitlers försök att erövra världen, det som är Europa idag, myntades det i ett historiskt ögonblick när varje individ var tvungen att aktivt tänka och engagera sig i kampen för godhetens överlevnad

Även om den mediala uppmärksamheten och en offentlig debatt uteblev, så förändrade minnesceremonin av 65-årsdagen av den andra AVNOJ-sessionen kulturarvslandskapet i regionen. Effekterna av medborgerlig aktivism, ett ”antifascistiskt minnande”, bör inte endast förstås som vänsterideologisk reduktionism, ett unitaristiskt försök att bejaka återkomsten av det gamla, skapa en övernationell identitet bland bråkiga nationalister, religioner eller ideologier, utan ett försök att konfrontera det förflutna. Under tiden kvarstår AVNOJ Museet som symbol för alla dem vilkas minne blev konfiskerat med Jugoslaviens sammanbrott. Den föreställda gemenskapens solidaritetssymbol. Åtminstone deklarerar, symboliserar museet ett gemensamt kulturarv, ett historiskt topos av statsbildande betydelse för samtliga postjugoslaviska länder.

Vikten av en ny postjugoslavisk identitet och dess relevans inom den europeiska framtiden poängterade även statsvetaren Nerzuk Ćurak (2006b), som i en essä om ”Sydösteuropa” undersöker möjligheten till bildandet av en ny gränsöverskridande plattform som bygger på ”aktiv regional identitet”. Betydelsen av ett sådant perspektiv, Sydösteuropa som ett unikt geografiskt, historiskt och framförallt ett transnationellt (postjugoslaviskt) begrepp, öppnar dörrar för AVNOJ Museet. Vad skulle exempelvis jajcehistorikern Enes Milak förslag om att byta namn på museet till ”Antifascistiska Museet för Sydösteuropa”, medföra i ett nytt gränsöverskridande sammanhang? Kanske och framför allt, en avkoppling gentemot bördan från det förflutna: ”det regionala med dess kulturarv representerar öppenhet medan det nationella blir slutet” (Frykman 1999:90). Men är AVNOJ Museet verkligen en institution som kan utbilda kommande generationer?

Om kunskap kring det arv som AVNOJ Museet symboliserar som en del av gemensamma kulturella traditioner och historia i postjugoslaviska länder, för att tala med Bastu ”can unite people in a sence of shared identity,

then the corollary is that uncertain knowledge of the heritage may act against the formation of such collective identifications” (Basu 2008:234). Men om 65-årsjubileumsfirande endast uppfattas som ett ceremoniellt uttryck för nationalstaternas ”föreställda gemenskap” (Anderson 1983), då blir det på ett påtagligt sätt exponent för en åtskiljande politik (Hansen 2001b:170). Vad är lika klart, att jämföra med Michel studie om National Museum i Liberia, är att ”the restoration of public spaces and monuments in post-conflict situations is often associated with negotiation of trauma and reconciliation” (Rowlands 2008b:135). I detta avseende är det viktigt att AVNOJ:s iscensatta process av kulturellt minnande fortsätter *hända* parallellt med och även efter Jajces nominering till UNESCO:s lista. Annars riskerar det återigen att vara en, för att tala med Rowlands, ”material metaphor both for ‘wanting things as they were’ and as an object for further violence” (ibid.:150).

Vad är ett kulturellt Greenwich?

Identitetsbildningen för den enskilde sker i dagens postjugoslaviska sammanhang med nationerna som yttre ram. Såväl kultur, minnen och historia handlar om det egna folket. Finns det möjligheter att också hitta något från den forna jugoslaviska tiden som kan verka förenande med samma kraft? På återinvigningsdagen av AVNOJ Museet 2008, iakttog jag återföreningen mellan två gamla vänner från militärtjänsten, slovenen Gregor och bosniern Mirsad. De talade om gemensamma erfarenheter och minnen som nu blivit individuella. När jag yssnade på Gregor och Mirsad, förundrades jag över svårigheterna för människor att binda samman samtiden med det förflutna, att passa in personliga trauman i en kollektiv berättelse. Detta associerade jag till författaren Ivo Andrićs novell ”Brev från 1920”, i vilken två vänner förundrade sig över det patologiska tillståndet i BiH i synnerhet: ”uttryck av omedvetet hat som lever inom dem själva och som de är obenägna att analysera” (jfr Andrić 1991:67f). Varje historieskrivning där människor i sina handlingar och tankar inte ges frihet att passa in berättelser från förr i sina egna liv förblir en historia på papperet.

Frågan som anmäler sig är om den jugoslaviska antifascistiska kampen skulle kunna fungera som ett ”kulturellt Greenwich”, en meridian eller nollpunkt efter vilken man skulle kunna synkronisera sina klockor. Det har i alla fall förutsättningarna att vara en samlingsplats för det som Andrić kallade: ”sinsemellan tvistade kalendrar” (ibid.).

I artikeln ”Dealing with the Past in Countries in Transition” med särskilt fokus på transitionssamhällena i Sydösteuropa, studerar samhällsvetaren Lidija Basta Fleiner (2004) vikten av ”collective moral indignation” – som

en förutsättning (*pre-condition*) att hantera det förflutna. Hon poängterar att ”ett samhälle i transition, med en fortfarande pågående nationsbyggnadsprocess, är strukturellt oförberedd att själv ta avstånd från det förflutna genom att konfrontera det, eftersom en gemensam nämnare för ”självet” ännu inte är fastställd” (Basta Fleiner 2004:61f). Man behöver nästan alltid en gemensam yttre fiende för att veta vem man är. Så har befrielsekampen mot det nazistiska styret fungerat i nästan hela Europa sedan världskriget.

AVNOJ Museet som imaginär plats

AVNOJ Museet två år efter invigningen. Foto: Dragan Nikolić 2010

Vi har sett hur människor hanterar mångfalden och vad de rent praktiskt använder kulturarv och historia till, men att söka samförstånd för ett kulturarv, som AVNOJ Museet, när staten inte längre finns och har ersatts av sex nya nationer, är betydligt mer problematiskt. Enligt Tihomir Cipek, är det egentligen den ”politiska eliten som ansvarar för symbolernas politik och för den offentliga diskursen om platser för kollektivt minnande. Därför är det en nödvändig uppgift för varje demokratisk historiepolitik att nå enighet om de viktiga historiska händelser som möjliggör de grundläggande värderingar som ligger bakom varje demokratiskt politiskt system” (Cipek 2009b:164).

Svaren på frågan om hur man resonerar om AVNOJ Museets framtida status, hur museet i framtiden kommer att uppmärksammas av de politiska eliterna i länderna i regionen och eventuellt lagfästas som ett gemensamt kulturarv,

sökte jag framförallt bland dem som initierade återuppbyggnadsprocessen, personerna från AVNOJ-kommittén:

Joško: Från början arbetade vi från nybildade den AVNOJ-kommittén under svåra förhållanden och störd kommunikation. Jag kommer ihåg att någon, vid den sjätte sessionen, lämnade ett förslag om att AVNOJ Museet kan vara ett extra territoriellt område, och att ägare ska vara samtliga före detta jugoslaviska stater.

Janez: Hör, detta skulle inte vara dåligt. Det skulle vara av stor betydelse. Men nu är det reglerat på ett sådant sätt att staden Jajce blivit museets juridiska ägare.

Enes Milak: Det vore inte dåligt att ha alla sex stater som ägare och förvaltare av museet. Det är trots allt här som deras statsbildning och suveränitet bekräftades [...]. Å andra sidan, vår enda korrespondens var när vi skrev om återuppbyggnadsprojektet och bad om hjälp från varje land, kontaktade samtliga ambassaden, skrev minst två gånger till varje statspresident och premiärminister, men det var få som svarade. Artig ursäkt fick vi från Belgrad. Från den kroatiska sidan fick vi ingenting, till och med krigsveteranernas union där lyckades inte med det. Endast montenegriner och slovener svarade och visade intresse, men utan några konkreta förslag, hur man ska gå vidare med detta. Men ibland kan även symboliken vara sympatisk, som 500 euro från Makedonien.

AVNOJ-kommitténs förslag, så som man antydde, skulle alltså ges en imaginär status som en ex(extra)territoriell plats. Men förutom enstaka intressebrev och materiell symbolisk hjälp, fick deras förslag ingen respons hos de styrande i regionen.

Som symbol för ”jugoslavisk antifascism”, är AVNOJ Museet i Jajce fortfarande ointressant för de politiska makthavarna, såväl i BiH som i länderna i regionen. Enligt mina samtalare borde alltså de nya staterna kunna vinna mycket på att vara ägare och förvaltare av museet. Det skulle också visa att man ville sluta upp runt det som kan bidra till att ge en identitet – nämligen folkens kamp mot en gemensam yttre fiende. Saken komplicerades naturligtvis av att detta inte bara var ett *lieux de mémoire* för den ärorika kampen, utan också platsen där den stat som alla nu visat sig vilja bryta upp från hade grundats. Kampen mot fascismen – ja! Som grund för en annan totalitär ideologi – nej!

Om detta kunde åtskiljas skulle AVNOJ Museet verkligen kunna bli en arena för produktion av kunskap att användas för ”promoting healing and reintegration, confronting a long history of conflict and a mythic past of ‘peaceful co-existence’” (Basu 2008:233f).

Oavsett vilken typ av kulturarvslegitimering det handlar om, om genomförandet av kandidaturen till UNESCO:s världsarvslista eller om tanken att museet i ett postjugoslaviskt sammanhang beviljas status som exterritoriell plats, i båda fallen är AVNOJ Museet återigen en offentlig minnesplats, inte längre ett statiskt objekt i ett offentligt rum utan öppet för det offentliga samtalet.

Internationellt

Som jag redan konstaterat i inledningen av Jajce-kapitlet, formeringen av världskulturarv sker i ett spänningsfält mellan UNESCO:s policy och lokala praktiker. Det som jag inte har talat om här är de praktiska verkningarna av en pågående nomineringsprocess i ett internationellt sammanhang.

I april 2009 fick jag tillfälle att för första gången följa ritualen i Jajce utanför landets gränser. Svenskbaseerade organisation KuG organiserade i tre svenska städer, Göteborg, Helsingborg och Stockholm, ”En utställning i ord och bild om den bosniska staden Jajce som ansökt om att upptas på UNESCO:s världsarvslista”. Helsingborgs stadsbibliotek var platsen för utställningen. Själva utställningen bestod av två delar: presentation av AVNOJ Museet historiska roll och rikedomerna av Jajces arkitektoniska ensemble. Syftet med denna utställning var att framkalla en positiv verkan, att världen ska uppmärksamma och investera i Jajce. Samtliga medverkande var eniga och övertygade om att deras engagemang och denna utställning, skulle ta Jajce ett steg närmare UNESCO:s världsarvslista, ett steg närmare den döda stadens uppvaknande, mentalt och ekonomiskt.

Effekterna av UNESCO:s kulturarvspolitik och minnesplatsens utvecklingspotentialer

Nomineringsprocessen av Jajce till UNESCO:s världsarvslista är uttryck för en kulturarvspolitik som inte skiljer sig från liknande procedurer runtom i världen och som tillämpar, för att tala med Marko Scholze, ett *top-down* tillvägagångssätt. Nämligen, ”the initiative has to be taken by the government of the state party, which has to supply UNESCO with a tentative list of potential sites to be inscribed” (Scholze 2008:217). Det är i och för sig utmärkt att det tas initiativ. Frågan är som alltid: vad är det man fokuserar på som värt att bevara och hur mycket låter man det lokala samhället delta i processen. Efter ett lyckat försök med inskrivningen av Gamla bron och Gamla staden i Mostar (2004) samt Mehmed-paša Sokolovičs bro i Višegrad (2007) på världslistan, kom turen till Jajce, och det var 2007 som Kommissionen för

Bevarande av Nationella Monument sammanställde dokumentation för nomineringen, inkluderande en managementplan. Som jag redan nämnt, när man först nominerade Jajce (2007) ingick inte AVNOJ Museet. Undersökningen visade att det var tack vare aktörerna från det civila initiativet, men också tack vare UNESCO:s experters engagemang, däribland ICOMOS:s experter som evaluerade och aktivt ansvarade för att Jajces nominering skulle uppfylla UNESCO:s krav, som även AVNOJ Museet sattes på listan.

Nomineringen av Jajce innebar också en aktiv marknadsföring som resulterade i en mobil utställning. Utställningen invigdes i UNESCO:s högkvarter i Paris (2009) och med hjälp av sverigebaserade jajcebor och stiftelsen *Kulturarv utan Gränser*, presenterades den runtom i landet. Visualisering och marknadsföring är exempel på ett strategiskt samarbete mellan UNESCO och mer eller mindre lokala aktörer. Det händer någonting med en plats när den väl har hamnat på listan. Antropologen Barbara Kirshenblatt-Gimblett visar hur UNESCO:s nomineringsprocess leder till ett slags *metacultural production*, där objekten på listan plötsligt rycks ur sin lokala kontext och börjar jämföras med andra objekt på listan:

‘World Heritage’ is first and foremost a list. Everything on the list, whatever its previous context, is now placed in a relationship with other masterpieces. The list is the context of everything on it. The list is also the most visible, least costly, and most conventional way ‘to do something’ – something symbolic – about neglected communities and traditions (Kirshenblatt-Gimblett 2004:57).

UNESCO:s klartecken att integrera AVNOJ Museet på Jajces nomineringslista över världskulturarv talar om ett globaliserat kulturarvspolitiskt synsätt genom att med etikettens hjälp också påminna de lokala aktörerna som är involverade i processen om deras skyldigheter. En kulturarvspolitik som tvingade lokalpolitiker att minnas sitt ansvar och ta itu med juridiska frågor om äganderätt och förvaltning av bevarandevärda objekt. Återinvigningen av AVNOJ Museet var faktiskt effekten av en sådan politik som kom att möta ett personligt, lokalt, nationellt, post-jugoslaviskt och internationellt engagemang av olika slag

Den mobila utställningen om Jajce visar hur etiketten *world heritage* kan användas för att bedriva lobbyverksamhet, attrahera nyfikna, potentiella turister och investerare. Detta kan också tolkas som följden av en internationell konferens i Jajce 2006, där kulturarvens roll för turismen och landets ekonomiska återhämtning samt regional utveckling diskuterades. Uppfattningen om kulturarv som ekonomisk drivkraft är ett nu ofta använt argument inom kulturarvspolitiken (Ronström 2008). För att resonera med Sneška Quaadvlieg-Mihailović, huvudtalare vid kulturarvskonferensen i Mechelen 2008 och

generalsekreterare för *Europa Nostra*: ”Under många år har man hävdad att kulturarv är bra för turism, jobb och utveckling. Idag, i en global ekonomisk kristid, är det dags att fånga upp politikernas uppmärksamhet till att kulturarv är kärnan i våra liv och att vi måste visa det för miljoner människor.” Som ett potentiellt världskulturarv blir Jajces monumentala arv också befriat från sin i synnerhet etniska eller lokala kontext. Staden Jajce får, enligt min mening, möjlighet att på ett utomordentligt bra sätt skapa en koherent och helhetligt bild som går att relatera till BiH:s historia. AVNOJ Museet i synnerhet, fortsätter uppmärksammas för sin roll i en transnationell (postjugoslavisk) historisk diskurs, allestädes en viktig aspekt i hanteringen av 1990-talets förflutna. Det är också hoppet med inkludering av AVNOJ Museet till Jajces nomineringslista över världskulturarv, att på ett ekonomiskt, politiskt och kulturellt plan påverka samhället. Förhoppningsvis utan att den lokala särprägel går förlorad. Det var ju den som gav upphov till processen. Med på köpet kommer sannolikt ett internationellt erkännande av AVNOJ Museet som ett minnesmärke, något som på en gång kan beröva det den politiskt utsatta ställning det har idag, samtidigt som dess politiska kraft att sprida budskapet från partisanstrider mot en grym fiende kan gå förlorad.

Det kan bli en annan erfarenhet för gymnasieeleverna från hela forna Jugoslavien än den som jag själv hade på den kommenderade resan till AVNOJ. När en ny generation välkomnas till Jajce, är de också på väg till det levandegjorda förflutna. En historiektion, som handlar lika mycket om deras eget arv som världsarvet. Det personliga får blandas med det utställda och de får möjligheten att vandra fritt i Jajces naturidyll, kanske uppfyllda av ny bekantskap och förälskelse, utan att för den sakens skull behöva frukta för att de trampar på en bortglömd mina eller de vuxnas appropriering av det förflutna för sina etniskt färgade intressen.

Postscriptum

Candidate for UNESCO. Foto: Dragan Nikolić 2010

Vid mitt sista fältbesök i Jajce, i augusti 2010, förundrades jag över de enorma *billboards* vid sidan av vägen. Det var en pretentiös marknadsföring: '*Candidate*' for UNESCO. Som en "metacultural production" med "the list" as the most visible material outcome", med Kirshenblatt-Gimblett's ord (2004) talar skylten om för förbipasserande hur staden vill se sig själv. Det påminner inte så lite om den önskepolitik som ligger i staten BiH:s strävan att få status som kandidatland till EU. Men i juli 2009 blev Jajces kandidatur till UNESCO:s världsarvslista indragen. Hur gick det till?

När lokala tjänstemän för första gången kom på idén om Jajces nominering till UNESCO:s världsarvslista 1979, blev inte mycket gjort, förutom att en förstudie initierades. Initiativet togs upp igen 2005 av det lokala "Sällskapet för skydd av kulturella, historiska och naturarvet i Jajce". Den 1 februari 2007 blev nomineringen offentlig. Nomineringsmappen, som lades fram i ett samarbete mellan det lokala sällskapet, Jajces kommun och Kommissionen för Bevarandet av Nationella Monument, lämnades in till UNESCO i november 2007. Så sent som i april 2008, bekräftade Kommissionen att staden uppfyllde de nödvändiga tekniska kriterierna för UNESCO:s världsarvslista. I maj 2009 kom ordföranden för Kommissionen ut med ett offentligt uttalande om att Jajce fått lågt betyg från ICOMOS:s expertgrupp. Konsekvenserna av en fortsatt kandidatur kunde resultera i ett avslag vid UNESCO:s kongress i juni samma år, och därmed ödelägga Jajces framtida nomineringsförsök. I en över-

enskömmelse mellan de berörda parterna bedömdes det som ett vettigt beslut att dra tillbaka Jajces kandidatur för tillfället.

ICOMOS utvärdering består av två instanser: experter som drar slutsatser baserade endast på presenterad dokumentation och experter som besöker nominerade lokaliteter. I en rapport gav den första gruppen av experter en helt negativ bedömning av Jajces chanser och yttrade bland annat i en komparativ analys att "Jajce har ett mediokert regionalt värde" jämfört med andra liknande städer på Balkan som bland annat Dubrovnik, Kotor, Mostar eller Berat. Kriterierna baserades på grund av "outstanding universal value, integrity and authenticity"²³. En något mjukare och mer öppen bedömning gav den andra gruppen av experter, med rekommendationer om behovet av att främja återuppbyggnadsverksamheter i Jajce, avlägsnande av olaglig byggnation och ändring av de nominerade lokaliteterna.

Bedömningen i den första instansen, som tog hänsyn till validiteten av själva nomineringsmappen och "the state of conservation, authenticity, and integrity of the heritage at Jajce" kom till slutsatsen att den historiska staden Jajce inte uppfyller kriterierna och pekade på avsaknaden av en långsiktig utvecklingsstrategi. De menade också att ansvaret för detta delvis låg på 'The State Party', dvs. Kommissionen för Bevarandet av Nationella Monument. Den andra bedömningen som utgick från utvärderingen av ICOMOS:s experter på plats pekar på de praktiska problemen, i första hand den olagliga byggnationen och avsaknaden av stadsplaner för Jajce. I rapporten bekräftades att ansvaret låg på lokalpolitikernas oförmåga att ta itu med denna ganska elementära problematik. Men det är lättare sagt än gjort. Hundratals olagliga objekt återfinns i stadskärnan, och somliga av dem omhulldes på etniska principer, till exempel det bosnienkroatiska krigsminnesmärket med korset mitt emot moskén. Förmodligen hade de lokalpolitiska makthavarna personliga, ekonomiska och etniska intressen att försvara vilka som kom på kollisionkurs med villkoren för ytterligare nomineringsförsök.

Iakttagelsen ger en direkt parallell till fiaskot i den gamla staden Agadez i Niger, och som Marko Scholze beskriver. UNESCO och dess partnerorganisationer är sällan medvetna om de kulturella, politiska och ekonomiska svårigheterna på en lokal nivå:

The case of Agadez shows that the international experts do not comprehend the delicate relationships between local and national actors and the conflict that divide them. Operating on a worldwide scale, experts are usually not familiar with the local political and cultural setting and because of the organizational framework, their field missions are simply too short to understand this context of their agency (Scholze 2008:227f; se även Rottenburg 2002).

Det finns många anledningar till misslyckandet med Jajces kandidatur från 2007. Men till skillnad från Agadez i Niger så fanns det ett levande lokalt och folkligt engagemang i Jajce, mycket tack vare ”kulturarvsgerillan”: vanliga stadsbor och de få men engagerade intellektuella som tack vare sitt starka nationella och internationella kontaktnät lyckats höja medvetandet hos lokala affärsmän som börjar inse fördelar med kulturarvsturism.

Och här kom också nya initiativ. Rätt tillfälle för Jajces nya kandidatur kom i augusti 2010. Samtliga ledamöter i Jajces kommunfullmäktige röstade för en kandidatur, men med den skillnaden att AVNOJ Museet inte omnämns på den nya listan. Vilka var skälen för det och på vilka grunder fattades ett sådant beslut?

Mina samtalare svarade med att det berodde på de högernationalistiska lokalpolitikernas negativa ställning till AVNOJ Museet. Enligt kulturhistorikern Dubravko Lovrenović handlade det om praktiska aspekter, och att endast den medeltida stadskärnan inom stadsmurarna skulle nomineras. Det fanns dock ingenting i UNESCO:s avslag som tydde på att AVNOJ Museet bröt mot deras krav på autenticitet. Alla förhoppningar om AVNOJ Museets status som *dissonant heritage* kom alltså på skam. Vid tiden för mitt fältarbete var ett nytt nomineringsförsök inte gjort.

Noter

- 1 Enligt Kommissionen för Bevarandet av Nationella Monument följande avses med ”nationella monument”: ”The Commission shall receive and rule on applications to designate property as a national monument because of its cultural, historic, religious or ethnic importance, as provided for by Annex 8 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina [...] The Commission to Preserve National Monuments performs proclamation of the property to the national monuments on the basis of criteria based on the subject of legal protection, scope and value of each property” (http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=88&lang=4; hämtat 20100812).
- 2 Första gången som Jajce nominerades till UNESCO:s världsarvslista var 1979. 2007 bestämde sig Kommissionen i samarbete med Jajce kommun och det lokala civila initiativet att återigen nominera staden Jajce till UNESCO:s världskulturarvslista
- 3 När man i första hand nominerade Jajce till UNESCO:s världsarvslista 2007 ingick inte AVNOJ Museet, trots att det var ett nationellt monument i ett jugoslaviskt sammanhang. Från och med 4 september 2002, proklamerades AVNOJ Museet som BiH:s nationellt monument: ”The AVNOJ Centre in Jajce, complete with its movable property comprising portraits of Tito, Stalin, Roosevelt and Churchill, the property of the AVNOJ Centre, is hereby designated as a National Monument of Bosnia and Herzegovina” (<http://kons.gov.ba/main.php?mod=spomenici&extra=Odluke&action=view&lang=4&id=1306>; hämtat 20100813).

- 4 Sven Alkalaj, utrikesminister i BiH, sade vid den regionala konferensen i Belgrad i mars 2010 att under 1992– 1995, lämnade 2,2 miljoner människor sina hem i BiH, varav en miljon människor gick till länder runt om i världen (http://rtv.rs/sr_lat/drustvo/pocela-regionalna--konferencija-o-izbeglicama-i-raseljenim_180349.html; hämtat 20100813).
 - 5 Många samtal med jajcebor var upptagna långt innan mitt fältarbete i Jajce 2007–2010: i Sverige, Holland, Indien, Kroatien, Slovenien, Cypern, BiH. Om Jajce och det förgångna pratade jag med människor som ser på det förflutna med ungdomens optimism och på samtidigt med vismännens opålitlighet. Jag samtalade med människor som blev tvingade att leva utan hemland efter födelsen. Som blev tvungna att leva i exil, såväl den inre som den yttre, oavsett var de fysiskt befann sig: i avlägsna länder, i det egna nya hemlandet, om de blev repatrierade.
 - 6 Ur "MANAGEMENT PLAN: Nomination for inclusion in the World Heritage List of the Natural and Historic Site of Jajce; Bosnia and Herzegovina". Jajce Municipality; 2004:16.
 - 7 Den demografiska strukturen, i enlighet med den sista befolkningsräkningen från 1991, visar att i Jajce kommunen levde 45 007 människor, av vilka 8 663 identifierade sig som etniska serber (Zbornik radova *Jajce 1396–1996*; 1996:201).
 - 8 Jfr *Jajce – candidate for UNESCO's world heritage list, Bosnia and Herzegovina 2007*.
 - 9 Sången, som vi upplevde som den jugoslaviska ungdomshymnen, tillhörde "patriotisk pop"-genren, även kallad för "dog pop", i vilken sångskrivare, född på 1950-talet, berättar om att han skapade generationssången som en ed till Tito, och att trots rädslan för att ungdomen väljer fel väg (eftersom de "lyssnar på LP-skivor och spelar rock"), i den, dvs. ungdomen, "rinner partisanblod". Därför vet de (ungdomen) "varför de är här". Strofen som började med "livet framför oss gömmer flera nya krig" visade sig ha ett profetiskt budskap om framtida svårigheter med ett ansvarsfullt livsbejakande i Titos spår. Sången avslutades med att man ändå ska "räkna med oss". Mer om det i författaren Dejan Novačićs (2008) satiriska monografi *SFRJ za ponavljače*, som på ett humoristiskt sätt handskas med kulturella begrepp från den jugoslaviska eran.
 - 10 Enligt inventariet från 1991 bestod AVNOJ Museets arkiv av 3 672 arkeologiska utställningar, 4 820 fotografier, 245 tredimensionella objekt, 827 konsthantverk, 127 artiklar i fonoteket, 106 artiklar i videoarkivet och 6 134 böcker i museets bibliotek. AVNOJ Museet fick omfattande skador och plundrades under kriget i Bosnien och Hercegovina (jfr Jajce Royal Town: utställningen CHwB 2008:18).
 - 11 Semiotikern Roland Barthes (1957) främsta idé med myten, dess dolda funktion, är att fungera som verktyg i händerna på makthavarna i syfte att bevara deras ideologiska ställning och kulturella övertag. Antropologen Thomas Hylland Eriksen samtycker och tillägger att behovet av myter i samhället finns kvar eftersom "historia finns kvar som grund för legitimitet förknippad med kollektiva och individuella livslopp" (Eriksen 1996; citerad i Aronsson 2000:19).
- Diskursen om Tito som myt sträcker sig från en folklig diktator till världsledare. Tito uppfattas inte endast som den nya Jugoslaviens (1945) älskade förgrundsgestalten eller som den gamle hatade kommunistiska förtryckaren som i 35 år hade absolut makt att styra landet. Han var på en och samma gång en mytisk hjälte förkroppsligad och en historisk person som höll den pluralistiska panslaviska drömmen om Jugoslavien levande och internationellt erkänd och igenkännande.
- 12 (<http://aftonbladet.se/sportbladet/fotbollsbladet/article451402.ab>; hämtat 20101112).
 - 13 (<http://www.dw.de/dw/article/0,,4901468,00.html>; hämtat 20100203).
 - 14 Den nationalistiska diskursen, som framförs av neo-konservativa partier i dagens BiH, har till syfte att svartmåla det forna systemet som "kommunistiskt diktatur", närmare bestämt som omänskligt (jfr Ćurak 2004).
 - 15 Jämförelsevis, tillät Tito under sitt livslånga presidentskap ett antal stadsnamnbyte i varje delrepublik. På så sätt döptes staden Užice i Serbien om till Titovo Užice, huvudstaden Podgorica i Montenegro blev Titograd. När frågan kom till BiH var valet enkelt. Förhöjda

possessiva adjektiv skulle få staden Jajce, eftersom på denna plats skapades Titos stat, men med namnet Titovo Jajce skulle hela saken få en vulgär och ironisk dimension (Jajce associerar till ordet *jaje* – ett ägg, dessutom i diminutiv eg. anm.). Efter kompromiss beslutades slutligen att det skulle bli staden Drvar i nordvästra Bosnien. På samma sätt som man tävlade om vilken stad i Jugoslavien som skulle bära det ärofyllda possessiva adjektivet i början av 1980-talet, tävlade man om vem som först skulle ta bort prefixen i slutet av 1980-talet, i samband med Jugoslaviens upplösning (jfr <http://www.e-novine.com/feljton/34126-Sablasi-sruenih-spomenika.html>; hämtat 20100912).

- 16 "Den 25:e november 1943 i Mrkonjić Grad, Bosnien och Hercegovina förnyade sin suveränitet. Det var Titos koncept. Under de fyra dagarna före den andra AVNOJ-sessionen, fattar Tito beslut om att BiH, där den antifascistiska kampen var som starkast, ska vara en jämställd part i det Federativa Jugoslavien. Sen dess har BiH gått igenom en del svåra prov. Året 1974 utformades nya konstitutionen. De federala republikerna fick större konstitutionella friheter och rätt till självständighet. När Jugoslavien 1992 försvann från den geografiska kartan, var dessa tre beslut: från Mrkonjić Grad, Jajce och den konstitutionella ändringen från 1974 som gjorde att BiH kunde förklara sig självständigt och bli erkänt från internationellt håll. [...] Därför minns vi här i BiH, och jag hoppas också i de andra republikerna det forna Jugoslavien, denne man. Mannen som sagt att vi här och nu skapar "ett samhälle enligt människans mått". Vi skulle tycka om att vi idag levde i ett sådant land. Tyvärr samlades vi här som människor som kräver ett sådant land. Människor som troligtvis inte vill acceptera den forna socialistiska staten så som den var, eller följer sina egna intressen, försöker ständigt negligera denna period. Även om det är deras period också, deras tradition. Även om vi är få här idag, trots att många inte har kommit hit, fast de borde, anser jag att vi är i majoritet. Det är viktigt att vi lever det som få av dagens politiker kommer att uppleva. Idag, forskar människor i hela världen om Titos verk, hans budskap och om staten, så som den var. Det finns idag de som skriver sina doktorstexter om hans verk [...] Under tiden som Tito skapade ett samhälle efter människans mått, gjorde han också en del fel, han var inte felfri, men den slutliga produkten av hans längtan var att vi fick en stat som vi idag strävar efter. Tito var visionär, krigare och statsman. I Europa och världen omnämns han som en positiv historisk gestalt, inte minst för hans idé om Alliansfria rörelsen och att alla medlemsstater fick rösträtt i FN. Hans önskan var att frambringa en jämställd människa i landet, och jämställda länder i världen. Det var hans vision och om ni vill, till viss del förverkligades det under hans liv, just för att han var ärlig, modig och rättvis. Alla de klagomål i hans namn, som har tillkommit och som tillkomma skall, jag är övertygad under kommande 15 år, har inga ståndpunkter i historiska händelser. Vad jag vill säga till Er här; om det finns något oklart för Er kring Titos verk, i Jugoslavien som i Europa, då är det bättre att det inte är jag som förklarar. Läs engelska encyklopedier och vetenskapliga utomstående verk. Läs vad det står där, därefter kan vi prata om det [...] Denna stund när vi kommer att skapa ett sådant samhälle, ett samhälle enligt människans mått, även dessa möten den 4:e maj, hoppas jag, kommer bara att vara symboliska. Hans idé, behöver vi idag, och denna dag när vi kommer att skapa ett samhälle enligt våra mått, då kommer också Tito att vara förstod."
- 17 Skulpturen är inte original. Originalen i ren brons kastades i floden Pliva under 1990-talskrig. Denna kopia hämtades från staden Novi Travnik, där den stod framför en skola med vederbörandes namn. Enligt vittnena på plats, och i likhet med Saddam Husseins byst i Bagdad, blev Moša Pijades byst brutalt demolerad under krigsdagarna. Det påstås att någon kopplade den till bilen och släpade den tvärs över staden som ett sista bevis på att det gamla systemet föll. Idag, berättar Hare, ser vi i media hur samma man som var först om att förstöra Saddams byst, ångrar sig och numera påstår att trots enmansdiktatur, var livet mycket bättre förr. Hare delar Bagdadgestaltens uppfattning. Till skillnad från Saddam Husseins byst-öde i Bagdad, Moša Pijades skulpturkopia här i Jajce återigen installerades, av glömskan lossryckt symboliskt minne över AVNOJ Museet. Själva förgörelseakten, enligt

Hare, betydde inget annat än att skulpturen i sig symboliserade något bra, om än nationalist ville förgöra den. Frågan är dock om mannen som förstörde Moša Pijades skulptur, till skillnad från Soddambystens förstörarens öppna ångest, lever fortfarande i övertygelsen om sin handlings rätta förfarande?

- 18 (<http://letholandez.blogspot.ba/arhiva>; hämtat 20081127).
- 19 "Det verkar som om vår nuvarande politiska verklighet drabbas av ett tvångsmässigt sökande i det förflutna. Till exempel i Bosnien och Hercegovina har vi idag mellan 20–28 föreningar, nästan i varje större ort, som vårdar minnet av Josip Broz Tito och hans personlighetskult. För psykoanalytiker är det en ingång om att det finns en oavslutad process av sörjande, gråtande, en process som inte bara är oavslutad utan också återkommer. Jag anser att det recenta förflutna har framför sig en framtid, att den kommer på något sätt att hemsöka var och en med sin senare politik" (Vlaisavljević 2007:159).
- 20 (<http://jajceportal.com/modules.php?name=News&file=article&sid=2762>; hämtat 20100813).
- 21 (<http://leksikon-yu-mitologije.net/zilnik>; hämtat 20100610).
- 22 *Šehidi*. "From the Arabic word 'shahid': witness of the Faith, martyr fallen while fighting on God's Path" (Bougarel 2007:168).
- 23 Ur ICOMOS:s rapport: *Jajce (Bosnia and Herzegovina) No 1294*.

AVSLUTANDE DISKUSSION

Syftet med den här avhandlingen har varit att studera hur människor rent praktiskt använder världsarvsplatser och minnen av det förflutna samt hur UNESCO:s kulturarvspolitik tas upp, värderas och omtolkas lokalt, nationellt och transnationellt (postjugoslaviskt), och hur internationella intentioner möter efterkrigstidens konfliktfyllda verklighet. Utgångspunkten har dels varit vardagliga mönster runt minnesmärken, dels ceremonier i anslutning till dem på märkesdagar i städerna Mostar, Višegrad och Jajce i BiH. Kulturarvet har fått bli kristallisationspunkten för att bättre förstå de samhällen där de har funnits. Samtidigt har jag studerat deras förmåga att vara aktörer, ett stycke materiell kultur med förmågan att sätta igång kedjor av händelser och ge upphov till tolkningar. Sin laddning har de fått av att de ingått i såväl lokala, nationella och transnationella (postjugoslaviska), som internationella sammanhang.

Så fort man diskuterar fenomenet kulturarv finns hela tiden risken att det framstår som något solitt. De materiella redskap som används för att bygga en kontinuitet från nuet och bakåt består av monument och byster i koppar och marmor, minnestavlor med texten huggen i sten. Med litterära texter, musik och seder länkar vi det förflutna till oss som om det hade varit en företrädare från sedan länge svunna dagar. Denna kulturarvets förmåga att skapa ordning och gjuta olja på vågorna kunde vi se exempel på i UNESCO:s politik visavi broarna i Mostar och Višegrad. I UNESCO:s deklaration från 2005 talas det också om skydd för ”mänsklighetens gemensamma arv”, och att kulturarvet kan vara ett instrument i ”[the] processes of reconciliation and the maintenance of cultural diversity as part of sustainable development” (De Jong & Rowlands 2008:131).

Den gick också välvilligt igen i det på alla sätt beundransvärda arbetet som *Kulturarv utan gränser* uträttade i Bosnien. Christina von Arbin, styrelseordförande i stiftelsen konstaterade att ”hot mot kulturarvet är hot mot människor i deras vardag. Att se kulturarvet som resurs i arbete för försoning och förståelse människor emellan i krisdrabbade områden”¹, är en prioritet för internationella organisationer. Men i BiH hade det förflutna inte kommit till ro och minnesmärkena kom att ingå som verktyg för att fortsätta konflikterna med andra medel. Platsen för monumenten verkade också vara utgångspunkten för

motsättningar, dynamik och kulturell förändring, trots att de tre orter som jag specialstuderat uppvisade många likheter och hade en i stort sett gemensam historia. Det gällde sådana faktorer som närvaron av ett ottomanskt förflutet under mer än 400 år, ett gemensamt minne av partisanstriderna under Tito och fem decennier av jugoslaviskt styre. Alla hade lämnat spår efter sig i mäktiga minnesmärken. Men runt dem utspelades högst olika skeenden.

I Mostar kunde vi följa hur den restaurerade bron fick växlande innebörder beroende på perspektivet. För det internationella samfundet sågs bron som ett effektfullt uttryck för försoning. Kanske som en eftergift åt en del av Europa där man så ömkligt hade misslyckats med att ingripa. Men så fort bron betraktades ur nationellt perspektiv flammade de etniska motsättningarna upp. För ena sidan i staden blev den symbolen för en förtryckande ottomansk/bosnienbosniakisk närvaro – och för den andra en påminnelse om samtida bosnienkroatisk dominans! Sedd ur ett folkligt och vardagligt perspektiv blev bron förstås också ett tecken på lokalpatriotisk stolthet, men mest ett uttryck för hur lite nationen och det internationella samfundet brydde sig om de tunga krigserfarenheter som många bar på. Man blev påmind om sin fattigdom och brist på arbete när livet ställdes i kontrast till de enorma summor som investerats i brons restaurering. Bara på långt avstånd kunde Den gamla bron i Mostar ses som en symbol för enande.

Bron skapade som vi sett en alternativ minnesceremoni – svaret från motståndarsidan. Minnet av de stupade soldaterna (bosnienkroaterna) hölls på berget Hum vid det nyupprättade stora katolska korset – alltså bosnienkroaternas motsvarighet till bosnienbosniakernas 9 novemberceremoni på den nya Gamla bron. I stället var det här inom ramen för ideella föreningen OKC Abrašević, som det vardagliga brobygget kom att äga rum. Den blev i praktiken en ”bro över det torra”. Mötesplatserna blev möjliga där den högstämda retoriken inte hördes så tydligt.

I motsats till Den gamla bron i Mostar, fick också den osmanska Bron över Drina i Višegrad begränsad internationell uppmärksamhet. UNESCO:s ordförande kunde inte delta i invigningsceremonin av säkerhetsskäl. Här var kampen om tolkningen av det förflutna fortfarande så oavslutad att varje manifestation på bron skulle kunna tolkas som en provokation. Av de fördrivna bosnienbosniakerna framställdes denna bro som ett ”altare över etnisk rensning”. Energiskt försökte den andra etniska gruppen, bosnienserberna förneka deras anspråk på bron och skrev in dess historia i en berättelse om sitt eget lidande. Bron över Drina kom därför att stå som ett minnesmärke över svårigheten att försonas. Och några lokala initiativ att bygga virtuella broar togs aldrig.

I kontrast till detta visade staden Jajce en märkvärdig förmåga hos det civila samhället att engagera sig i vad som skulle räknas som kulturarv. Här fanns samma starka motsättningar mellan olika intressenter som i Mostar och Višegrad, men med den avgörande skillnaden att det var rester av den tidigare regimen många företrädare och organisationer som aktiverades för ett framtida minnande. Här möttes gamla pionjärer och unga entusiaster för att tillsammans göra om tolkningen av det förflutna. I en överraskande blandning kunde ena dagen folk samlas runt en skådespelare som framträdde i Titos vita marskalkuniform och hylla resterna av ett förment fredsälskande Jugoslavien, för att nästa dag följa skådespelet i kulturhuset där man högtidlighöll den lokala bergsbrigadens tappra kamp mot just resterna av den jugoslaviska armén, JNA, under 1990-talets krig.

Också den materiella miljön kom att agera annorlunda här: AVNOJ Museet låg, bildligt talat inklämt mellan sevärdheter som Mitrasaltaret från förkristen tid, borgen där de sista bosniska kungarna residerade, deras gravkrypta och de otaliga lämningarna från osmansk tid som skapade en "ensemble under bar himmel". Det gav upphov till en mångfald tolkningar och möjligheter till engagemang från olika intressenter. Motsättningarna var legio, men ingen nationell instans utnyttjade monumenten för att tilltvinga sig tolkningsrätten. Vardaglig praxis kom att vara viktigare än ideologiska motsättningar.

I både Mostar och Višegrad förvandlade människor såväl monumenten som minnet till en sak, något som kunde användas instrumentellt för att få uppmärksamhet för andra saker än det som hade med det lokala att göra. Men vad det gäller Jajce kunde inte minnet monumentaliseras på samma sätt. Här fanns möjligheten att låta den materiella kulturen från olika epoker samspela. Och då var det heller ingen världsopinion vars uppmärksamhet man försökte fänga närvarande. De olika organisationerna tillät en rad personer framträda och därigenom göra minnet till något som kom att handla om det man hade lätt att identifiera sig med. Även om kriget hade dragit fram också över denna stad, fanns det knappt någon materialitet, något minnesmärke som kunde samla erfarenheterna och framstå som symbol. Minnet handlade då inte om slagorden, det handlade om vardagen, det handlade om att människors erfarenheter också i dagsläget kom till sin rätt.

Likafullt var det kaoset i kulturarvet som blev det samlande intrycket på de tre platserna. En närmast oöverblickbar ström av händelser och strategier uppstod runt minnesmärkena. Ena dagen var de i händerna på etno-nationella krafter för att nästa gång tas i anspråk av Jugo-nostalgiker, av det internationella samfundet eller lokala intressenter. Maktbalansen i de tre städerna var så ömtålig att historien var i ständig rörelse och vägrade att stå still.

Hur kriget laddar ett världsarv

Förstörelsen av kulturarvet lämnade djupa spår i BiH, vilket den här genomgången har visat. Rörligheten i maktstrukturerna och ömtåligheten i det dagliga livet gjorde att det förflutna var levande på ett plågsamt vis. Och detta var delvis också följden av kriget som i så hög grad riktade sig emot tingen.

När man ödelade sakrala och profana monument, inklusive historiska stadskärnor och den traditionella folkliga byggnadskonsten därför att de ansågs representera politiska och etniska motståndares kulturella särarter, fick detta också avsedd verkan. När bosnienkroatiska militären bestämde sig för att förstöra Den gamla bron i Mostar, när bosnienserbernas paramilitärer utförde etnisk rensning på Mehmed-paša Sokolovićs bro i Višegrad eller när AVNOJ Museet i Jajce plundrades och förvandlades till offentlig toalett, gjorde man det inte bara för att bli av med bosnienbosniakerna, -kroaterna eller -serberna. Man ville också destabilisera minnena.

Historikern Sanimir Resic hänvisar till den brittiske balkankorrespondenten Tim Judah som menade att ödeläggandet av bron i Mostar och moskéerna i Banja Luka var ”kulturell vandalism” som syftade till ”att utradera minnet av osmanerna och islam vid skapandet av nya nationalstater av skärvorna från det sönderfallna Jugoslavien” (Resic 2006:81). Den uppenbara avsikten med denna vandalism var att skapa homogena entiteter där tidigare en jugoslavisk pluralism hade existerat. Effekten blev som vi sett att alla blev osäkra i sina etniska identiteter, och att de kom att skriva om det förflutna på vacklande grunder.

Här var det alltså kriget som kom att göra monumenten till kulturella skiljetecken. Broarna i Mostar och Višegrad förtjänar förvisso att uppmärksammas som uttryck för människors kreativitet och längtan efter skönhet och funktionalitet. När de togs upp på UNESCO:s lista över världsarv var det också på grund av sina inneboende kvaliteter. I det långa loppet kan de förmodligen så småningom ta överhanden, men fortfarande under min studietid var de fyllda av den laddning de givits på platsen – och platsen var indragen i ett lokalt, nationellt, transnationellt (postjugoslaviskt) och internationellt sammanhang.

Det som varit mest slående i studiet av de två UNESCO-monumenten, var att se hur de i och med upphöjningen till just världskulturarv hade blivit till podier varifrån man har förkunnat begångna oförrätter. Det var om kriget man berättade där – inte om det storslagna ottomanska arvet. Och det man kom att strida om på broarna var offerrollen. Vem hade lidit mest? Vem hade blivit mest misshandlad? Mer än känslan av stolthet blev de tribuner för anklagelser. Från dessa sökte växlande grupper väcka omvärldens uppmärksamhet och

medhåll. Från broarna i Mostar och Višegrad förkunnades ett selektivt och hegemonistiskt etno-nationellt minnande. Härifrån försökte man ersätta obehagliga sanningar om det förflutna hos det egna folket med information om motbjudande handlingar hos det andra.

Kriget i forna Jugoslavien utmärktes enligt psykologen Paul Parin (1994) av denna strid om offerrollen:

All too easily the struggling victims of the warlike violence create a 'political culture' that take on the same shapes as the aggressors' 'paranoid political culture'. The aggressors feel that they are victims, and in delusional persecution of their supposed persecutors they fight 'to the death' of the enemy or of their own nation (Parin 1994:52).

Så kom broarna i Višegrad och Mostar att bli oroshävar. De användes för att bränna fast minnet av begångna historiska oförrätter och vidmakthålla ett offerperspektiv i det kollektiva etno-nationella minnandet. Det ceremoniella minnandet cementerade den tolkningen.

Nya sammanhang

På ett mer distanserande, analytiskt språk kan det i stället heta att världsarvet kom att bli till mångskiftande redskap i händerna på olika aktörer. Strategiskt användes de av aktörer med politiska agendor. Men de kom också att brukas taktiskt, till vardags av individer och grupper som ceremoniella arenor för olika privata, familjära och etniska sammanslutningars syften. Det var alltså genom detta vardagliga, taktiska bruket som mångfalden av röster som nya tolkningar kunde höras. Också ceremonierna verkar rymma en potential av att i efterhand handla om kriget som sådant, men inte bara kriget mellan etniska grupper utan också om kriget som ett delat minne på samma sätt som i fallet med partisanstriderna eller minnet av första världskrigets offer. Det menar i alla fall den holländske antropologen Ger Duijzings (2007) och framhåller att "instead of regarding divided memories and commemorations as necessarily detrimental to the creation of a shared understanding of Bosnia's recent history, [...] they can be seen as an understandable legacy of the war" (Duijzings 2007:166). Genomgången av bland annat OKC Abrašević i Mostar och hur man hanterade AVNOJ Museet i Jajce pekar i den riktningen. Också historien om hur AVNOJ kom att utgöra en enande länk inom republiken Jugoslavien

pekar i riktning mot att det kom att bli minnet av kriget, inte motsättningarna som på sikt hade potentialen att verka enande.

Vad som talar emot en sådan utveckling var att på administrativ, nationell nivå var intresset för minnesmärkena minimalt. Så finns det inte ens ett kulturdepartementet med uppgift att etablera ett övergripande skydd för kulturminnen. Nationalstatens legitimitet brukar vi anse vila på värden av det förflutna. Bristen på en sådan politik visar hur skakig situationen fortfarande var. Fortfarande levde man i efterverkningarna av det kulturkrig som utkämpades i BiH. Tomrummet kom tydligt i dagen när världsarvsplatserna kom att fluktuera och utnyttjas som redskap i olika gruppers intressen.

Det öppnade också fältet för mer udda initiativ och för koloniseringar med vad som närmast måste beskrivas som irreguljära historiska narrativ. Den serbiske etnologen Ivan Čolović myntade begreppet *Kulturkampf* för att beskriva hur territoriernas historia kom att omförhandlas till följd av kriget. En god illustration till denna process är regissören Emir Kusturicas projekt "Andrićgrad" i Višegrad. Han har visat på behovet av en "kulturell erövring av territorierna" och nödvändigheten av en "ny serbisk renässans". Idén är att kulturella, etniska rum skall kunna ersätta de reellt existerande territorierna. Det är i det ljuset man kan förstå uppförandet av Andrićgrad och inspelningen av den nu tillrättalagda versionen av författaren Ivo Andrićs episka mästerverk. I en sådan kulturkamp utnyttjar man kulturarvets emotionella värden, dess andlighet, för att höja det nationella medvetandet. I det här fallet kan vi alltså se hur en annan form av politiskt våld korsar BiH:s territoriella gränser utifrån. Det är ännu en öppen fråga i vad mån det faktum att bron i Višegrad står på listan över UNSECO:s monument kan hindra den från att tas i anspråk för det som var den ena sidan i 1990-talets krigshandlingar.

Tomrummet när det gäller förvaltningen av kulturarvet vidgas än mer så länge som ansvar inte utkrävs för det systematiska förstörandet av minnesmärkena i BiH. Varken termen "cultural genocide" som togs upp i samband med Genocide Convention 1948 eller 1954 års Haagkonvention, om skydd för kulturegendom i händelse av väpnad konflikt, har lett till rättegång mot de ansvariga för sådan ödeläggelse. Flera försök har visserligen gjorts. I samband med den pågående rättegången mot Republika Srpskas krigspresident, Radovan Karadžić i december 2011 framträdde en "amerikansk expert på osmanska kulturarvet, András Riedlmayer /och/ vittnade om förstörelsen av kulturella och religiösa platser under kriget i BiH och presenterade en sakkunnig utvärdering av förstörelsen av historiska, kulturella och religiösa arv under kriget i Bosnien och Hercegovina"².

Ytterligare en av krigsförbrytarna som sitter i Haag har anklagats för "cultural genocide". Tribunalen anklagade Slobodan Praljak för förstörelsen av

Den gamla bron i Mostar, den 9 november 1993. Följderna av dessa anklagelser kan leda till fördömanden, men knappast till straffansvar på samma nivå som genocid, och naturligtvis handlar det inte om kollektivt ansvar.

Genomgången av hur kulturarv och världsarv betraktas i BiH visar på dramatiska spänningar och mångskiftande användningar. På den globala nivån erkänns ett världsarv självklart som något positivt – något som förenar människor och som per definition tillhör varje person i världen. Ett världsarv är varken engelskt, grekiskt eller bosniskt utan både och. Det betyder som vi sett att de samtidigt fått en betydande potential som mycket väl kan användas av grupper som vill förkunna sin definition av verkligheten från hög höjd. Tillsammans med nationella minnesmärken står de varken som påminnelser om nationens förflutna eller en historia, något som går att åberopa i formandet av det kulturella arv som framtiden skall vara en förlängning av. I stället kom de att ingå som redskap i den böljande kampen om makt och inflytande som utspelades i denna politiskt och ekonomiskt svårbemästrad verklighet. Erfarenheterna från städerna Mostar, Višegrad och Jajce har visat på den mångskiftande innebörden som kulturarvet får just genom den kontext som det ingår i. Vad som behövs för att klarlägga vilken roll de spelar verkar vara att först ifrågasätta fenomenet världskulturarv som en särskild kategori av objekt med global definition och därefter ägna mer uppmärksamhet åt bruket, den praxis som utbildas i anslutning till den här typen av känsliga minnesmärken.

Noter

- 1 (<http://www.chwb.org/index.php?newsId=212>; hämtat 20101113).
- 2 (http://www.slobodnaevropa.org/content/sudski_vjestak_o_unistavanju_verskih_objekata/24416939.html; hämtat 20120223).

SUMMARY

Three Towns, Two Bridges and a Museum Memory, Politics and World Heritage in Bosnia and Herzegovina

This thesis is about how memories, politics and World Heritage Sites interact with each other in a post-war society, where the collective memory conflicts with individual memories, where history is in danger of being forgotten and where monuments and World Heritage Sites in connection with anniversaries and remembrance ceremonies are filled with meaning.

The disruption of The Socialist Federal Republic of Yugoslavia led to a devastating war in Bosnia and Herzegovina (BiH) in the 1990s waged against civilians as members of ethnic groups and against the material cultural heritage. Along with many other monuments memorial sites, the Old Bridge in Mostar, the Bridge over the Drina in Višegrad and the Museum of AVNOJ in Jajce were either severely damaged or destroyed. The intention behind these acts of *urbicide* and *culturicide* was to wipe out the traces of a long historical tradition of multicultural coexistence. At the same time, monuments and memorial sites of BiH reflected the history and the collective identity that people could still refer and relate to.

This study of cultural heritage and its significance for identity formation highlights the somewhat idyllic context of the cultural heritage discussions that have taken place in Western Europe in the past decade. It also shows that the interpretations that work in peaceful and socially stable European contexts are not very useful in a country that is still dealing with the consequences of war. The role given to cultural heritage in the aftermath of the war in BiH also makes it important to discuss a completely new set of concepts – concepts that acquire new meaning when they are used in a world in which every reference to memory, nation, history and identity resurrects feelings of difference and conflict and re-opens unhealed wounds. The new politicisation of the country and the region that took place during the 1990s, together with the nominations to include the cultural monuments of the three towns in UNESCO's World Heritage List, also marks a new era of interpreted memories and a politicisation and re-culturalisation of the places themselves. The nomination of specific objects as global commemorative places is also uncommon among people who find themselves in such a deep state of confusion and powerlessness.

The point of departure in the thesis has been to investigate how a World Heritage Site is embodied and how a monument or memorial is seized, used and managed. This not only raises the question of who has and who does not have the right to remember and use cultural heritage, but also what happens in the field of tension between those who have been deprived of the possibility of linking personal experience to the monuments. In this context, it is not monuments and material artefacts that are in focus, but the activities and events and the intentions that people assign to them as things. This can be ascertained by following daily practices: how a monument acquires meaning in relation to a wide range of events and actors.

Focusing on the creation, representation, usage and practice of heritage sites, this thesis addresses the historical and present relevance of *world heritage* phenomena from a comparative perspective: how are they used today, by whom and why? The central question relates to how people make practical use of World Heritage Sites and memories of the past, how UNESCO's cultural policy is adopted, valued and reinterpreted locally, nationally and transnationally and how international intentions interface with conflictual post-war contexts. The approach that is outlined in the ethnographic chapter is followed by a cultural analysis that takes its departure in phenomenology and memory research.

Methodologically, this phenomenological investigation focuses on how experiences are set out in action and what the consequences of these actions are. The main emphasis is on what cultural heritage and memory *do*, rather than what they *are*. The thesis also deals with the strategic dimension – the historical and political processes that are linked to the material cultural heritage. However, in this thesis it is the tactical – the practices and actions in a specific environment – that is in focus. This is why the ethnography relates to how people remember and deal with the past and its associated monuments at a local level. My particular interest lies in the ritual remembrance ceremonies enacted in the three towns of Mostar, Jajce and Višegrad that show how a memory culture is created in a war-torn country and how it is embedded into new contexts. The thesis is based on a wide range of material, including participant observation, field notes, interviews, newspaper and web portals reports and video-documentation. By way of a comment to UNESCO's definition/inscription, this thesis contributes fieldwork insights into local practices relating to a procedurally nominated World Heritage Site and highlights the dynamics between four different levels involved in the production of meaning: the local, the national, the transnational (in the post-Yugoslav context) and the international.

Mostar

I introduce *Mostar*, the first of three ethnographical chapters, with an ethnographic description that highlights the relationship between memory and landscape as identity markers. The main issue here is how experience and memories of war relate to cultural memory. It is on the mountain tops that surround Mostar that the symbols are used like banners over a battlefield. However, making them visible has led to different contexts of use. While the symbolic inscriptions in stone on the eastern, Bosnian/Bosniac side of the town can be associated with the sovereignty ideals of the country BiH and the town Mostar, the religious Catholic cross on Mount Hum, on the western, Bosnian/Croatian side of the town, expresses a symbolic desire for separation.

Although the bridge is supposed to stand for reconciliation and tolerance that binds the past with the present, Šantić Street has the opposite effect. It gives an alternative picture of the present, the past and the future and preserves the differences that the inhabitants have to live with each day. In today's Mostar, it is about a visible and an invisible separation. This is the result of an ethnic conflict related to the political process of nation-building and is expressed in and maintained by the territorial, spatial categories. In Mostar, it is about a political division of the town according to ethnic principles.

Here I studied how the local population reacted to the dim-distant past being given prestige through UNESCO's recognition of the bridge as a World Heritage Site. The main focus of the investigation was on the ceremony held on 9th November 2007 – the date the bridge was destroyed by Bosnian/Croatian and Croatian military and paramilitary forces in 1993. The bridge has different meanings depending on how it is viewed: the ethnic conflicts flared up as soon as the gaze was turned away from the *national* perspective. It could be seen as the symbol of an old Muslim presence and the Bosnian/Bosniac dominance of this part of the town. From a *popular* perspective, the bridge became both a mark of local patriotic pride and of how little the nation and the international community cared about the heavy experiences of war that many people carried with them. Poverty and unemployment were not helped by the bridge being restored at great cost. And from where the international community was standing, the bridge was seen as a striking expression of reconciliation between opposing parties in a part of Europe in which it had failed to intervene.

The remembrance ceremony on the 9th November 2007 showed that the bridge and its surroundings became a tribute to the partition of the town – partly that the bridge had actually been severed from its surroundings and everyday functions and become a plaything in the hands of politicians and

economic interests. It was also apparent that the Old Bridge in Mostar had not become a symbol of unification.

These two landscape markers – the cross on Mount Hum and the Old Bridge in Mostar – are in the hands of local actors who (ab)use them for personal and political purposes. In actual fact it is in the new youth cultural centre of OKC Abrašević that the integration of young people from two ethnic groups across the so-called dividing line takes place on a daily basis. The emotional factor that the activists from OKC Abrašević have succeeded in rousing amongst the inhabitants of Mostar, on both sides of the political dividing line, is a community rooted in history that identifies with the town. In this dichotomy, the Abrašević cultural centre stands out as a territory where people are rooted in memories and biographies, while the space itself is a geographical area that is once again experienced as a joint cultural place. The Old Bridge is on UNESCO's World Heritage List, although with regard to the use and misuse *of*, the geographical distance *to* and the present lack of awareness *about* the symbolic and cultural values of the Old Bridge, OKC Abrašević is the living bridge that connects the politically divided town and its inhabitants.

Višegrad

The famous “Bridge over the Drina”, which has been on UNESCO's World Heritage List since 2007, is located in the town of Višegrad. This provokes another question as to how cultural memories work.

Višegrad already had a monumental bridge, which legend and literature had interpreted. As fiction had determined what the bridge stood for, there was little room for negotiation. It had stood as a memorial of the Ottoman oppression of the Bosnian/Serbs. A different and difficult element in all this was that the confrontations that had taken place there around 1992 had given the bridge an alternative and more dangerous definition. What happened then had turned it into a symbol of the wrongs that had been done to the local Bosnian/Bosniac population by the local Bosnian/Serbs. The intention of making it a World Heritage Site was that it would serve as a symbol of reconciliation.

The actions and the intentions to turn the bridge into a joint cultural heritage are in focus here. The course of events that I was able to follow reflected how monuments and cultural heritage are used in order to both reveal and conceal war crimes. Here, a World Heritage Site acquired new meaning because it lay in the middle of a conflict zone. An unexpected opportunity also allowed a monument to serve both as a place in which to remember a deep trauma and as

a therapeutic arena for the same traumatic experiences – and perhaps in time also become a place for reconciliation.

The ritual remembrance ceremonies that took place here came to play an important role in people's attempts to come to terms with a painful history and traumatic memories. The Bridge over the Drina also came to represent something that had happened in people's own lives, and was not just a monument to events in the dim-distant past.

As a World Heritage Site and an international cultural monument, the Bridge over the Drina acquired yet another meaning that had nothing to do with its architectural beauty. Due to the lack of an "Altar of the Motherland", a monument or a military cemetery, the Bridge over the Drina became a patriotic altar for Bosnian/Bosniac victims. However, it was only in connection with the anniversary that it appeared in that capacity.

In addition to shielding the local society, now inhabited almost exclusively by Bosnian/Serbs, from any communication with the surrounding world, this configuration also made contact difficult with those who had once been neighbours and inhabitants in the same town where they now lived. Paradoxically, the Bosnian/Bosniac remembrance ceremony serviced to preserve the forgetfulness of those who were its actual recipients and supposed perpetrators – and to burn the memory of past injustices into the minds of those who had been the victims of war crimes!

The Bridge over the Drina has instead been used as a weapon in a battle related to the tension between cultural remembrance and cultural forgetfulness and the control of victims' memories – of something that happened recently and something that happened several hundred years ago.

Jajce

Jajce offers an opportunity to follow what happens when a place is nominated for inclusion on UNESCO's World Heritage List.

The study begins with a description of local people's present relations to cultural memories. It becomes clear what happens when there is no uniting local cultural heritage policy and a lack of knowledge and experts who can lift the existing monuments out of their sleepy existence. Interest in them becomes temporary, is borne by enthusiasts and is equally often questioned by critics. A strange privatisation of that which appears to be of general interest also takes place. But the most devastating structures are the nationalistic polarisations that take place in a town of unsolved conflicts. Cultural heritage is not neutral, but is either seen as belonging to one group or the other. The

overall economic stagnation that resulted after the war also seemed to have a paralysing effect and made the inhabitants turn away from the joint cultural heritage because it was seen as non-productive and therefore irrelevant.

AVNOJ Museum in Jajce is in focus in the chapter entitled *De-politicisation and Re-culturalisation*. Since this was one of the central places in Yugoslavia for remembering how the state was once established and how Tito came to power, it was filled with a political content that was no longer negotiable. At the same time, it was a place that people had very direct and personal memories of. Fostering such memories in the present situation also meant coming dangerously close to the world that had been lost and the ideology that had fallen into disrepute, both in that country and in Europe. Defending AVNOJ was akin to meddling with “Yugonostalgia” – something that was extremely dangerous. This was why the museum also had to be depoliticised before it could be written into the framework for what could be called cultural heritage. This caused difficulties and conflicts – which were studied in a thick ethnography of how 29th November, the old Yugoslavian National Day, was celebrated in 2008.

In that light, AVNOJ Museum stood out as an anti-fascist *space of appearance*, where people left the private and became society. But what was really lacking in this case was a society that worked according to the ideas that became apparent during the different ceremonies. Instead of turning people into citizens, the process led to them becoming critics of the existing political system. In that sense, the AVNOJ Museum became the place where memory and the greater narrative of Tito’s Yugoslavia were fictionalised. But did it also have the potential for a re-politicisation?

A remembrance ceremony was also held the following day, this time to commemorate the formation of Jajce’s local military unit from the 1990s war. At a local level two different memory cultures – two different narratives – were ritualised: on the one hand an increased engagement for the AVNOJ Museum and what it stood for and on the other the celebration of the existing nation with accompanying nationalistic politics. Both of them, and in their own way, indicated a democratisation of history where people’s points of view became important factors for politicians to take into consideration. The Yugoslavian anti-fascism that had once been turned into a *lieux de mémoire* in the museum now claimed a re-legitimisation of the local ethnic *milieux de mémoire*, which now wanted to be established as *lieux de mémoire*.

The two remembrance ceremonies portrayed a town in which the inhabitants were split – not only due to the war of the 1990s, unemployment and demographic changes, but also to the political animosity that permeated the town. The similarities with Mostar were obvious. Under such circumstanc-

es it was hardly surprising that the town's cultural heritage found itself in a vacuum. The inhabitants of Jajce and the material cultural heritage did not live together, but next to each other. But even though the remembrance ceremonies reflected different narratives, the common denominator was that by and large it was the same people who moved between the cultural locations. *Strategically*, the remembrance ceremonies were about completely different phenomena that where *tactically* difficult to separate.

The nomination of Jajce to UNESCO's World Heritage List at least hinted at the possibility of change. In the first instance, the nomination led to hopes of economic development. In contrast to other national monuments in the town, the AVNOJ Museum was a successful reconstruction project and a first step in dealing with the past at national level. In that respect, it was an important link between the past and the future. In an international context, the practical effects of an ongoing nomination process have shown that the inclusion of the AVNOJ Museum on Jajce's list of nominations for world heritage status impacted society at an economic, political and cultural level. However, in July 2009 Jajce's candidature to UNESO's World Heritage List was withdrawn. With that, all the hopes of the AVNOJ Museum's status as *dissonant heritage* came to nothing.

Conclusions

In the fifth and final chapter I return to the basic question of the relationship between World Heritage Sites and their use at a local level. Here the connection between and the consequences of the material cultural heritage and ethno-national identity are discussed.

In BiH the past had not yet been reconciled and the monuments were included as tools in order to continue the conflicts by other means. The places for the monuments also seemed to be points of departure for antagonism, dynamics and cultural change, even though the three places that I studied had many similarities and, to all intents and purposes, a joint history.

The bridges in Višegrad and Mostar were trouble spots. They were used in order to imprint past injustices in people's memories and maintain a victim-perspective in the collective ethno-national memory. The remembrance ceremonies cemented this interpretation. In contrast to that, the re-inauguration of the AVNOJ Museum in Jajce can be seen as the first step towards the renegotiation of history.

It is generally believed that the legitimacy of the nation-state is based on the care of the past. The lack of such a policy showed how unstable the situa-

tion still was. People still lived with the aftermath of the war that was fought in BiH. World heritage could become different tools in the hands of different actors. Strategically, they are used by actors with political agendas, although they are also used tactically and informally by individuals and groups as ceremonial arenas for different private, familiar and ethnic purposes. It was through this everyday, tactical use that the diversity of new interpretations could be identified.

The study of how cultural heritage and world heritage is viewed in BiH shows dramatic tensions and diverse uses. At the global level, a world heritage is acknowledged as something positive – something that unites people and that per definition belongs to everyone in the world. A world heritage is not just English, Greek or Bosnian – but all of these. Together with national memorials they are neither reminders of the nation's past nor narratives; something that can be referred to in the formation of the cultural heritage that the future should be a prolongation of. Instead, in BiH they are included as tools in the continued struggle for power and influence that was enacted in very special local political and economic contexts. The experiences from the towns of Mostar, Višegrad and Jajce have shown the diverse meaning that the world heritage has acquired from the context of which it is a part. What is needed in order to clarify the roles that are played seems to be first of all to question the phenomenon of world heritage as a special category of objects with global definition and then to devote more attention to the use and the practice that is developed in connection with this type of emotionally sensitive memorial.

Litteratur

- Abrahams, Roger** 1981. Shouting Match at the Border: The Folklore of Display Events. I: *And Other Neighborly Names: Social Image and Cultural Process in Texas Folklore*. Richard Bauman & Roger D. Abrahams (red.). p. 303–321. Austin: University of Texas Press.
- Amin, Ash & Thrift, Nigel** 2002. *Cities. Reimagining the urban*. Oxford: Polity Press.
- Anderson, Benedict** 1983. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Andersson, Sten** 1994. *Känslornas filosofi*. Stockholm/Stehag: B. Östlings Bokförlag Symposion.
- Andrić, Ivo** 1945/1960. *Bron över Drina*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Andrić, Ivo** 1991. *Pismo iz 1920. I: Jevrejske priče*. Beograd: Narodna knjiga.
- Appadurai, Arjun** 2007. *Vredens geografi. Rädslan för de fåtaliga*. Stockholm: Tankekraft.
- Arcadius, Kerstin** 1997. *Museum på svenska. Länsmuseerna och kulturhistorien*. Nordiska museets handlingar 123. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Arendt, Hannah** 1958. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arendt, Hannah** 1982. *Lectures on Kant's Political Philosophy* (red. Ronald Beiner). Chicago: Chicago University Press.
- Aronsson, Peter** (red.) 2000. *Makten över minnet. Historiekultur i förändring*. Lund: Studentlitteratur.
- Aronsson, Peter** 2004. *Historiebruk: att använda det förflutna*. Lund: Studentlitteratur.
- Arvastson, Gösta** 2007. *Det monumentlösa landskapet. I: Minnesmärken - att tolka det förflutna och besvärja framtiden*. Frykman, Jonas & Ehn, Billy (red.). Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Ashplant, T.G., Dawson, G. & Roper, M.** (red.) 2000. *The Politics of War Memory and Commemorating*. London/New York: Routledge.
- Ashuri, Tamar** 2005. The nation remembers. National identity and shared memory in television documentaries. *Nations and Nationalism* 11 (3): 423–442.
- Ashworth, G., J. & Tunbridge, J. E.** 1996. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: John Wiley and Sons.
- Ashworth, G., J. & Tunbridge, J. E.** 2000. *The tourist-historic city*. Amsterdam: Pergamon.
- Assmann, Jan** 1992. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck.
- Assmann, Jan** 2008. Communicative and Cultural Memory (p. 109–119). I: Astrid Erll & Ansgar Nünning (red.). *Cultural Memory Studies An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Assmann, Jan** 2008. *Kulturno pamćenje*. Zenica-Tuzla: Vrijeme & NAM.
- Avdić, Damir** 2005. *Na krvi čuprija*. Zagreb: Slušaj najglasnije.
- Avdić, Damir** 2009. *Enter Džehenem*. Tuzla: Harfo-graf.
- Bachelard, Gaston** 1994. *The Poetics of Space*. Boston: Beacon Press.
- Barthes, Roland** 1957/2007. *Mytologier*. Lund: Arkiv förlag.

- Basta Fleiner, Lidija** 2004. Dealing with the Past in Countries in Transition. I: *Dealing with the Past: Critical Issues, Lessons Learned, and Challenges for Future Swiss Policy*, Mô Bleeker Massard & Jonathan Sisson (red.); Working paper, 2/ 2004 KOFF-Series. Bern: Swisspeace.
- Basu, Paul** 2008. Confronting the Past? Negotiating a Heritage of Conflict in Sierra Leone. *Journal of Material Culture* 2008. Vol. 13(2): 231-2. London: SAGE Publications.
- Bećirević, Edina** 2009. *Na Drini Genocid*. Sarajevo: Buybook.
- Belaj, M.** 2006. Tito poslije Tita – Kip Josipa Broza kao žarište obrednog ponašanja. I: Hjemdahl, Mathiesen Kirsti & Škrbić, Alempijević Nevena (red.). *O Titu kao mitu: Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Zagreb: Srednja Europa i FF Press.
- Bendix, Regina & Gisela Welz** 1999. Introduction. *Journal of Folklore Research* 36(2/3):111-126.
- Bengtsson, Jan** 1988/2001. *Sammanflätningar: Fenomenologi från Husserl till Merleau-Ponty*. Göteborg: Daidalos.
- Bengtsson, Jan** 1998. *Fenomenologiska utflykter: Människa och vetenskap ur ett livsvärldsperspektiv*. Göteborg: Daidalos.
- Bengtsson, Jan** 1999/2005. *Med livsvärlden som grund*. Lund: Studentlitteratur.
- Berg, Per Olof & Linde-Laursen, Anders & Löfgren, Orvar** (red.) 2002. *Öresundsbron på uppmärksamhetens marknad: Regionbyggare i evenemangsbranschen*. Lund: Studentlitteratur.
- Bet-El, Ilana R.** 2002. Unimagined communities: the power of memory and the conflict in the former Yugoslavia. I: Müller, Jan-Werner (red.). *Memory & Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bougarel, Xavier, Helms, Elissa & Duijzings, Ger** (red.) 2007. *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot/Burlington: Ashgate.
- Bourdieu, Pierre** 1999. *Den manliga dominansen*. Göteborg: Daidalos.
- Bringa, Tone** 1995. *Being Muslim in the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Brkljačić, Maja & Prlenda, Sandra** 2006. *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden Marketing.
- Čale Feldman, Lada & Prica, Ines** (red.) 2006. *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*. Zagreb: Institut za etnologiju, 2006.
- Caruth, Cath** (red.) 1995. *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Casey, Edward** 1996. How to Get from Space to Place in Fairly Short Strech of Time: Phenomenological Prolegomena. I: *Senses of Place*. Feld, Steven & Keith H. Basso (red.). Santa Fe: School of American Research Press.
- Čelebi, Evliya** 1996. *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- de Certeau, Michel** 1984. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Chadha, Ashish** 2006. Ambivalent Heritage: Between Affect and Ideology in a Colonial Cemetery. *Journal of Material Culture* 2006 11(3): p. 339-363.
- Cohen, Stanley** 2001. *State of Denial. Knowing about Atrocities and Suffering*. Cambridge/ Malden: Polity Press.
- Cipek, Tihomir & Bosto, Sulejman** (red.) 2009. *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb:.
- Cipek, Tihomir** 2009b. Sjećanje na 1945: čuvanje i brisanje. O snazi obiteljskih narativa. I: Cipek, T & Bosto, S (red.). *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.

- Čolović, Ivan 2003. Culture, nation and territory. *Bosnia Report*. New Series No: 35. August-September 2003. London: Bosnian Institute.
- Connerton, Paul 1989/2008. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Connerton, Paul 2009. *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Čurak, Nerzuk 2004. *Dejtonski nacionalizam: Oglеди o političkom*. Sarajevo: Buybook.
- Čurak, Nerzuk 2006. *Obnova bosanskih utopija: Politologija, politička filozofija i sociologija dejtonske države i društva*. Sarajevo/Zagreb: Synopsis.
- Čurak, Nerzuk 2006b. *Jugoistočna Evropa: regija koja dolazi*. Sarajevo: Vanjskopoliitička inicijativa BiH.
- De Jong, Ferdinand & Rowlands, Michael (red.) 2007. *Reclaiming Heritage: Alternative Imagineries of Memory in West Africa*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- De Jong, Ferdinand & Rowlands, Michael 2008. Introduction. Postconflict Heritage. *Journal of Material Culture* 2008. Vol. 13(2): 131-4. London: SAGE Publications.
- Delalić, Medina & Šaćić, Suzana 2007. *Balkan bluz: Bosanska hronika 1975. – 1995*. Sarajevo: Samostalno izdanje.
- Denzin, K. Norman 1997. *Interpretive Ethnography: Ethnographic practices for the 21 th Century*. London: SAGE.
- Donnan, Hastings & Haller, Dieter 2000. Liminal no More. The Relevance of Borderland Studies. I: *Ethnologia Europaea* 30:2 2000. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Duijzings, Ger 2007. Commemorating Srebrenica: Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia. I: Bougarel, Xavier, Helms, Elissa & Duijzings, Ger (red.). *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot/Burlington: Ashgate.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 1996. *Vardagslivets etnologi: reflektioner kring en kulturvetenskap*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Eriksen Hylland, Thomas 1993/1999. *Kulturterrorismen – en uppgörelse med tanken om kulturell renhet*. Nora: Nya Doxa.
- Eriksen Hylland, Thomas 1996. *Historia, myt och identitet*. Stockholm: Bonnier Alba.
- Eriksen Hylland, Thomas 2004. *Rötter och fötter: Identitet i en föränderlig tid*. Nora: Bokförlaget Nya Doxa.
- Farber, Marvin 1967. *Phenomenology and Existence: Toward a philosophy within Nature*. New York/Evanston/London: Harper Torchbooks.
- Feldman, Čale Lada & Prica, Ines (red.) 2006. *Devijacije i promašaji. Etnografija domačeg socijalizma*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Fioretos, Ingrid 2009. *Möten med motstånd: kultur, klass, kropp på vårdcentralen*. Lund: Media-Tryck.
- Frykman, Jonas 1999. Hem till Europa. Plats för identitet och handling. *Rig* 1999:81:2
- Frykman, Jonas & Gilje, Nils 2003. *Being There: New perspectives on phenomenology and the analysis of culture*. Lund: Nordic Academic Press.
- Frykman, Jonas 2005. *Heritage On the Move*. Konferensbidrag. Ethnology meets Museums. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Frykman, Jonas & Ehn, Billy (red.) 2007. *Minnesmärken - att tolka det förflutna och besvärja framtiden*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Frykman, Jonas 2007. Partisaner i parentes. Monument som väcker obehag. I: *Minnesmärken: att tolka det förflutna och besvärja framtiden*. Jonas Frykman & Billy Ehn (red.). Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Frykman, Jonas 2007b: To graver: Om monumenter, politisering og kulturelle parenteser. I: Selberg, Torunn & Gilje, Nils (red.). *Kulturelle landskap: Sted, fortelling og materiell kultur*. Fakkbogforlaget. Sid. 21-42.
- Frykman, Jonas & Mathiesen, Hjemdahl Kirsti 2012. A Troubled Past: Fieldworking in a Contested Place. *Journal of Comparative Social Work* 2012.

- Gagnon, Valère Philip Jr.** 2004. *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gilje, Nils** 2006. Fenomenologi, konstruktivisme og kulturforskning. En vitenskapsteoretisk diskusjon. *Tidsskrift for kulturforskning*. Volume 5, nr.1. 5-22.
- Gillis, R John** 1994. *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princenton/New Jersey: Princeton University Press.
- Goffman, Erving** 1974/1986. *Frame analysis. An Essay on the Organization of the Experience*. Boston: Northeastern University Press.
- Gradén, Lizette & Kajiser, Lars** 1999. Att fotografera och videofilma. I: Lars Kaijser & Magnus Öhlander (red.). *Etnologiskt fältarbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Gustafsson, Lotten** 2002. *Den förtrollade zonen: Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland*. Nora: Nya Doxa.
- Hadžifejzović, Senad** 2002. *War: live on air*. Sarajevo.
- Hall, Martin** 2006. Identity, Memory and Countermemory: The Archaeology of an Urban Landscape. *Journal of Material Culture* 2006 11: 189-209. London: SAGE Publications.
- Halbwachs, Maurice** 1992. *On Collective Memory*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Hammarlin, Mia-Marie** 2008. *Att leva som utbränd: En etnologisk studie av långtidssjukskrivna*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Hansen, Kjell & Salomonsson, Karin** (red.) 2001. *Fönster mot Europa. Platser och identiteter*. Lund: Studentlitteratur.
- Hansen, Kjell** 2001b. Festivaler, platslighet och det nya Europa. I: Hansen, Kjell & Salomonsson, Karin (red.). *Fönster mot Europa. Platser och identiteter*. Lund: Studentlitteratur.
- Hasandedić, Hivzija** 2005. *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*. Mostar: Islamski Kulturni centar.
- Healy, Chris** 2009. 'Dead Man': film, colonialism and memory. I: Hodgkin, Katharine & Radstone, Susannah (red.). *Memory, History, Nation: Contested Pasts*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Heidegger, Martin** 1975. Building, Dwelling, Thinking. I: *Poetry, Language, Thought*. New York: Harper & Row Publishers.
- Helms, Elissa** 2007b. 'Politics is a Whore': Woman, Morality and Victimhood in Post-War Bosnia-Herzegovina. I: Bougarel, Xavier, Helms, Elissa & Duijzings, Ger (red.). *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot/Burlington: Ashgate.
- Hirsch, Marianne & Spitzer, Leo** 2003/2009. 'We would never have come without you': generations of nostalgia. I: Hodgkin, Katharine & Radstone, Susannah (red.). *Memory, History, Nation: Contested Pasts*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Hoare, Marko** (red.) 2004. The Bridges of Bosnia. I: *Bosnia Report No. 41*. London: Bosnian Institute.
- Hodgkin, Katharine & Radstone, Susannah** (red.) 2009. *Memory, History, Nation: Contested Pasts*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Hodgkin, Katharine & Radstone, Susannah** (red.) 2009b. Remembering Suffering: Trauma and History. I: Hodgkin, Katharine & Radstone, Susannah (red.). *Memory, History, Nation: Contested Pasts*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Hjemdahl, Mathiesen Kirsti & Škrbić, Alempijević Nevena** (red.) 2006. *O Titu kao mitu: Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Zagreb: Srednja Europa i FF Press.
- Husserl, Edmund** 1907/1992. *Cartesianska meditationer. En inledning till fenomenologin*. Göteborg: Daidalos.
- Husserl, Edmund** 1964. *The Idea of Phenomenology*. Dodrecht: Kluwer Academic Publishers.

- Ivanković, Željko** 2002. Nikola Šop – pjesnik Bosne. I: *Jajce 1396-1996. Zbornik radova. Društvo za zaštitu kulturno-povijesnih i prirodnih vrijednosti Jajca i Općina Jajce*. Jajce.
- Jackson, Michael** 2005/2008. *Existential Anthropology: Events, Exigencies and Effects*. New York & Oxford: Berghahn Books.
- Jambrešić Kirin, Renata** 2006. Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture, I: Feldman, Čale Lada & Prica, Ines (red.). *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Jambrešić Kirin, Renata** 2009. Rodni aspekti socijalističke politike pamćenja Drugoga svjetskog rata. I: Cipek, Tihomir & Bosto, Sulejman (red.). *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
- Johansson, Carina, Kriström, Örjan & Leijonhufvud, Christina** (red.) 2000. *Kulturarvets betydelse: människors tankegångar kring åtta kulturarvsprojekt på Gotland och ett i Bohuslän*. Visby: Högskola på Gotland.
- Jönsson, Lars-Eric, Wallete, Anna & Wienberg, Jes** (red.) 2008. *Kanon och kulturarv: Historia och samtid i Danmark och Sverige*. Lund: Centrum för Danmarksstudier och Makadam förlag.
- Jönsson, Lars-Eric** 2008b. Mitt och allas kulturarv – politisk risk och resurs. I: Jönsson, Lars-Eric, Wallete, Anna & Wienberg, Jes (red.). *Kanon och kulturarv: Historia och samtid i Danmark och Sverige*. Lund: Centrum för Danmarksstudier och Makadam förlag.
- Kantor, Ryszard** 1986. *The Borderland as a National Cultural Area*. Cracow: Jagiellonian University Press.
- Kayser Nielsen, Niels** 2007. Monument på väg: kulturarvet i bruk och identitetens topografering. I: Jonas Frykman & Billy Ehn (red.). *Minnesmärken: att tolka det förfutna och besvärja framtiden*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Khalili, Laleh** 2007. *Heroes and Martyrs of Palestine: The Politics of National Commemoration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klein, Barbro** 1997. Tillhörighet och utanförskap. Om kulturarvspolitik och folklivsforskning i en multietnisk värld. *RIG*. 15-32.
- Klein, Barbro** 2006. Cultural Heritage, the Swedish Folklife Sphere, and the Others. *Cultural Analysis*. Volume 5, 2006. 57-80.
- Kirshenblatt-Gimblett Barbara** 2004. Intangible Heritage as Metacultural Production. *Museum International*. Vol. 56. No. 1-2: 52-65.
- Kockel, Ullrich** 1999. Nationality, identity and citizenship. *Ethnologia Europaea* 29:2.
- Kolind, Torsten** 2007. In Search of 'Decent People': Resistance to the Ethnicization of Everyday Life among the Muslims of Stolac. I: Bougarel, Xavier, Helms, Elissa & Duijzings, Ger (red.). *The New Bosnian Mosaic: identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot/Burlington: Ashgate.
- Kolind, Torsten** 2008. *Post-War Identification: Everyday Muslim Counterdiscourse in Bosnia and Herzegovina*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Konstantinović, Radomir** 1969/2006. *Filozofija Palanke*. Beograd: Otkrovenje.
- Kripsi, Valerie** 2000. *The presence of the past: Memory, Heritage and Childhood in Postwar Britain*. New York & London: Garland Publishing Inc.
- Kritzman, D. Lawrence** 1996. In Remembrance of Things French: Foreword. I: Nora, Pierre & Kritzman, Lawrence D. (red.). *Realms of memory: Rethinking the French Past. Vol 1: Conflicts and Divisions*. New York and Chichester: Columbia University Press.
- Kumm, Björn** 2009. *Tito: Folkets diktator*. Lund: Historiska media.
- Latour, Bruno** 2000. The Berlin Key or How to Do Words With Things. I: P. Graves-Brown (red.). *Matter, Materiality and Modern Culture*. London: Routledge.

- Lowenthal, David** 1985. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lowenthal, David** 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lovrenović, Dubravko m.fl.** (red.) 2009. *JAJCE: A Centre and Margin of History and Beauty. Photomontage. Association for the Protection of Cultural, Historical and Natural Heritage of Jajce*. Banja Luka: Grafid.
- Lovrenović, Ivan** 2004. *Unutarnja zemlja - kratki pregled kulturne povijesti BiH*. Zagreb: Durieux.
- Löfgren, Orvar** 1997. Kulturarvets renässans. Rtg 1-2.
- Löfgren, Orvar** 1999. Nach Schweden. *Ethnologia Scandinavica*
- Maček, Ivana** 1996/2009. *Sarajevo Under Siege: Anthropology in Wartime*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Maček, Ivana** 2007. Imitation of Life: Negotiating Normality in Sarajevo Under Siege. I: Bougarel, Xavier, Helms, Elissa & Duijzings, Ger (red.). *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot/Burlington: Ashgate.
- Malcolm, Noel** 1994/1996. *Bosnia: A short history*. New York: New York University Press.
- Margalit, Avishai** 2002. *The Ethics of Memory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Merleau-Ponty, Maurice** 1962. *Phenomenology of Perception*. London: Routledge.
- Merleau-Ponty, Maurice** 1964. *Sense and Non-Sense*. Evanston: Northwestern University Press.
- Metz, Johann Baptist** 2006. *Memoria Passionis: Ein provozierendes Gedächtnis in pluralistischer Gesellschaft*. Freiburg/Basel/Wien: Herder.
- Milak, Enes** 2005. An Outline of the Activities of the Society for the Protection of the Cultural, Historical and Natural Heritage of Jajce. *Baština*. 2005:1.
- Moran, Dermot** 2000. *Introduction to phenomenology*. London: Routledge.
- Monnesland, Svein** 1992. *Før Jugoslavia og etter*. Oslo: Syppress Forlag.
- Müller, Jan-Werner** 2002. *Memory & Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nikolić, Dragan** 2002. *Live in Mđina: Om Etnikas musikaliska resonans*. Kandidatuppsats. Lund: Etnologiska institutionen med Folkklivsarkivet.
- Nikolić, Dragan** 2003. *The Wall: den cypriotiska frågan ur ett kulturanalytiskt perspektiv*. Magisteruppsats. Lund: Etnologiska institutionen med Folkklivsarkivet.
- Nikolić, Dragan** 2008. The Use and Abuse of Heritage: The Old Bridge in Post-War Mostar. *Ethnologia Scandinavica*. Vol. 38. 94-103.
- Nikolić, Ristanović Vesna** 2003. Pogovor. I: Koen, Stenli. *Stanje poricanja. Znati za zlodela i patnje*. Beograd: Samizdat.
- Nilsson, Gabriella** 2009. *Könsmakt eller häxjakt? Antagonistiska föreställningar om mäns våld mot kvinnor*. Lund: Media-Tryck.
- Nora, Pierre & Kritzman, Lawrence D.** (red.) 1996. *Realms of memory: Rethinking the French Past. Vol 1: Conflicts and Divisions*. New York and Chichester: Columbia University Press.
- Nora, Pierre** 2001. *Mellan minne och historia*. I: Sverker Sörlin (red.) *Nationernas röst – texter om nationalismens teori och praktik*. Stockholm: SNS Förlag.
- Nora, Pierre** 1984/2006. *Les Lieux de Mémoire: Rethinking France*. Volume 2. Space. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Novačić, Dejan** 2008. *SFRJ za ponavljače*. Novi Sad: Stylos.
- O'Dell, Tom** 2010. *Spas: The Cultural Economy of Hospitality, Magic and Senses*. Lund: Nordic Academic Press.
- Papadakis, Yianis** 1998. *Nicosia after 1960: A River, A Bridge and a Dead Zone*. Nicosia: University of Cyprus.

- Parin, Paul** 1994. Open Wounds: Ethnopschoanalytic Reflections on the Wars in the Former Yugoslavia. I: Stiglmeier, Alexandra (red.). *Mass Rape: The War Against Woman in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln & London: University of Nebraska Press.
- Pavlaković, Vjeran** 2009. Komemorativna kultura Bleiburga, 1990-209. I: Cipek, Tihomir & Bosto, Sulejman (red.). *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
- Petrović, Željka & Rubić, Tihana** 2006. Druže Tito mi ti se kunemo: uloga glazbe na proslavi Dana mladosti u Kumrovcu. I: Hjemdahl, Mathiesen Kirsti & Škrbić, Alempijević Nevena (red.). *O Titu kao mitu: Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Zagreb: Srednja Europa i FF Press.
- Pile, Steve** 1996. *The Body and the City: Psychoanalysis, Space and Subjectivity*. London and New York: Routledge.
- Pile, Steve** 1997. Introduction: opposition, political identities and space of resistance. I: Steve Pile & Michael Keith. *Geographies of resistance*. London and New York: Routledge.
- Porobić, Nela** 2006. Kako si, Bosnia?. *MANA*. Nummer 6 2006/1. 50-53. Malmö: Trydells.
- Povrzanović, Maja** 1993. ETHNOGRAPHY OF A WAR: CROATIA 1991-2; *Anthropology of East Europe Review, Special Issue: War among the Yugoslavs*. Vol. 11, Nos. 1-2. Autumn, 1993.
- Povrzanović, Maja & Jambrešić Kirin, Renata** (red.) 1996. *War, exile, everyday life: cultural perspectives*. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research.
- Povrzanović Frykman, Maja** 2000. The imposed and the Imagined as Encountered by Croatian War Ethnographers. *Curent Anthropology* 2000. Volume 41:2.
- Povrzanović Frykman, Maja** 2002. Violence and the Re-discovery of Place. *Ethnologia Europaea* 32 (2), 2002, 69-88.
- Povrzanović Frykman, Maja** 2008. Beyond Culture and Identity. Places, Practices, Experiences. *Ethnologia Europaea* 38 (1). 13-22.
- Povrzanović Frykman, Maja** 2008b. Staying Behind: Civilians in the Post-Yugoslav wars, 1991-95. In: Nicholas Atkin (red.). *Daily Lives of Civilians in Wartime Twentieth-Century Europe*. Westport/London: The Greenwood Press.
- Povrzanović Frykman, Maja** 2010. Materijalne prakse bivanja i pripadanja u transnacionalnim društvenim prostorima. *Studia ethnologica Croatica* 22, 2010: 39-60.
- Povrzanović Frykman, Maja** 2012. Anthropology of War and Recovery: Lived Experiences. I: Ulrich Kockel, Mairead Nic Craith & Jonas Frykman (red.). *A Companion to the Anthropology of Europe*, 2012, pp. 253-274. Malden, MA, Oxford, Victoria: Wiley-Blackwell.
- Prus, Robert** 2007. Human Memory, Social Process, and the Pragmatist Metamorphosis: Ethnological foundations, Ethnographic Contributions, and Conceptual Challenges. *Journal of Contemporary Ethnography* 36.
- Renan, Ernst** 1990. What is a nation? I: H. Bhabha (red.). *Nation and Narration*. 8-22. London: Routledge.
- Resic, Sanimir & Törnquist-Plewa, Barbara** (red.) 2002. *The Balkans in Focus. Cultural Boundaries in Europe*. Lund: Nordic Academic Press.
- Resic, Sanimir** 2006. *En historia om Balkan: Jugoslaviens uppgång och fall*. Lund: Historiska Media.
- Resulbegović, Defterdarević Aziz** 1934/1999. *Grad Višegrad i okolica. Istorijska monografija*. Sarajevo & Beograd: Izdanje pisca/Čigota.
- Riedlmayer, András** 1994. Killing Memory: The Targeting of libraries and Archives in Bosnia and Herzegovina. *MELA Notes: Newsletter of the Middle East Librarians Association* 61.
- Rihtman-Auguštin, Dunja** 2000. *Ulice moga grada*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Robinson, Mike & Picard, David** 2006. *Tourism, Culture and Sustainable Development*. Paris/Nimes: UNESCO Publishing.

- Rodell, Magnus** 2001. *Att gjuta en nation: Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Rodell, Magnus** 2007. Från gotländska bunkrar till bosniska broar - en reflektion om materiell kultur och monument. I: Jonas Frykman & Billy Ehn (red.). *Minnesmärken: att tolka det förflutna och besvärja framtiden*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Ronström, Owe** 2008. *Kulturarvspolitik: Visby. Från sliten småstad till medeltidsikon*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Rottenburg, Richard** 2002. *Weit hergeholte Fakten: Eine Parabel der Entwicklungshilfe*, Stuttgart: Lucius & Lucius.
- Rowlands, Michel 2008b. Civilization, Violence and Heritage Healing in Liberia. *Journal of Material Culture* 2008. Vol. 13(2): 135-152. London: SAGE Publications.
- Saltzman, K & Svensson, B** (red.) 1997. *Moderna Landskap*. Stockholm: Natur och kultur
- Said, Edward** 1997. *Orientalism*. Stockholm: Ordfront förlag.
- Sánchez-Carretero, Cristina & Ortiz, Carmen** 2008. Rethinking Ethnology in the Spanish Context. *Ethnologia Europea* 38 (1). 23-28.
- Schabas, William A.** 2009. *Genocide in International Law. The Crime of Crimes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scholze, Marko** 2008. Arrested Heritage: The Politics of Inscription into the UNESCO World Heritage List: The Case of Agadez in Niger. *Journal of Material Culture*. 13(2). 215-231.
- Schutz, Alfred** 1971. *On Phenomenology and Social Relations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schwartz, Jonathan Matthew** 1989. In Defense of Homesickness: Nine Essays on Identity and Locality. *Kultursociologiska Skrifter* nr. 26. København: Akademisk Forlag.
- Sells, A. Michael** 2002. *Iznevjereni most: religija i genocid u Bosni*. Sarajevo: Sedam.
- Seymour, Susan** 2006. Resistance. *Anthropological Theory* 2006; 6; 303. London: SAGE Publications.
- Silvén-Garnert, Eva** 1998. SAMDOK inför år 2000. *Rig* 1998:48:1.
- Škrbić, Alempijević Nevena** 2006b. Mi smo folklor: Kumrovečki pioniri i druge preobrazbe na proslavi Titova 112 rođendana. I: Hjemdahl, Mathiesen Kirsti & Škrbić, Alempijević Nevena (red.). *O Titu kao mitu: Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Zagreb: Srednja Europa i FF Press.
- Šop, Nikola** 1943/1997. *Tajanstvena prela*. Zagreb: Izdanje hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda 1943. *Svete žene i svanuće u mom bunaru*. Zagreb: Dora Krupićeva 1997.
- Sorabji, Cornelia** 2006. Managing memories in post-war Sarajevo: individuals, bad memories, and new wars. *Journal of Royal Anthropological Institute* (N.S.) 12: 1-18.
- Stefansson, Anders** 2007. Urban Exile: Locals, Newcomers and the Cultural Transformation of Sarajevo. I: Bougarel, Xavier, Helms, Elissa & Duijzings, Ger (red.). *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot/Burlington: Ashgate.
- Stewart, Susan** 1984. *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. London: The John Hopkins University Press.
- Stigmayer, Alexandra** (red.) 1994. *Mass Rape: The War Against Woman in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln & London: University of Nebraska Press.
- Svensson, Birgitta** 1997. Från redaktionen. *Rig* 1-2.
- Theophylactou, Demetrios A.** 1996. *Security, Identity and Nation Building*. Sydney: Avebury.
- Thurén, Britt-Marie** 1999. Platsens plats i det antropologiska arbetet. *Kulturella Perspektiv* nr.1.
- Turner, Victor** 1969/2008. *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*. New Brunswick & London: Aldine Transaction.

- Ugrešić, Dubravka** 1994/1998. *The Culture of Lies. Antipolitical Essays*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press - University Park.
- Van Gennep, Arnold** 1908/1960. *The Rites of passage*. Chicago: University of Chicago Press.
- Velikonja, Mitja** 2002. Ex-Home: "Balkan Culture" in Slovenia after 1991. I: Resic, Sanimir & Törnquist-Plewa, Barbara (red.). *The Balkans in Focus. Cultural Boundaries in Europe*. Lund: Nordic Academic Press.
- Weissglas, Gösta m.fl.** (red.) 2002. Kulturarvet som resurs för regional utveckling: en kunskapsöversikt. Rapport från Riksantikvarieämbetet 2002:1. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- West, Rebecka** 1941/1993. *Black lamb and grey falcon: a journey through Yugoslavia*. Edinburgh: Canongate.
- Willim, Robert** 2008. *Industrial cool: om postindustriella fabriker*. Lund: Lunds universitet
- Winter, Jay** 1995/2009. *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European cultural history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winter, Jay** 2010. Thinking about silence. I: Jay Winter, Ruth Ginio & Efrat Ben-Ze'ev (red.). *Shadows of War. A social History of Silence in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vlaisavljević, Ugo** 2007. *Rat kao najveći kulturni događaj. Ka semiotici etnonacionalizma*, Sarajevo: MAUNA-fe 1950 Publishing.
- Wolin, Sheldon** 1977. Hannah Arendt and the Ordinance of Time. *Social Research* 44(1): 91-105.
- Zajović, Staša** 2006. Ko smo?. I: *uvek neposlušne*. Beograd: Žene u crnom.
- Žanić, Ivo** 2007. *Flag on the mountain: A Political Anthropology of the War in Croatia and Bosnia-Herzegovina 1990-1995*. London: SAQI. The Bosnian Institute.

Källor

Tidningsartiklar och tidskrifter

- "Bron var byggd för att överleva oss". *Dagens Nyheter* 19931205.
- "Rivalstvo nad kulturnim nasljedom". *Oslobođenje* 20070816.
- "Omstridd konsert blev folkfest". *Sydsvenskan* 20071020.
- "Kompromis na račun žrtava zločina". *Oslobođenje* 20080325.
- "Na Drini čuprija". *Oslobođenje* 20080404.
- "Nova 2009 s Titom na zidu". *Oslobođenje* 20081210.
- "Jajce". *Dani* 20081219.
- "Ruže i vijenac za 3.000 ubijenih Višegradana". *Oslobođenje* 20080525.
- "9. godišnji samit čelnika Jugoistočne Evrope: Kultura, most za razvoj". *Oslobođenje* 20110831.

Webbplatser

abrasmedia.info
aftonbladet.se
balkaninsight.com
bim.ba
bljesak.info
bosnjaci.net
chwb.org
cjr.ba
dnevnik.hr
dw.de
e-novine.com
ess.uwe.ac.uk
glassrpske.com
helsinki.org
hr.wikipedia.org
icity.org
international.icomos.org
jajceportal.com
kons.gov.ba
kurir-info.rs
leksikon-yu-mitologije.net
letholandez.blogger.ba
ohr.int
plato.stanford.edu
poskok.info
radiosarajevo.ba
regeringen.se
rtv.rs
sarajevo-x.com
slobodnaevropa.org
sydsvenskan.se
tidenstecken.wordpress.com
titoville.com
troplet.ba
unhchr.ch
whc.unesco.org
xyfilms.net

Övriga källor

Cultural memory – a vanishing treasure. Bosnia and Herzegovina Commission to Preserve National Monuments. Sarajevo. 2004.
Jajce and Šipovo. British Council. Sarajevo. 2006.
Jajce – candidate for UNESCO's world heritage list, Bosnia and Herzegovina. Jajcetours. Jajce. 2007.
Jajce Royal Town: utställningen. CHwB. Stockholm. 2008.

Management Plan; Nomination for inclusion in the World Heritage List of the Natural and Historic Site of Jajce; Bosnia and Herzegovina. Jajce Municipality. Jajce. 2004.
Oxford Dictionary of Philosophy. Oxford University Press. Oxford. 1994/2008.
27 Pozorišno/Kazališne igre BiH. Bilten. Jajce. 2008.

Otryckt material

I författarens ägo

Fältarbeten

Anteckningar från fältarbeten utförda i städerna Mostar, Jajce och Višegrad, i och utan samband med de olika minnesceremonierna under 2007, 2008, 2009, 2010 och 2011. I fältanteckningarna finns också observationer och anteckningar från vistelsen i staden Postojna i Slovenien.

Fotografier och videofilmer

Cirka sexhundra fotografier från ovan nämnda fältarbeten. Videoinspelningar från samtliga undersökningsstäder, samt från bussresor från Postojna till Jajce, från Sarajevo till Višegrad. Videobandupptagningarna är beräknade till 24, vilket innebär 1 440 minuter inspelat videomaterial.

Inspelningar av samtalsintervjuer

Det inspelade intervjumaterialet består av trettiofem längre samtalsintervjuer (varav tjugosju med enskilda personer, tre med två intervjuade och fem gruppintervjuer). Dessa är i tidsordning: Anonym 20070328; Huss 20070418; Joga 20070413; Hare 20070502; Enes Milak 20070504 samt 20081123; Dubravko Lovrenović 20070510 samt 20080716; Kuratorn i Višegrads konstgalleri 20070514; Turistrådets direktör i Višegrad 20070516 samt 20110528; Azra 20070516; Ned 20070708; Gruppintervju med Mila, Nati, Huss m.fl. 20070708; Ekra 20070710; Goca 20070718; Dadi 20070722; Pejo 20071013; Zlaja 20071015; Jožan 20071107; Lase 20071108; Dada 20071210; Kiraba 20080613; Gruppintervju med medlemmar i föreningen ”Kvinna – krigsoffer” 20080613; Ljubo Babić 20081129; Den montenegrinske skådespelaren 20081129; Gruppintervju med Kozluk, Bare, Harman 20081125; Gruppintervju med Mračaj, Kockice, Pijavica 20081126; Joško och Janez 20081127; Kockica 20081130; Staša Zajović 20090530; Gruppintervju med Husvärden, Race, Minra, Kole 20090606; Zijan 20090620; Diplomac 20100508; Mirko och Slavko 20110527; Adi 20100529; Diha och Dina 20100529; Predrag 20110530. Samt ett flertal kortare samtal som spelats in.

Dvd – film/Insamlad dokumentation

Jajce 92. Besim Ganibegović. Jajce

Jajce: GBEW. Gate between east and west. Municipality of Jajce. Jajce. 2005

Jajce – Past, Present, Future. Jajce

Rapport

Jajce (Bosnia and Herzegovina) No 1294. Official name as proposed by the State

Party: Cultural property of the historic town of Jajce. Location: Canton of Central Bosnia. Federation of Bosnia and Herzegovina. ICOMOS.